दीप्तमायतनं शुभ्रं पुरस्ताद्ब्रह्मणः स्थितम् ।
दिव्यकान्तिसमायुक्तं चतुर्द्वारं सुशोभनम् ॥ ५४ ॥

संकीर्णं सर्वतः शुद्धैर्ब्रह्मविद्भिर्निषेवितम् ।
देव्या सह महादेवः शशाङ्कार्काग्निलोचनः ॥ ५५ ॥

रमते तत्र देवेशः प्रमथैः परमेश्वरः ।
तत्र वेदविदः शान्ता मुनयो [1]ब्रह्मवादिनः ॥ ५६ ॥

पूजयन्ति महादेवं तापसाः सत्यवादिनः ।
तेषां साक्षान्महादेवो मुनीनां भावितात्मनाम् ।
गृह्णाति पूजां गिरिशः पार्वत्या परमेश्वरः ॥ ५७ ॥

मेरोरूर्ध्वभागे शृङ्गत्रयम्

मेरोस्तस्योर्ध्वभागे तु शृङ्गाणि त्रीणि सन्ति हि ।
मध्यशृङ्गं ब्रह्मवास ऐशान्यं शङ्करस्य च ॥ ५८ ॥

नैरृत्यं वासुदेवस्य हैमशृङ्गं स्वयम्भुवः ।
रत्नजं शङ्करस्यापि राजतं केशवस्य च ॥ ५९ ॥

मेरोः शृङ्गाद्गङ्गापातः

तस्य शैलस्य शिखरात् क्षीरधारासमप्रभा ।
त्रिंशद्बाहुपरीणाहा भीमनिर्घातनिःस्वना ॥ ६० ॥

पुण्या पुण्यतमैर्जुष्टा गङ्गा त्रिपथगा शुभा ।
पतत्यजस्रं वेगेन ह्रदे चन्द्रप्रभाभिधे ॥ ६१ ॥

तया तूत्पादितः पुण्यः स ह्रदः सागरोपमः ।
सिद्धगन्धर्वमरुतस्तन्मध्य[2]वलयाश्रिताः ॥ ६२ ॥

दैत्यदानवगन्धर्वास्तस्याधो [2]वलयाश्रिताः ।

इति श्री शिवतत्त्वरत्नाकरे द्वितीयकल्लोले मेरुवर्णनं नाम
पञ्चमस्तरङ्गः

---

[1] ब्रह्मचारिणः–क. ग. [2] वलयं श्रिताः–क. ग.

षष्ठस्तरङ्गः

केसराचलवर्णनम्

गुरो मेरोरूर्ध्वभागे स्थितं सर्वं निरूपितम् ।
अधुना तस्य परितो वर्तमाना महागिरेः ॥ १ ॥

के के शैलाः ? कानि कानि सरांसि ? तरवश्च के ? ।
स्थानानि कानि तत्रापि ? जनाः के तन्निवासिनः ? ॥ २ ॥

एतत्सर्वं ममाचक्ष्व भगवन् मय्यनुग्रहात् ।
कुमार वर्णये सर्वं यच्छ्रोतुमभिकाङ्क्षसे ॥ ३ ॥

विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः ।
वनैः सरोभिश्च समं दिक्ष्वेते केसराचलाः ॥

केसराचलनामानि

पूर्वे तु मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ।
विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्थितः ॥ ४ ॥

केसराचलस्थिताः वृक्षाः

कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव च ।
एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः ॥ ५ ॥

जम्बूद्वीपस्य तन्नामप्राप्तिहेतुः

जम्बूद्वीपस्य यो जम्बूनामहेतुः स उच्यते ।
महागजप्रमाणानि जम्ब्वास्तस्याः फलानि वै ॥ ६ ॥

अरत्नीनां शतान्यष्टौ एकषष्ट्यधिकानि तु ।
फलप्रमाणं संख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ७ ॥

पतन्ति भूभृतः पृष्ठे शीर्यमाणानि सर्वशः ।
रसेन तेषां प्रख्याता तस्या जम्बूनदीति वै ॥ ८ ॥

सरित् प्रवर्तते सा च पीयते तन्निवासिभिः ।
न स्वेदो न च दौर्गन्ध्यं न जरा नेन्द्रियक्षयः ॥ ९ ॥

तत्पानस्वस्थमनसां जनानां तत्र जायते ।
तीरमृत्तद्रसं प्राप्य वायुना सुविशेषिता ॥ १० ॥

जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषणम् ।
तत्र जम्बूफलरसो नदी भूत्वा प्रसर्पति ॥ ११ ॥

मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य जम्बूमूलं विशत्यधः ।

केसराचलस्य परितो विद्यमानानि वनानि

वनं चैत्ररथं पूर्वे दक्षिणे गन्धमादनम् ॥ १२ ॥

वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम् ।

केसराचलस्थानि सरांसि

अरुणोदं महाभद्रं सशीतोदं समानसम् ॥ १३ ॥

सरांस्येतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्वदा ।

अरुणोदसरसः प्राक्स्थिताः केसराचलाः

[1] शीताम्भश्च कुमुद्वांश्च [2] करवी माल्यवांस्तथा ॥ १४ ॥

वैकङ्को मणिमांश्चैव प्लक्षवांश्चाचलोत्तमः ।
महानिलोऽथ रुचकः सुबिन्दुर्मन्दरस्तथा ॥ १५ ॥

वेणुमांश्च सुमेघश्च निषधो देवपर्वतः ।
इत्येते देवरचिताः सिद्धवासाः प्रकीर्तिताः ॥ १६ ॥

अरुणोदयस्य सरसः पूर्वतः केसराचलाः ।

महाभद्रसरसो दक्षिणभागस्थाः केसराचलाः

त्रिकूटः शिखरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा ॥ १७ ॥

---

[1] शितान्तश्च–क. [2] कुररी–क. कुरद्री–ग.

[illegible] वसुधारश्च कलिङ्गस्त्रिविधः शुभः ।
[illegible] वसुसारश्च कुरबश्चैव सानुमान् ॥ १८ ॥

[illegible] विशालश्च कुमुदो वेणुपर्वतः ।
[illegible] महाशैलो गजशैलः पिशाचकः ॥ १९ ॥

[illegible]ऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः ।
[illegible] देवचरिता उत्कृष्टाः पर्वतोत्तमाः ॥ २० ॥

[illegible] सरसो दक्षिणे केसराचलाः ।

सुशीतोदसरसः पश्चिमस्थाः केसराचलाः

[illegible] सवैडूर्यः कपिलो गन्धमादनः ॥ २१ ॥

[illegible] सुगन्धिश्च त्रिशृङ्गश्चाचलोत्तमः ।
[illegible] सुपक्षश्च काकः कपिल एव च ॥ २२ ॥

[illegible] भद्रशैलश्च सुरसश्च महाबलः ।
[illegible] मधुमांस्तद्वत् कुमुदो मकुटस्तथा ॥ २३ ॥

[illegible]श्चैव [2] पाण्डरः कृष्ण एव च ।
[illegible] महाशैलः तथैव [3] कपिलादरः ॥ २४ ॥

[illegible] पुण्डरीकश्च महामेघस्तथैव च ।
[illegible]राजानः सिद्धगन्धर्वसेविताः ॥ २५ ॥

[illegible]दस्य सरसः पश्चिमे केसराचलाः ।

मानससरस उत्तरभागस्थाः केसराचलाः

[illegible] वृषभो हंसो नागस्तथैव च ॥ २६ ॥

[illegible] शङ्कशैलो नीलः कनक एव च ।
[illegible] सुमेघश्च वराहो विरजस्तथा ॥ २७ ॥

[illegible] [2] पाण्डवः–क. ग. [3] कपिलोदरः–क. ग. [4] सुशीतोदस्य.

मयूरः कपिलश्चैव महाकपिल एव च ।
इत्येते देवगन्धर्वसिद्धचारणसेविताः ॥ २८ ॥

सरसो मानसस्येह चोत्तरे केसराचलाः ।
एतेषां शैलमुख्यानामन्तरेषु यथाक्रमम् ॥ २९ ॥

सन्ति चैवान्तरद्रो (णः?) ण्यः सरांसि च वनानि च ।
वसन्ति तत्र मुनयः सिद्धाश्च ब्रह्मभाविताः ॥ ३० ॥

प्रसन्नाः शान्तरजसः सर्वदुःखविवर्जिताः ।

वैकुण्ठस्थानम्

सिताद्रिशिखरे चापि पारिजातवनं शुभम् ॥ ३१ ॥

तत्र शक्रस्य भवनं विपुलं रत्नमण्डितम् ।
स्फटिकस्तम्भसंयुक्तं हेमगोपुरशोभितम् ॥ ३२ ॥

तत्राथ देवदेवस्य विष्णोर्विश्वामरेशितुः ।
सुपुण्यं भवनं रम्यं सर्वरत्नोपशोभितम् ॥ ३३ ॥

तत्र नारायणः श्रीमान् लक्ष्म्या सह जगत्पतिः ।
आस्ते सर्वामरश्रेष्ठैः पूज्यमानः सनातनः ॥ ३४ ॥

अष्टवसुस्थानानि

तथा च वसुधारे तु वसूनां रत्नमण्डितम् ।
स्थानानामष्टकं पुण्यं दुराधर्षं सुरद्विषाम् ॥ ३५ ॥

सप्तर्षिस्थानानि

रत्नधारे गिरिवरे सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
सप्ताश्रमाणि पुण्यानि सिद्धावासयुतानि तु ॥ ३६ ॥

ब्रह्मभवनम्

तत्र हैमं चतुर्द्वारं वज्रनीलादिमण्डितम् ।
सुपुण्यं सुमहत्स्थानं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ ३७ ॥

तत्र देवर्षयो विप्राः सिद्धा ब्रह्मर्षयः परे ।
उपासते सदा देवं पितामहमजं परम् ॥ ३८ ॥

स तैः सम्पूजितो नित्यं देव्या सह चतुर्मुखः ।
आस्ते हिताय लोकानां शान्तानां परमा गतिः ॥ ३९ ॥

जैगीषव्याश्रमः

तथैकशृङ्गशिखरे महापद्मैरलङ्कृतम् ।
स्वच्छामृतरसं पुण्यं सुगाङ्गं सुमहत्सरः ॥ ४० ॥

जैगीषव्याश्रमं तत्र योगीन्द्रैरुपशोभितम् ।
तत्रासौ भगवान्नित्यमास्ते शिष्यैः समावृतः ॥ ४१ ॥

प्रशान्तदोषैरक्षुद्रैर्ब्रह्मविद्भिर्महात्मभिः ।
शम्भुर्मनोहरश्चैव कौशिकः कृष्ण एव च ॥ ४२ ॥

सुमना देवपादश्च शिष्यास्तस्य प्रधानतः ।
सर्वयोगरताः शान्ता भस्मोद्धूलितविग्रहाः ॥ ४३ ॥

उपासते [1] महाचार्या ब्रह्मविद्यापरायणाः ।
तेषामनुग्रहार्थाय यतीनां शान्तचेतसाम् ॥ ४४ ॥

सान्निध्यं कुरुते भूयो देव्या सह महेश्वरः ।
अनेकान्याश्रमाणि स्युस्तस्मिन् गिरिवरोत्तमे ॥ ४५ ॥

मुनीनां युक्तमनसां सरांसि सरितस्तथा ।
तेषु योगरता विप्रा याजकाः संयतेन्द्रियाः ॥ ४६ ॥

ब्रह्मण्यासक्तमनसो रमन्ते ज्ञानतत्पराः ।

देवेन्द्रस्थानम्

[illegible]वाहनं स्थानं सहस्रादित्यसन्निभम् ॥ ४७ ॥
तत्रास्ते भगवानिन्द्रः शच्या सह सुरेश्वरः ।

[1] आचार्याः—क. ग.

दुर्गाभवनम्

गजशैले तु दुर्गाया भवनं मणितोरणम् ॥ ४८ ॥

आस्ते भगवती दुर्गा तत्र साक्षान्महेश्वरी ।
उपास्यमाना त्रिविधैः शक्तिभेदैरितस्ततः ॥ ४९ ॥

राक्षसानां भवनानि

सुनीलस्य गिरेः शृङ्गे नानारत्नसमुज्ज्वले ।
राक्षसानां पुराणि स्युः सरांसि शतशो द्विजाः ! ॥ ५० ॥

यक्षभवनानि

तथा पुरशतं विप्राः शतशृङ्गे महाचले ।
स्फटिकस्तम्भसंयुक्तं यक्षाणा[1]मपि तेजसा ॥ ५१ ॥

सुपर्णभवनम्

श्वेतोदरगिरेः शृङ्गे सुपर्णस्य पुरं शुभम् ।
स तत्र गरुडः श्रीमान् साक्षाद्विष्णुरिवापरः ॥ ५२ ॥

लक्ष्मीभवनम्

अन्यच्च भवनं पुण्यं श्रीशृङ्गे मुनिसत्तम ! ।
तत्र सा परमा शक्तिर्विष्णोरतिमनोरमा ॥ ५३ ॥

अनन्तविभवा लक्ष्मीर्जगत्सम्मोहनोत्सुका ।
अध्यास्ते देवगन्धर्वसिद्धचारणवन्दिता ॥ ५४ ॥

तत्रैव देवदेवस्य विष्णोरायतनं महत् ।
सरांसि तत्र चत्वारि विचित्रकमलानि च ॥ ५५ ॥

[1] ममितौजसाम्—क. ग.

विद्याधरपुराष्टकम्

तथा सहस्रशिखरे विद्याधरपुराष्टकम् ।
रत्नसोपानसंयुक्तं सरोभिश्चोपशोभितम् ॥ ५६ ॥

नद्यो विमलपानीयाश्चित्रनीलोत्पलान्तराः ।
यत्र सालवनं दिव्यं तत्रास्ते शङ्करोऽम्बया ॥ ५७ ॥

महालक्ष्मीपुरम्

पारिजाते महाशैले महालक्ष्मीपुरं शुभम् ।
रम्यप्रासादसंयुक्तं घण्टाचामरभूषितम् ॥ ५८ ॥

गन्धर्वकिन्नराकीर्णमप्सरोनृत्तसंकुलम् ।
गणेश्वराङ्गनाजुष्टं धार्मिकाणां सुदर्शनम् ॥ ५९ ॥

तत्र सा वसते देवी नित्यं योगपरायणा ।
महालक्ष्मीर्महादेवी त्रिशूलवरधारिणी ॥ ६० ॥

त्रिनेत्रा सर्वशक्त्यौघैः संवृता सदसन्मयी ।

सरस्वतीपुरम्

सुपार्श्वस्योत्तरे भागे सरस्वत्याः पुरोत्तमम् ॥ ६१ ॥

गन्धर्वपुराणि

पाण्डुरस्य गिरेः शृङ्गे विचित्रद्रुमसंकुले ।
गन्धर्वाणां पुरशतं दिव्यस्त्रीभिः समन्वितम् ॥ ६२ ॥

तेषु नित्यं मदोत्सिक्ता नरा नार्यस्तथैव च ।
क्रीडन्ति मुदिता नित्यं विलासैर्भोगतत्पराः ॥ ६३ ॥

अप्सरसां पुराणि

अञ्जनस्य गिरेः शृङ्गे नारीणां पुरमुत्तमम् ।
वसन्ति तत्राप्सरसो रम्भाद्या ललितालसाः ॥ ६४ ॥

चित्रसेनादयो यत्र समायान्त्यर्थिनः सदा ।

रुद्रपुराणि

अनेकानि पुराणि स्युः कौमुदे देवसत्तमाः ! ॥ ६५ ॥

रुद्राणां शान्तमनसामीश्वरासक्तचेतसाम् ।
तेषु रुद्रा महा[1]योगान्महेशं समुपासते ॥ ६६ ॥

गणेशपुरत्रयम्

पिञ्जरस्य गिरेः शृङ्गे गणेशानां पुरत्रयम् ।
नन्दीश्वरस्य कपिले तत्रास्ते वृषभाधिपः ॥ ६७ ॥

भास्करभवनम्

तथा च [2]दारुके शृङ्गे देवदेवस्य धीमतः ।
दीप्तमायतनं पुण्यं भास्करस्यामितौजसः ॥ ६८ ॥

चन्द्रभवनम्

[3]तच्छैलोत्तरदिग्भागे चन्द्रस्थानमनुत्तमम् ।
रमते तत्र रम्यात्मा भगवान् शीतदीधितिः ॥ ६९ ॥

ब्रह्मभवनम्

अन्यच्च भवनं दिव्यं हंसशैले महर्षयः ! ।
सहस्रयोजनायामं सुवर्णमणितोरणम् ॥ ७० ॥

तत्रास्ते भगवान् ब्रह्मा सिद्धसङ्घैरभिष्टुतः ।
सावित्र्या सह विश्वात्मा वामदेवादिभिर्युतः ॥ ७१ ॥

सिद्धपुरम्

तस्य दक्षिणदिग्भागे सिद्धानां पुरमुत्तमम् ।
सनन्दनादयो यत्र वसन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥ ७२ ॥

[1] योगाः महेशं—क. ग. [2] जारुजे—क. चारुजे—ग. [3] तस्यैवोत्तर—क. ग.

दानवपुरम्

पञ्चशैलस्य शिखरे दानवानां पुरं वरम् ।

शुक्राचार्यभवनम्

नातिदूरेण [1]तस्याधो दैत्याचार्यस्य धीमतः ॥ ७३ ॥

कर्दमभवनम्

सुगन्धशैलशिखरे सरिद्भिरुपशोभिते ।
कर्दमस्याश्रमं पुण्यं तत्रास्ते भगवानृषिः ॥ ७४ ॥

सनत्कुमारभवनम्

तस्यैव पूर्वदिग्भागे किन्नरैश्च निषेविते ।
सनत्कुमारभवनं तत्रास्ते ब्रह्मवित्तमाः ! ॥ ७५ ॥

सर्वेष्वेतेषु शैलेषु तथान्येषु मुनीश्वराः ! ।
सरांसि विमला नद्यो देवानामालयानि च ॥ ७६ ॥

सिद्धलिङ्गानि पुण्यानि मुनिभिः स्थापितान्यपि ।
नानाश्रमवर्याणि संख्यातुं नैव शक्नुयाम् ॥ ७७ ॥

इति श्री शिवतत्त्वरत्नाकरे द्वितीयकल्लोले केसराचलवर्णनं
नाम षष्ठस्तरङ्गः

———

सप्तमस्तरङ्गः

नवखण्डविभागः

इतः सुमेरुतत्कीलकेसराचलवर्णनम् ।
नवखण्डविभागं ते प्रवक्ष्यामीह नन्दन ॥ १ ॥

[1] [illegible]—क. ग.

त्रयस्तु दक्षिणे ख्याताश्चोत्तरे त्रय एव च।
त्रयस्तु मध्यमे ख्याताः पर्वतान्तरितास्तथा ॥ २ ॥

वर्षत्रयं चतुष्कोणं [1]यत्प्राक्प्रत्यक्च मध्यतः।
मध्यायामोत्तरे द्वे द्वे दीर्घे शेषधनुस्समे ॥ ३ ॥

नवखण्डस्थिताः पर्वतास्तत्परिणाहश्च

निषधो हेमकूटश्च हिमवांश्चाचलोत्तमः।
मेरोरुत्तरतो नीलः श्वेतशृङ्गीति पर्वताः ॥ ४ ॥

लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथा परे।
सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥ ५ ॥

भारतादिवर्षाः

भारतं प्रथमं वर्षं ततः किम्पुरुषं स्मृतम्।
हरिवर्षं तथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतः स्थितम् ॥ ६ ॥

रम्यकं चोत्तरं वर्षं तस्यैवानु हिरण्मयम्।
उत्तराः कुरवश्चैव यथावै भारतं तथा ॥ ७ ॥

नवसाहस्रमेकैकमेतेषां द्विजसत्तमाः!।
निषधाद्धरिवर्षात्तु याम्यतो हेमकूटकः ॥ ८ ॥

नाम्ना किम्पुरुषः ख्यातो भारतं हिमवद्गिरेः।
रम्याख्यमुदभून्नीलाद्धिरण्यं श्वेतपर्वतात् ॥ ९ ॥

यदुत्तरं शृङ्गवतः कुरुवर्षं तदुच्यते।
नवसाहस्रविस्तारं तावताम्बुधिना वृतम् ॥ १० ॥

पश्चान्माल्यवतः प्राच्यां गन्धमादनशैलतः।
इलावृतं नीलगिरेर्याम्यतो निषधादुदक् ॥ ११ ॥

भद्राश्वं माल्यवत्प्राच्यां वर्षं भद्रजनाकुलम्।
सुकेतनं केतुमालं प्रतीच्यां गन्धमादनात् ॥ १२ ॥

[1] तत्प्राक्–क.

वर्षेष्वेतेषु सर्वेषु सप्त सप्त कुलाचलाः।
नद्यश्च शतशस्तेभ्यः सम्भूताश्च द्विजोत्तमाः! ॥ १३ ॥

न तेष्ववस्थाभेदोऽस्ति विवर्तिषु युगादिषु।
कल्पवृक्षफलाहाराः चिरं जीवन्ति ते जनाः ॥ १४ ॥

युगानुरूपप्रज्ञायुस्तेजोबलसमन्विताः।
कृशाः क्लिष्टाशना दुःखश्रमार्ता भारते जनाः ॥ १५ ॥

सर्वशः स्वर्गभूमीनां कर्मभूः कारणं यथा।
भुज्यते [1]द्वीपशैलेषु लोकेषु च शुभाशुभम् ॥ १६ ॥

मेरोश्च पश्चिमे भागे केतुमालो महीधरः।
जम्बूषण्डस्तु तत्रैव सुमहान्नन्दनोपमः ॥ १७ ॥

आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत।
सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ १८ ॥

अनामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः।
जायन्ते मानवास्तत्र निष्टप्तकनकप्रभाः ॥ १९ ॥

गन्धमादनशृङ्गेषु कुबेरः सह राक्षसैः।
संवृतोऽप्सरसां सङ्घैर्मोदते गुह्यकाधिपः ॥ २० ॥

गन्धमादनपादेषु परेष्वमर[2]गन्धिकाः।
एकादशसहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ॥ २१ ॥

तत्र कृष्णा नरा राजन् तेजोयुक्ता महाबलाः।
स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥ २२ ॥

नीलात्परतरं श्वेतं श्वेताद्वै रम्यकं परम्।
वर्षमैरावतं नाम ततः शृङ्गवतः परम् ॥ २३ ॥

तत्र स्थिते महाराज द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे।
इलावृतं मध्यमं तु पञ्चवर्षाणि चैव हि ॥ २४ ॥

[1] द्वीपशैलेषु–क. ग. [2] खण्डिका:–क. गण्डिका:–ग.

उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुत्कृष्यते गुणैः ।
आयुःप्रमाणारोग्यैश्च धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ २५ ॥

समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत ।
एवमेषा महाराज पृथिवी पर्वतैः श्रिता ॥ २६ ॥

कैलासः

[1] हिमकूटस्तु सुमहान्कैलासो नाम पर्वतः ।
यत्र वैश्रवणो राजा गुह्यकैः सह मोदते ॥ २७ ॥

मैनाकपर्वतः

अस्त्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।
हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ २८ ॥

बिन्दुसरस्तत्र गङ्गावर्णनं च

तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभं काञ्चनवालुकम् ।
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥ २९ ॥

दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः ।
यूपा मणिमयास्तत्र वेद्यश्चापि हिरण्मयाः ॥ ३० ॥

तत्रेष्ट्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशाः ।
सृष्ट्वा भूतिपतिर्यत्र सर्वलोकान्सनातनः ॥ ३१ ॥

उपास्यते तिग्मतेजा वृतो भूतैः समन्ततः ।
नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चमः ॥ ३२ ॥

तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमं तु प्रतिष्ठिता ।
ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रवहत्यसौ ॥ ३३ ॥

सप्त दिव्यगङ्गाः

वस्वोकसारा नलिनी पावना च सरस्वती ।
जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ॥ ३४ ॥

[1] हेमकूटः—क. ग.

अचिन्त्या दिव्यसंकल्पा प्रभावैश्च समन्विता ।
इज्यादइया च भवति तत्र तत्र सरस्वती ॥ ३५ ॥

एता दिव्याः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ।

सप्तवर्षाणि

रक्षांसि वै [1] हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः ॥ ३६ ॥

सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णं च तपोवनम् ।
देवासुराणां च गृहं श्वेतपर्वत उच्यते ॥ ३७ ॥

गन्धर्वा निषधे शैले नीले ब्रह्मर्षयस्तथा ।
शृङ्गवांस्तु महाराज देवानां प्रतिसञ्चरः ॥ ३८ ॥

इत्येतानि महाभाग सप्तवर्षाणि भागशः ।
भूतान्युपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥ ३९ ॥

तेषामृद्धिर्बहुविधा दृश्यते दैवमानुषी ।
अशक्या परिसङ्ख्यातुं [2] श्रद्धयार्जवभूषया ॥ ४० ॥

यां तु पृच्छसि मां राजन् दिव्यामेनां शशाकृतिम् ।
पार्श्वे शशस्य द्वे वर्षे उक्ते ये दक्षिणोत्तरे ॥ ४१ ॥

कर्णौ तु नागद्वीपश्च कश्यपद्वीप एव च ।
ताम्रवर्णः शिरो राजन् श्रीमान्मलयपर्वतः ॥ ४२ ॥

एष द्वितीयो द्वीपस्तु दृश्यते शशसंस्थितिः ।
दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे ॥ ४३ ॥

उत्तराः कुरवो राजन् त्रयः सिद्धनिषेविताः ।
तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोद्गमाः ॥ ४४ ॥

पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि च ।
सर्वकालफलास्तत्र केचिद्वृक्षा जनाधिप ॥ ४५ ॥

[1] हेमवति—क. [2] श्रद्धयानुबुभूषता—क. ग.

अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र जनाधिप ।
ये क्षरन्ति सदा क्षीरं वज्रसारामृतोपमम् ॥ ४६ ॥

वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलान्याभरणानि च ।
सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका ॥ ४७ ॥

देवलोकाच्च्युताः सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः ।
तुल्यरूपगुणोपेताः समेषु विषमेषु च ॥ ४८ ॥

मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ।
तेषां तत् क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यमृतसन्निभम् ॥ ४९ ॥

मिथुनं जायतेऽह्ना वै समं तत्र प्रवर्त्तते ।
तुल्यरूपगुणोपेतं समवेषं तथैव च ॥ ५० ॥

एकैकमनुरक्तं च चक्रवाकसमं प्रभो ।
निरामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः ॥ ५१ ॥

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
जीवन्ति ते महाराज न चान्योऽन्यं त्यजन्ति वै ॥ ५२ ॥

[1] भेरुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा महाबलाः ।
तान्निर्हरन्ति हि मृतान् दरीषु प्रक्षिपन्ति च ॥ ५३ ॥

उत्तराः कुरवो राजन्! आख्यातास्ते समासतः ।
मेरोः पार्श्वमहं पूर्वं वक्ष्याम्यथ यथातथम् ॥ ५४ ॥

मेरुपर्वतपार्श्वभागवर्णनम्

तत्र पूर्वाभिषेके तु भद्राश्वस्य विशां पते! ।
भद्रसालवनं यत्तु कालाम्रश्च महाद्रुमः ॥ ५५ ॥

कालाम्रश्च महाभाग! नित्यपुष्पफलान्वितः ।
वृक्षस्त्रियोजनोत्सेधः सिद्धचारणसेवितः ॥ ५६ ॥

[1] भारुण्डा–ग.

तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
स्त्रियः कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥ ५७ ॥

चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
चन्द्रशीतलगात्र्यश्च नृत्तगीतविशारदाः ॥ ५८ ॥

दशवर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ! ।
कालाम्ररसपानास्ते नित्यसंस्थितयौवनाः ॥ ५९ ॥

नीलपर्वतदक्षिणभागस्थितजम्बूवृक्षादिवर्णनम्

दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण च ।
सुदर्शनो महाराज! जम्बूवृक्षः सनातनः ॥ ६० ॥

तथा माल्यवतः पृष्ठे दीप्यते तत्र हव्यवाट् ।
नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ! ॥ ६१ ॥

तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्वे पूर्वा तु गण्डिका ।
योजनानां सहस्राणि पञ्चाशन्माल्यवान् स्मृतः ॥ ६२ ॥

महारजतसंकाशा जायन्ते तत्र मानवाः ।
ब्रह्मलोकाच्च्युताः सर्वे [1] सर्वे ते ब्रह्मवादिनः ॥ ६३ ॥

तपश्च तप्यमानास्ते भवन्ति ह्यूर्ध्वरेतसः ।
संरक्षणार्थं भूतानां प्रविशन्ति दिवाकरम् ॥ ६४ ॥

षष्टिस्तानि सहस्राणि षष्टिरेव शतानि च ।
अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य दिवाकरम् ॥ ६५ ॥

षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिरेव शतानि च ।
आदित्यतापतप्तास्ते विशन्ति शशिमण्डलम् ॥ ६६ ॥

रमणवर्षम्

दक्षिणेन श्वेतगिरेर्निषधस्योत्तरेण च ।
वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ६७ ॥

[1] सर्वे च–ग.

शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे च प्रियदर्शनाः ।
निरामयाश्च ते सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ६८ ॥

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
जीवन्ति ते महाराज ! नित्यं मुदितमानसाः ॥ ६९ ॥

हिरण्मयवर्षम्

दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण च ।
वर्षं हिरण्मयं नाम यत्र हैरण्वती नदी ॥ ७० ॥

यत्र चायं महाराज ! पक्षिराट् पतगोत्तमः ।
महाबलास्तत्र सदा राजन् ! मुदितमानसाः ॥ ७१ ॥

एकादशसहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ! ।
आयुःप्रमाणं जीवन्ति शतानि दश पञ्च च ॥ ७२ ॥

शृङ्गाणि वै शृङ्गवतस्त्रीण्येव मनुजाधिप ! ।
[1]एकं मणिमयं तत्र तथैकं रौक्ममद्भुतम् ॥ ७३ ॥

सर्वरत्नमयं चैकं भवनैरुपशोभितम् ।
तत्र स्वयंप्रभा देवी नित्यं वसति [2]शाम्भवी ॥ ७४ ॥

ऐरावतवर्षम्

उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते जनाधिप ! ।
वर्षमैरावतं नाम तस्य शृङ्गवतः परम् ॥ ७५ ॥

न तत्र सूर्यस्तपति न च जीर्यन्ति [3]जन्तवः ।
चन्द्रमाश्च सनक्षत्रैर्ज्योतिर्भूतैरिवावृतः ॥ ७६ ॥

पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
पद्मपत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ७७ ॥

---

[1] एवं—मु. पा. [2] शाण्डिली—ग. [3] मानवाः—ग.

[1]अनिष्पन्दा निराहाराः सुगन्धाश्च जितेन्द्रियाः ।
देवलोकाच्च्युताः सर्वे तथा विरजसो नृप ! ॥ ७८ ॥

त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणां च नराधिप ! ।
आयुःप्रमाणं जीवन्ति नरा भरतसत्तम ! ॥ ७९ ॥

इलावृतवर्षम्

इलावृते पद्मवर्णा जम्बूफलरसाशिनः ।
त्रयोदशसहस्राणि शतवर्षाणि सुव्रत ! ॥ ८० ॥

किम्पुरुषवर्षम्

वर्षे किम्पुरुषे मर्त्याः हेमाभाः प्लक्षभोजनाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति स्थिरयौवनाः ॥ ८१ ॥

हरिवर्षम्

हरिवर्षे नराः शुभ्रा इक्षुदण्डरसाशनाः ।
सर्वे द्वादशसाहस्रजीवनाश्च निरामयाः ॥ ८२ ॥

त्रयोदशसहस्रायुर्जम्बूफलरसाशनाः ।
मेरुप्रस्थोपलब्धार्था [2]जना वर्षे इलावृते ॥ ८३ ॥

भद्राश्ववर्षम्

भद्राश्ववर्षे कालाम्रभोजनश्चन्द्रसन्निभः ।
दशवर्षसहस्रायुर्दुःखरोगभयोज्झितः ॥ ८४ ॥

वर्षायुतायुर्नीलाब्जद्युतिः पनससारभुक् ।

केतुमालम्

केतुमाले नरो दिव्यदेहगन्धो निरामयः ॥ ८५ ॥

---

[1] अनिष्पन्दाः—ग. [2] जनाः सर्वे—ग.

रम्यकवर्षम्

वर्षे तु रम्यके मर्त्या नैय्यग्रोधफलाशनाः ।
द्वादशाब्दसहस्राणि जीवन्ति च निरामयाः ॥ ८६ ॥

वर्षे हिरण्मये मर्त्या लिकुचाशनवर्धिताः
सार्धद्वादशसाहस्रजीवना रोगवर्जिताः ॥ ८७ ॥

त्रयोदशसहस्रायुः कल्पवृक्षफलाशनाः ।
युग्मप्रसूतिः कुरुषु नरा रोगभयोज्झिताः ॥ ८८ ॥

सदाशिवाद्यष्टमूर्तयः

सदाशिवो महादेवः कपाली नीललोहितः ।
स्थाणुः साम्बः शङ्कराख्यो दक्षिणामूर्तिसंज्ञितः ॥ ८९ ॥

एतेऽष्टमूर्तयः खण्डे सर्वदेवनिषेविताः ।
न तेषु वर्षते देवो भौमान्यम्भांसि तेषु वै ॥ ९० ॥

कृतत्रेतादिका नैव तेषु स्थानेषु कल्पना ।
सर्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः ॥ ९१ ॥

नद्यश्च शतशस्तेभ्यः संप्रसूता द्विजोत्तमाः ! ।

भारतवर्षस्येतरवर्षापेक्षया श्रैष्ठ्यम्

यदेतद्भारतं वर्षं दक्षिणेन हिमाचलात् ॥ ९२ ॥

एतद्बीजमथान्येषां लोकानां द्विजपुङ्गवाः ! ।
कर्मभूमिर्न चान्यत्र संप्राप्तिः पुण्यपापयोः ॥ ९३ ॥

पुण्योपभोग एवोक्तो द्वीपवर्षेषु कृत्स्नशः ।
उत्तरेण महाम्भोधेर्दक्षिणेन हिमाचलात् ॥ ९४ ॥

नवसाहस्रविस्तारं नवभेदं हिमालयम् ।

कुलाचलाः सप्त

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः ॥ ९५ ॥

विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ।

शतद्र्वादिमहानदीनामुत्पत्तिस्थानानि

शतद्रूचन्द्रभागाद्या हिमवत्पादनिस्सृताः ॥ ९४ ॥

वेदस्मृतिमुखाश्चान्याः पारियात्रोद्भवा मुने ।
नर्मदा सुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्याद्रिनिस्सृताः ॥ ९५ ॥

तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्याप्रमुखा ऋक्षसम्भवाः ।
गोदावरीभीमरथीकृष्णवेण्यादिकास्तथा ॥ ९६ ॥

सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः ।
कृतमालाताम्रपर्णीप्रमुखा मलयोद्भवाः ॥ ९७ ॥

त्रिसामाऋषिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ।
ऋषिकुल्याकुमार्याद्याः शुक्तिमत्पादसंभवाः ॥ ९८ ॥

आसन्नद्युपनद्यश्च सन्त्यन्याश्च सहस्रशः ।
एवं तु नवखण्डोऽयं जम्बूद्वीपः प्रकीर्तितः ॥ ९९ ॥

बहुभिः पर्वतवरैर्नदीभिस्समलङ्कृतम् ।
जम्बूसंज्ञमिदं द्वीपं सुवृत्तं दर्पणोपमम् ॥ १०० ॥

लक्षयोजनविस्तारं बहिः क्षारोदसेवितम् ।
अन्यूनानतिरिक्ताश्च वर्धन्ते च ह्रसन्ति च ॥ १०१ ॥

उदयास्तमयाद्येषु चन्द्रस्यापो महार्णवे ।
बलाहकोऽथ मैनाकश्चक्रो वृषभपर्वतः ॥ १०२ ॥

चत्वारो बलभिद्वज्रघातभीता जले स्थिताः ।

औौर्वाग्निः

चक्रमैनाकयोर्मध्ये वायव्यां दिशि पावकः ॥ १०३ ॥

और्वो नाम तुरङ्गास्यो जलं पात्युद्गिर[1]त्यपि ।
स्थालीस्थमग्निसंयोगादुद्रेकि [2]सलिलं यथा ॥ १०४ ॥

---

[1] [illegible]—ग. [2] सतिलं—ग.

तथेन्दुवृद्धौ सलिलमम्भोधौ मुनिसत्तम ! ।
उदयास्तमयेष्विन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥ १०५ ॥

दशोत्तराणि पञ्चैव त्वङ्गुलानां शतानि वै ।
अपां वृद्धिक्षयौ दृष्टा समुद्राणां महामुने ॥ १०६ ॥

समुद्रान्तःस्थिता द्वीपा बहवश्चाल्पयोजनाः ।
म्लेच्छप्रायजनाकीर्णा रक्षोभिश्च निषेविताः ॥ १०७ ॥

कन्याद्वीपाद्बहिः सिन्धोर्वेलानां षट्सहस्रकम् ।
नौसंचारः समुद्दिष्टः पञ्चाशद्योजनान्तरे ॥ १०८ ॥

इति श्री शिवतत्त्वरत्नाकरे द्वितीयकल्लोले नवखण्डविभागवर्णनं नाम सप्तमस्तरङ्गः

अष्टमस्तरङ्गः

नवखण्डात्मकं जम्बूद्वीपं प्रोक्तं त्वया विभो ।
वक्तव्याश्चापरे द्वीपाः समुद्रैः परिवारिताः ॥ १ ॥

शृणु पुत्र ! ब्रवीम्यन्यान् द्वीपान्सागरसंवृतान् ।
तत्रस्थान्प्राणिवर्गांश्च कटाहावधिविश्रुतान् ॥ २ ॥

जम्बूद्वीपाद्द्विगुणितः शाकद्वीपस्समन्ततः ।
शाकस्तत्र महावृक्षः सिद्धगन्धर्वसेवितः ॥ ३ ॥

यत्पत्रवातसंस्पर्शादाह्लादो जायते नृणाम् ।
तत्र पुण्या जनपदा नाकाले म्रियते जनः ॥ ४ ॥

कुत एव हि दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुता हि ते ।
शाकद्वीपेश्वरस्यापि हव्यस्य सुमहात्मनः ॥ ५ ॥

[1]सप्त वै तनयास्तेषां [2]ददौ वर्षाणि सप्तशः ।
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मरीचकः ॥ ६ ॥

कुसुमोदः समोदार्कः सप्तमश्च महाद्रुमः ।
तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्त वर्षाण्यनुक्रमात् ॥ ७ ॥

तथैव पर्वता राजन् ! सप्तात्र मणिपर्वताः ।
रत्नाकरास्तथा नद्यः तेषां नामानि संशृणु ॥ ८ ॥

अतीव गुणवत्सर्वं तत्र पुण्यं जनाधिप ! ।
देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते ॥ ९ ॥

प्रागायतो महाराज ! मलयो नाम पर्वतः ।
ततो मेघाः प्रवर्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वतः ॥ १० ॥

ततः पूर्वेण राजेन्द्र ! जलधारो महागिरिः ।
तत्र नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् ॥ ११ ॥

ततो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले जनेश्वर ! ।
ततो गिरी रैवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ १२ ॥

रेवती दिवि नक्षत्रं पितामहकृतो विधिः ।
उत्तरेण तु राजेन्द्र ! श्यामो नाम महागिरिः ॥ १३ ॥

नवमेघप्रभः प्रांशुः श्रीमानुज्ज्वलविग्रहः ।
ततः श्यामत्वमापन्नाः प्रजा जनपदेश्वर ! ॥ १४ ॥

सर्वेष्वेव महाराज ! द्वीपेषु सुगुणान्वित ! ।
गौरः कृष्णश्च वर्णौ द्वौ तयोर्वर्णान्तरं नृप ! ॥ १५ ॥

श्यामो यस्मात्प्रवृत्तो वै तस्माच्छ्यामो गिरिः स्मृतः ।
ततः परं महाराज ! दुर्गशैलो महोदयः ॥ १६ ॥

केसरी केसरयुतो यतो वातः प्रवाति वै ।
कुमारी कुमारी च नलिनी [3]वेणुका तथा ॥ १७ ॥

---

[1] [illegible]–ग. [2] दध्यौ–ग. [3] रेणुका–ग.

इक्षुका [1]धेनुका चैव गभस्तिश्चेति निम्नगाः ।
तासां पिबन्ति सलिलं [2]तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ १८ ॥

अनामया वीतशोका रागद्वेषविवर्जिताः ।
मगधा महसाश्चैव मागधा मन्दगास्तथा ॥ १९ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चानुक्रमेण तु ।
यजन्ति सततं देवं सर्वलोकैकसाक्षिणम् ॥ २० ॥

व्रतोपवासैर्विविधैर्देवदेवं दिवाकरम् ।
तेषां वै सूर्यसायुज्यं सामीप्यं च सरूपता ॥ २१ ॥

सलोकता च राजेन्द्र जायते तत्प्रसादतः ।
अन्याश्चायुतशस्तत्र क्षुद्रनद्यो महामुने ॥ २२ ॥

महीधरास्तथा सन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ।
जम्बूद्वीपात् द्विगुणितः शाकद्वीपः समन्ततः ॥ २३ ॥

तावता क्षीरतोयेन समुद्रेण परीवृतः ।
क्षीराब्धौ शतसाहस्रैर्योजनानां सिते गृहे ॥ २४ ॥

अनन्तशयने विष्णुः शेते मणिमनोहरे ।
शाकात्तु द्विगुणः प्रोक्तो कुशद्वीपोऽग्निसन्निभः ॥ २५ ॥

कुशस्तम्भो देवकृतो वर्तते द्वीपनामकृत् ।
ज्योतिष्मत्तनयैर्युतः खण्डैस्तन्नामभिर्युतः ॥ २६ ॥

उद्भिदो वेणिमांश्चैव [3]सुरथो लवणो धृतिः ।
प्रभाकरोऽथ कपिलस्तन्नामा वर्षपद्धतिः ॥ २७ ॥

तस्मिन् वसन्ति मनुजाः सह दैतेयदानवैः ।
तथैव देवगन्धर्वा यक्षःकिंपुरुषादयः ॥ २८ ॥

वर्णास्तत्रापि चत्वारो निजानुष्ठानतत्पराः ।
[4]दमिकाः शुष्मिणः स्नेहान्मेन्देहाश्च [5]महारथाः ॥ २९ ॥

---

[1] वेणुका–पु. पा. [2] तत्र जीवन्ति मानवाः–ग. [3] वैरथो लम्बनो–पु. पा.
[4] दमिनः–ग. [5] महारथ–ग. महामुने–पु. पा.

[illegible] ते तु कुशद्वीपे ब्रह्मरूपं महेश्वरम् ।
[illegible] स्नपयन्त्यत्र स्वाधिकारफलप्रदम् ॥ ३० ॥

कुशद्वीपस्थिताः सप्तवर्षाचलाः

(विद्रुमः पाटलश्चैव हेमाद्रिश्च कुशेशयः ।)
विद्रुमो हेमशैलश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा ॥ ३१ ॥

कुशेशयो हरिश्चैव सप्तमो मन्दराचलः ।
[illegible]चलास्तु सप्तैते तत्र द्वीपे महामुने ॥ ३२ ॥

तत्र वहन्त्यो नद्यः सप्त

[illegible] सप्त तासां तु नामानीमान्यनुक्रमात् ।
[illegible]पा शिवा चैव पवित्रा सम्मतिस्तथा ॥ ३३ ॥

[illegible] विद्युत्प्रभा रामा महानद्यश्च सप्त वै ।
[illegible] सहस्रशस्तत्र क्षुद्रनद्यस्तथाचलाः ॥ ३४ ॥

[illegible]तोयेन परितस्तावताम्बुधिना वृतः ।
[illegible] क्रौञ्चो हतो दैत्यः क्रौञ्चाद्रौ हेमकन्दरे ॥ ३५ ॥

[illegible] युद्धा सुचिरं चित्रमायी सुमानवान् ।
[illegible]स्तस्य दैत्यस्य कान्तिचित्रेण कर्मणा ॥ ३६ ॥

[illegible]मत्तस्य नाम्ना क्रौञ्चस्य उच्यते ।
[illegible]तनयैस्तुल्यनामवर्षविभेदवान् ॥ ३७ ॥

द्युतिमतोऽसुरस्य तनयाः

[illegible] [3]मननो गोष्णुः [4]पीवरश्चाथ कारकः ।
[illegible] दुन्दुभिश्चैव सप्तैते द्युतिमत्सुताः ।

---

[1] [illegible]–ग. [2] 'विद्युदम्भा मही चान्या सर्वपापहरास्त्विमाः ।' कूर्म–49–22.
[3] [illegible]–पु. पा. [4] पीवरश्चान्धकारकः–ग.

कौञ्चस्थिता: सप्त वर्षाचला:

तत्रापि देवगन्धर्वसेविताः सुमनोहराः।
वर्षाचला महाबुद्धे ! तेषां नामानि मच्छृणु।

क्रौञ्चश्च वामनश्चैव तृतीयश्चान्धकारकः।)
चतुर्थो रत्नशैलश्च स्वाहिनी हयसन्निभः॥ ३८॥

द्वीपावृत्पञ्चमश्चैव तथाऽन्यः पुण्डरीकवान्।
दुन्दुभिश्च महाशैलो द्विगुणास्ते परस्परम्॥ ३९॥

द्वीपा द्वीपेषु ये शैला यथा [1] द्वीपेषु ते तथा।
सर्वेष्वेतेषु वर्षेषु वर्षशैलवरेषु च॥ ४०॥

निवसन्ति निरातङ्काः सह देवगणैः प्रजाः।
पुष्कराः पुष्कला धन्यास्तिष्याख्याश्च महामुने॥ ४१॥

ते तत्र नद्यो मैत्रेय याः पिबन्ति शृणुष्व ताः।

वर्षनद्य:

सप्त प्रधानाः शतशस्तत्रान्याः क्षुद्रनिम्नगाः॥ ४२॥

गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा।
ख्यातिश्च पुण्डरीका च सप्तैता वर्षनिम्नगाः॥ ४३॥

अत्रापि विष्णुर्भगवान् पुष्कराद्यैर्जनार्दनः।
यागै रुद्रस्वरूपस्थ इज्यते यज्ञसन्निधौ॥ ४४॥

क्रौञ्चतो द्विगुणः सोऽपि घृततोयेन संवृतः।

शाल्मलिद्वीपस्तद्वर्षाणि च

शाल्मलिस्तस्य वर्षाणि सप्तैव तु वपुष्मतः॥ ४५॥

तनुजैः सह नामानि भिन्नान्यद्रिवरैः पृथक्।
श्वेतोऽथ हरितश्चैव जीमूतः सुप्रभस्तथा॥ ४६॥

---

[1] द्वीपानि ते–**पु. पा.**

रोहितो वैद्युतश्चापि मानसश्चापि सप्तमः।
तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः॥ ४७॥

वर्षाभिव्यञ्जकास्ते तु तथा सप्तैव निम्नगाः।

तत्रत्याः सप्तपर्वताः

कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः॥ ४८॥

द्रोणो यत्र महौषध्यश्च स चतुर्थो महीधरः।
वैकङ्कः पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा॥ ४९॥

कुमुदान्पर्वतवरः सरिन्नामानि मच्छृणु।
[1]योनी तोषा वितृष्णा च चन्द्रा शुक्रा विमोचिनी॥ ५०॥

निवृत्तिश्चेति ता नद्यः स्मृताः पापहराः शिवाः।
शाल्मलेये तु वर्णाश्च वसन्त्येते महामुने !॥ ५१॥

कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चेति पृथक् पृथक्।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यजन्ति तम्॥ ५२॥

भगवन्तं समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम्।
वायुभूतं मखश्रेष्ठैर्यज्वनो यज्ञसंस्थितम्॥ ५३॥

देवानामत्र सान्निध्यमतीव सुमनोहरे।
शाल्मलिश्च महावृक्षो नाम्ना निर्वृतिकारकः॥ ५४॥

सहस्रयोजनोच्छ्रायः शाल्मले शाल्मलिद्रुमः।
अमराणां प्रियोऽर्काभः स तदाख्यानिबन्धनः॥ ५५॥

ततस्तु शाल्मलिद्वीपो द्विगुणस्तावतैव तु।
इक्षुसारस्वरूपेण समुद्रेण परीवृतः॥ ५६॥

---

[1] श्लो. 49–15.

यानि तोयानि कृष्णा च चक्रा सिक्ता विमोचिनी।
विवृत्तिः सप्तमी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः॥ **मु. पा.**

गोमेधो गोपतिर्नाम राजाऽभूद्गोसवोद्यतः ।
याज्योऽभूद्वह्निकल्पानामौत्रिथ्यानां मनोः कुले ॥ ५७ ॥

स तेषु हरियज्ञाय प्रवृत्तेषु भृगून् गुरून् ।
वव्रे तं गौतमः कोपादशपत्सोऽगमत्क्षयम् ॥ ५८ ॥

तद्यज्ञवाटे ता गावः स्पृष्टाः कोपाग्निना मुनेः ।
तन्मेदसा मही च्छन्ना गोमेधः स ततोऽभवत् ॥ ५९ ॥

प्लक्षद्वीपेश्वराः मेधातिथिपुत्राः सप्त

सप्त मेधातिथेः पुत्राः प्लक्षद्वीपेश्वराश्च वै ।
ज्येष्ठः शान्तभयो नाम शिशिरस्तदनन्तरम् ॥ ६० ॥

सुखोदयस्तथानन्दः शिवः क्षेमक एव च ।
ध्रुवश्च सप्तमश्चैषां प्लक्षद्वीपेश्वरा हि ते ॥ ६१ ॥

प्लक्षद्वीपवर्षाणि

पूर्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरं सुखदं तथा ।
आनन्दं च शिवं चैव क्षेमकं ध्रुवमेव च ॥ ६२ ॥

प्लक्षद्वीपवर्षपर्वताः

मर्यादाकारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्वताः ।
सप्तैव तेषां नामानि शृणुष्व मुनिसत्तम ! ॥ ६३ ॥

गोमेधश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा ।
सोमकः सुमनः शैलो वैभ्राजश्चैव सप्तमः ॥ ६४ ॥

वर्षाचलेषु रम्येषु सर्वेष्वेतेषु चानघाः ! ।
वसन्ति देवगन्धर्वसहिताः सततं प्रजाः ॥ ६५ ॥

तेषु पुण्या जनपदाश्चिराच्च म्रियते जनः ।
नाधयो व्याधयो वापि सर्वकालसुखं हि तत् ॥ ६६ ॥

तेषां नद्यश्च सप्तैव वर्षाणां तु समुद्रगाः ।
नामतस्ताः प्रवक्ष्यामि श्रुताः पापं हरन्ति याः ॥ ६७ ॥

प्लक्षद्वीपगता नद्यः

अनुतप्ता शिवा चैव विपापा [1]त्रिदिवाकृतिः ।
अमृता सुकृता चैव सप्तैतास्तत्र निम्नगाः ॥ ६८ ॥

एता नद्यस्तथा चैव प्रधानाः समुदीरिताः ।
क्षुद्रनद्यस्तथा शैलास्तत्र सन्ति सहस्रशः ॥ ६९ ॥

ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।
नैवापसर्पिणी तेषां न चैवोत्सर्पिणी स्थिता ॥ ७० ॥

न त्वेवास्ति युगावस्था तेषु स्थानेषु सप्तसु ।
त्रेतायुगसमः कालः सर्वदैव महामुने ! ॥ ७१ ॥

वर्णाश्च तत्र चत्वारस्तान्निबोध वदामि ते ।

प्लक्षद्वीपगताश्चत्वारो वर्णाः

आर्यकाः कुरराश्चेह [2]विदंशा भाविनश्च ते ॥ ७२ ॥

विप्रक्षत्रियवैश्यास्ते शूद्राश्च मुनिसत्तम ! ।

प्लक्षद्वीप इति संज्ञाया निमित्तम्

जम्बूद्वीपाद् द्विगुणितस्तन्मध्ये सुमहातरुः ॥ ७३ ॥

प्लक्षस्तन्नामसंज्ञोऽयं प्लक्षद्वीपो द्विजोत्तम ।
इज्यते भगवांस्तत्र त्रैवर्णैरार्यकादिभिः ॥ ७४ ॥

सोमरूपी जगत्स्रष्टा सर्वसर्वेश्वरो हरः ।
इत्येवमत्र राजेन्द्र ! प्लक्षद्वीप उदाहृतः ॥ ७५ ॥

पुष्करद्वीपवर्णनम्

[illegible]वेष्ट्य स्थितो द्वीपं सुरातोयो महाम्बुधिः ।
[illegible]र्वं समावृत्य स्थितः पुष्करसंज्ञितः ॥ ७६ ॥

---

1 [illegible]कृतः-पु. पा. 2 विदिशा-पु. पा.

द्वीपो द्विभेदो लक्षाणां चतुष्षष्टिकविस्तरः।
पुष्कराधिपतेः पुत्रौ सवर्णस्य महात्मनः ॥ ७७ ॥

महापीतो [1] धातकिश्च वर्षे तन्नामनी उभे।
पुष्करद्वीपमध्ये तु वलयाकारसंस्थितः ॥ ७८ ॥

महामेरुपरीमाणो मानसोत्तरपर्वतः।
तस्योपरि दिगीशानामिन्द्रादीनां यथाक्रमम् ॥ ७९ ॥

पुर्योऽष्टौ दिक्षु चाष्टासु सन्ति दिव्याप्सरोयुताः।
आमानसोत्तरान्मेरोरधितिष्ठन्ति मानवाः ॥ ८० ॥

श्वेतद्वीपवर्णनम्

मानसोत्तरपश्चार्धे श्वेतद्वीपो हरिप्रियः।
देवा अपि न तं गन्तुं शक्ता भक्तिविवर्जिताः॥ ८१ ॥

सनन्दनाद्या मुनयस्तत्र गच्छन्त्ययत्नतः।
[2] महापीतं तथैवान्यद्धातकीषण्डसंज्ञितम् ॥ ८२ ॥

एकश्चात्र महाभाग! प्रख्यातो वर्षपर्वतः।
मानसोत्तरसंज्ञोऽयं मध्यतो वलयाकृतिः ॥ ८३ ॥

योजनानां सहस्राणि ह्यूर्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः।
तावदेव च विस्तीर्णः पर्वतः परिमण्डलः ॥ ८४ ॥

पुष्करद्वीपवलयं मध्येन विभजन्निव।
स्थितोऽसौ तेन विच्छिन्नं जातं वर्षद्वयं च तत् ॥ ८५ ॥

वलयाकारमेकैकं [3] तयोर्मध्ये तथा गिरिः।
दशवर्षसहस्राणि तत्र जीवन्ति मानवाः ॥ ८६ ॥

निरामया वीतशोका रागद्वेषविवर्जिताः।
नैवाधमोत्तमौ तेषां न वध्यवधकौ द्विज! ॥ ८७ ॥

---

[1] दातकिश्च–ग. [2] महावीरं–पु. पा. [3] तयोर्वर्षं–पु. पा.

नेर्ष्यासूया भयं रोषो दोषा लोभादिका न च।
महापीतं [1] बहिर्वर्षं धातकीसंज्ञमन्ततः ॥ ८८ ॥

मानसोत्तरशैलस्य देवदैत्यादिसेविते।
सत्यानृते न तत्र स्तः द्वीपे पुष्करसंज्ञिते ॥ ८९ ॥

न तत्र नद्यः शैला वा द्वीपे वर्षद्वयान्विते।
समरूपाश्च मनुजा देवास्तत्रैकरूपिणः ॥ ९० ॥

वर्णाश्रमाचारहीनं दानग्रहणवर्जितम्।
त्रयीवार्तादण्डनीतिशुश्रूषारहितं च यत् ॥ ९१ ॥

वर्षद्वयं तु मैत्रेय! भौमः स्वर्गोऽयमुत्तमः।
सर्वस्य सुखदः कालो जरारोगादिवर्जितः ॥ ९२ ॥

पुष्करे धातकीषण्डे महापीते च वै मुने।
न्यग्रोधः पुष्करद्वीपे ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ॥ ९३ ॥

तस्मिन्निवसति ब्रह्मा पूज्यमानः सुरासुरैः।
तत्रैव मुनिशार्दूल शिवनारायणालये ॥ ९४ ॥

वसत्यत्र महादेवो हरोऽथ हरिरव्ययः।
सम्पूज्यमानो ब्रह्माद्यैः कुमाराद्यैश्च [2] योगिभिः ॥ ९५ ॥

भोजनं पुष्करद्वीपे तत्र स्वयमुपस्थितम्।
षड्रसं भुञ्जते विप्र! प्रजाः सर्वाः सदैव हि ॥ ९६ ॥

स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवेष्टितः।
समानः पुष्करस्याब्धिर्विस्तारे मण्डले तथा ॥ ९७ ॥

एवं द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः।
द्वीपाश्चैव समुद्राश्च समाना द्विगुणाः [3] परैः ॥ ९८ ॥

[4] पादांसि सर्वदा सर्वसमुद्रेषु समानि वै।
न्यूनातिरिक्तता तेषां कदाचिन्नैव जायते ॥ ९९ ॥

तद्बहिः काञ्चनी भूमिर्नानारत्नद्रुमाचला।
क्रीडार्थं वेधसा सृष्टा देवानां दशकोटिका ॥ १०० ॥

---

[1] महावर्षं–ग. [2] भोगिभिः–ग. [3] परे–ग. [4] पयांसि–पु. पा.

लोकालोकपर्वतवर्णनम्

लोकालोको बहिस्तस्या लोकालोकनियामकः ।
योजनायुतविष्कम्भस्तुङ्गश्टङ्गपरिच्छदः ॥ १०१ ॥

तस्य श्टङ्गेषु तिग्मांशुकराश्चन्द्रातपोपमाः ।
वसुदामा शङ्खपादो हिरण्यः केतुमानपि ॥ १०२ ॥

कर्दमस्य सुतास्तस्य चतुर्दिक्षु समाश्रिताः ।
लोकपालाः स्थितास्तत्र लोकालोके [1]चतुर्दिशि ॥ १०३ ॥

तमः परस्तान्निबिडं लक्षाण्येकोनविंशतिः ।
चत्वारिंशत्सहस्राणि पञ्चत्रिंशच्च कोटयः ॥ १०४ ॥

सप्तविंशतिलक्षाणि कोटिश्चैव समुद्रराट् ।
ब्रह्माण्डोऽयं कटाहेन संयुक्तो मेरुमध्यतः ॥ १०५ ॥

द्वितीयकल्लोलोपसंहारः

पञ्चाशत्कोटयो ज्ञेया दशदिक्षु समन्ततः ।
ग्रन्थास्तु षट्छतान्येकचत्वारिंशच्च सङ्ख्यया ॥ १०६ ॥

तरङ्गैरष्टभिर्युक्ते कल्लोलेऽस्मिन्द्वितीयके ।
महाभारतवाराहे कौर्मे स्कान्दे च वैष्णवम् ॥ १०७ ॥

कुमारीकाण्डशैवादि सङ्गृह्यायं कृतोऽभवत् ।

श्रीमत्सद्गुणसोमशेखरलसच्चन्नाम्बिकासूनुना
श्रीदीक्षागुरुचन्नवीरकरसञ्जातेन लब्धश्रिया ।
गौरीभर्तुरनुग्रहाद्बसवराजेन्द्रेण क्लृप्ते पुनः
कल्लोलः परिपूरितः कृतिवरे त्वस्मिन्द्वितीयोऽभवत् ॥ १०८ ॥

इति श्रीमदनाद्यनन्तसकलतत्त्वोत्तीर्णषडध्वोपादानबिन्दुकारणचिदम्बरशक्तिसमन्वित-
परमेश्वरप्रसादासादितशिवाद्वैतविद्याविशारदश्रीमत्केलदिबसवराजेन्द्रविरचिते
वेदागमान्तर्गतविविधविद्यातत्त्वसारभूते शिवतत्त्वरत्नाकरे द्वितीयकल्लोले
शाकद्वीपादिकटाहान्तवर्णनं नाम अष्टमस्तरङ्गः समाप्तः

---

[1] चतुर्दश–ग.

तृतीयः कल्लोलः

प्रथमस्तरङ्गः

अब्धौ शङ्करतां विमृश्य तनुजं बाले दिशत्यात्मने
सज्वालाहिसरित्समीपनिहितः प्रम्लापितः प्रत्यहम् ।
वृद्धिं नैत्यधुनापि निर्दयमहं प्राप्यार्थमेवाभवं
त्वामित्युक्तवतीं प्रियां प्रति हसन् गौरीपतिः पातु वः ॥

साब्धिद्वीपमहामेरुनदीशैलविभागवान् ।
भूगोलस्यास्य विस्तारो गुरो ! प्रोक्तः सविस्तरम् ॥ १ ॥

भवता पाल्यमानस्य लोकस्यास्य विवेचने ।
विशेषो नेक्ष्यते स्वामिन् ! अपारकरुणानिधे ! ॥ २ ॥

ऊर्ध्वलोकस्य विस्तारं तत्स्वरूपं सविस्तरम् ।
प्रकाशय महातेजः ! प्रकाशितजगत्त्रय ! ॥ ३ ॥

नन्दनोदग्रया बुद्ध्या समानन्दयसे हि नः ।
श्रोतुमिष्टं यदेतर्हि तुभ्यं तद्वर्णयाम्यहम् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वलोकवर्णनम्

[1]त्रिलक्षो भुवर्लोको ध्रुवप्रान्तो महीतलात् ।
तद्दूनकोटिः स्वर्लोकः स्वर्गवर्यसमाश्रयः ॥ ५ ॥

महर्द्विकोटिर्यत्रास्ते मरीच्यादिमुनिव्रजः ।
जनोऽष्टकोट्यवच्छिन्नः पितृजह्नुजनालयः ॥ ६ ॥

तपोऽर्ककोटिर्यत्रास्ते महायोगी सनन्दनः ।
[2]ऋभुः सनत्कुमारश्च सनकश्च महातपाः ॥ ७ ॥

---

[1] [illegible]–ग. [2] ऋभूः–ग.

ततः शतधृतेः स्थानं सत्यलोकः स्वयम्भुवः ।
कामातिशयसम्पन्नाः कोटयो नव सप्त च ॥ ८ ॥

ततश्चतस्रः षट् चेति मधुत्रिपुरविद्विषोः ।
स्थाने ज्योतिर्मये चित्रे कोट्यश्चाण्डकटाहकः ॥ ९ ॥

शतकोटिप्रविस्तीर्ण इति ब्रह्माण्डकगोलकः ।
भूरादयस्त्रयो लोकाः कृतका इत्युदीरिताः ॥ १० ॥

जनोलोकादयो लोकाः त्रयश्चाकृतकाः स्मृताः ।
भूरादयस्त्रयो लोकाः सपातालाः सहार्णवाः ॥ ११ ॥

ब्रह्मणो दिनपर्यन्ते संह्रियन्ते पुनः पुनः ।
अहरादौ च सृज्यन्ते यथापूर्वं मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥

जनोलोकादयः सर्वे लीयन्ते ब्रह्मणः क्षये ।
अतोऽकृतकसंज्ञास्ते नान्तरा प्रभवन्ति यत् ॥ १३ ॥

शिंशुमार इति प्रोक्तो यादोरूपः प्रजापतिः ।
शिवशक्तिधृतोऽचिन्त्यो महर्लोकादधः स्थितः ॥ १४ ॥

आवहादिस्कन्धवायवः

तदाधारस्थिताः सप्तवायुस्कन्धा [1]महाचलाः ।
आधारा ग्रहनक्षत्रविमानानां नृपोत्तम ! ॥ १५ ॥

भूमेरुपरि मेघान्तमावहो वायुरुच्यते ।
प्रवहः सूर्यपर्यन्तमाचन्द्रादुद्वहः स्मृतः ॥ १६ ॥

ततो नक्षत्रपर्यन्तं संवहः परिकीर्तितः ।
विवहो ग्रहपर्यन्तस्तेभ्यश्चोर्ध्वं परावहः ॥ १७ ॥

सप्तर्षिभ्यस्तथा वायुः शिंशुमारान्तमूर्ध्वगः ।
बली परिवहो नाम सप्तैते स्कन्धवायवः ॥ १८ ॥

अष्टाविंशतिकोट्यस्तु रज्जवो वायुनिर्मिताः ।
शिंशुमाराश्रयाः सर्वाः प्रतिस्कन्धेषु भागशः ॥ १९ ॥

---

[1] महाबलाः–मु. पा.

वातरज्जुनिबद्धानि विमानानि दिवौकसाम् ।
अष्टाविंशतिकोट्यस्तु भ्राम्यन्ते वायुना [1]पुनः ॥ २० ॥

यावत्यस्तारकाः प्रोक्तास्तावत्यो वातरश्मयः ।
सर्वे ध्रुवनिबद्धा वै ग्रहास्ते वातरश्मिभिः ॥ २१ ॥

अनेन भ्राम्यमाणाश्च यथायोगं भ्रमन्ति च ।
भूमेः सन्निहिताः सन्ति ग्रहलोका अनेकशः ॥ २२ ॥

तत्र ग्रहाश्च बहवः सन्ति तेषामधीश्वराः ।
खड्गरावणनामा[2] तु रुद्रस्तस्य तु शक्तयः ॥ २३ ॥

अष्ट स्यु[3]श्चूलकुण्डाद्यास्तथा मातृगणादयः ।
परिग्रहा द्वारपालौ प्राचि स्तो रौद्रपिङ्गलौ ॥ २४ ॥

दक्षिणे तु स्मशानाङ्कभीषणौ पश्चिमे तथा ।
दृढकर्मा भृङ्गिरिटिर्द्वावेतावुत्तरे पुनः ॥ २५ ॥

आमर्दको महाकालश्चत्वारः कोणपालकाः ।
कुम्भकर्णो जातहरो भल्लाटोऽशोक इत्यपि ॥ २६ ॥

खट्वाङ्गशूलडमराङ्कुशखड्गचर्म-
घण्टाकपालशकलाभयमुण्डहस्तः ।
सन्ध्याभ्रसन्निभतनुर्बहुभूषणाढ्यो
भूतेश्वरो वसति पञ्चमुखाभिरामः ॥ २७ ॥

अष्टादश महाग्रहाः

[illegible]सुरनागाश्च यक्षगन्धर्वराक्षसाः ।
[4]हेडूकाश्चलनिस्तेजोभस्मकाः पितरः [5]कृशाः ॥ २८ ॥

[illegible]काः प्रलापाश्च पिशाचीत्यजयोनिजाः ।
[6][illegible]येति समाख्याता अष्टादश महाग्रहाः ॥ २९ ॥

---

[1] [illegible]–ग. [2] नामानो–मु. पा. [3] श्चल्लकुण्डाद्याः–ग. [4] हेडूकास्मलिनि–ग.
[5] [illegible]–ग. [6] [illegible]श्चेति–ग.

व्यन्तरा नवग्रहाः

अपस्मारो द्विजो ब्रह्मराक्षसोऽवनिभुग्विशौ ।
वृषलो नीचचण्डालौ व्यन्तराश्च नवग्रहाः ॥ ३० ॥

पूर्वसंस्थिता व्यन्तरग्रहाः

रुद्रक्रोधोद्भवाश्चैतेऽप्यन्ये च बहवो ग्रहाः ।
ते मन्त्रशास्त्रे संप्रोक्ताः सौरसेन्या महाज्वराः ॥ ३१ ॥

वातकः पैत्तिकश्चाथ श्लेष्मिकः सान्निपातिकः ।
अपस्मारः शृङ्खलश्च धनुर्धर इति क्रमात् ॥ ३२ ॥

कूश्माण्डश्चण्डवेगश्च तुण्डालो डिण्डिमस्तथा ।
कङ्कलाश्च कबन्धाश्च वेताला विहगाननाः ॥ ३३ ॥

गुह्यका गारुडा गृध्रा रासभाः किन्नराः परे ।
नग्नाः किम्पुरुषा रण्डाश्चण्डाला बर्बरास्तथा ॥ ३४ ॥

पतङ्गा बभ्रवः शुभ्राः नागाः पुण्ड्राश्च पिङ्गलाः ।
जटिला जाल्मला दीर्घा निखर्वाः [1] कृष्णयोनिजाः ॥ ३५ ॥

जालका विह्वलाश्चैते व्यन्तराः पूर्वसंस्थिताः ।

दक्षिणाश्रिता व्यन्तरग्रहाः

चामुण्डा [2] दरहाश्चैव कुम्भीराः कुकुटास्तथा ॥ ३६ ॥

मूकाश्चान्धाश्च बधिरा मृगास्या निश्शठाः शठाः ।
वेचिका लुब्धका लोभास्तथा प्रेताश्च किंकराः ॥ ३७ ॥

परेताः पूतिनासाश्च कृत्तिनासाश्च गोनसाः ।
ऊर्ध्वकेशाः स्फुलिङ्गाक्षा विद्युज्जिह्वाः प्लवङ्गमाः ॥ ३८ ॥

आमर्दा दुर्दुराः क्षुद्राः उच्छिष्टा व्याकुलास्तथा ।
कालाः करालाः [3] कादम्ब्या व्यन्तरा दक्षिणाश्रिताः ॥ ३९ ॥

---

[1] कृष्णयोजनाः–ग. [2] दरदाश्चैव–ग. [3] कादम्या–ग.

पश्चिमाश्रिता व्यन्तरग्रहाः

[illegible]डास्ताम्रचूडाश्च खर्जूरा जर्जराननाः ।
[illegible]मुखाश्चाथ गोकर्णाः स्थूलकर्णास्तथाऽपरे ॥ ४० ॥

[illegible]पादाश्चैकदंष्ट्राः शण्डकाश्चाथ शण्डिलाः ।
[illegible]लिङ्गाश्च कुलिङ्गाश्च गजास्याश्चर्पटाननाः ॥ ४१ ॥

[illegible]पास्त्रिशिराश्चान्ये खद्योता वैद्युताः पुनः ।
[illegible]मूतकाः साग्रनखाः विस्रस्ता विस्रकास्तथा ॥ ४२ ॥

[illegible]श्च धूसराश्चैव सरलाः कुटिलास्तथा ।
[illegible]म्भीनसा इति प्रोक्ता व्यन्तराः पश्चिमाश्रिताः ॥ ४३ ॥

उदगाश्रिता व्यन्तरग्रहाः

[illegible]रूपा विरूपाश्च बहुरूपाश्च भीषणाः ।
[illegible]साश्चैव निर्भासा वर्ताः संवर्तकास्तथा ॥ ४४ ॥

[illegible]र्ताः कीकसाः कुल्या निर्मांसा विकृताननाः ।
[illegible]नाः पूतिगन्धाश्च पापरूपाः पलाशनाः ॥ ४५ ॥

[illegible]नीमन्त्रगर्भाश्च सुब्रह्मण्याश्च दक्षिणाः ।
[illegible]स्वताः सहोत्राश्च [2] सुवस्त्राश्चाग्निरेतसः ॥ ४६ ॥

[illegible]लसा मदोन्मत्ता मदान्धा मदलालसाः ।
[illegible]काःस्वादुराः शान्ता इत्युदग्व्यन्तराश्रिताः ॥ ४७ ॥

ग्रहावासस्थानानि

[illegible]कं कान्तिभिन्नास्ते [3] प्रायः स्वाख्यानलक्षणाः ।
[illegible]रामकूपशैलाग्रवनोपवनसानुषु ॥ ४८ ॥

[illegible]द्वापीसरःकूपतटाकोदन्वतस्तटे ।
[illegible] सरिदावर्ते गोकुले शून्यमन्दिरे ॥ ४९ ॥

[illegible]गर्भाश्च–ग. [2] सुधास्याश्चाग्निरेतसः–ग. [3] प्रायः स्वाख्यासलक्षणाः–ग.
[illegible]कूपत्र–ग.

एकवृक्षे चितास्थाने प्रभ्रष्टे देवतागृहे ।
निधिदेशे रसक्षेत्रे बिलद्वारे चतुष्पथे ॥ ५० ॥

ग्रामसीमान्तरे मातृस्थाने च क्षेत्रतीर्थयोः ।
आरामोद्यानयोः सौधप्रासादाट्टालकेषु च ॥ ५१ ॥

क्रीडापरा वसन्त्येषु स्थानेष्वन्येषु च ग्रहाः ।

ग्रहावेशार्हस्त्रीपुंसौ

प्रसूतां गर्भिणीं नग्नां ऋतुस्नातां दुराचरीम् ॥ ५२ ॥

आसन्नपुष्पां कामार्तां मद्यमांसाभिकांक्षिणीम् ।
मुह्यमानां विलासाढ्यां रथ्याचत्वरयोः स्थिताम् ॥ ५३ ॥

प्राप्तप्रथमसम्भोगां तैलाभ्यक्तामविक्षताम् ।
[1] हृष्टां क्लिष्टां हतां क्रुद्धां, हसिनं भीरुशोकिनौ ॥ ५४ ॥

शर्वर्याश्रितमुच्छिष्टं व्याधितं [2] कुसुमाहरम् ।
अलाभमूढं पूर्वात्तनष्टद्रव्यं वियोगिनम् ॥ ५५ ॥

एकाकिनं कान्ततनुं भूषितं च निरायुधम् ।
ग्रहा गृह्णन्ति स्त्रीपुंसावीदृशावीश्वराज्ञया ॥ ५६ ॥

मेघलोकः

भूलोकादूर्ध्वभागे तु द्विषड्योजनमात्रतः ।
मेघलोको भवेत्तत्र मेघाः सर्वे वसन्ति हि ॥ ५७ ॥

जलधूमाग्निवायूनां संयोगात्संभवन्ति ते ।
[3] वारिण्येव तु वर्षन्ति तेषामीशः सहस्रदृक् ॥ ५८ ॥

धूमभेदेन धूमोद्भवमेघानां गुणभेदाः

यज्ञधूमोद्भवं चाभ्रं द्विजानां हितकृत्सदा ।
शवाग्निधूमसम्भूतमभ्रं नैव हितं स्मृतम् ॥ ५९ ॥

[1] हृष्टं क्लिष्टं हतं क्रुद्धं–ग. [2] सकुतूहलम्–ग. [3] वारिणैव–ग.

अभिचाराग्निधूमोत्थं भूतनाशाय जायते ।
तस्मादाच्छादयेद्धूममभिचारकृतं नरः ॥ ६० ॥

एकमुद्दिश्य लोकस्य क्षयकृत्स भविष्यति ।
अयं निधानं जीमूताः षण्मासानिह सुव्रताः ॥ ६१ ॥

वर्षन्ति वारि जगतां हिताय पवनास्पदाः ।
न भ्रश्यन्ति यतोऽभ्राणि मेघा मेहनतः स्मृताः ॥ ६२ ॥

मेघभेदाः

काष्ठज्योतिश्च वैरिञ्चः पाक्षश्चेति पृथक्त्रिधा ।
आद्यस्तु काष्ठसंयोगादग्नेर्धूमप्रवर्तितः ॥ ६३ ॥

द्वितीयस्तत्र सम्भूतो विरिञ्चोच्छ्वासवायुना ।
सम्भूतामथ पक्षैस्तु गोप्रजादिहिते रतः ॥ ६४ ॥

आद्येया अथ जीमूतास्ते च प्रवहजाः शुभाः ।
वैरिञ्चोच्छ्वासजाः सर्वे प्रवहस्कन्धगास्तथा ॥ ६५ ॥

पक्षजाः पुष्कलाद्यास्तु ते परावहगाम्बुदाः ।
स्वल्पवृष्टिप्रदा दीर्घकालशीतसमीरणाः ॥ ६६ ॥

जीमूताश्च तथा क्षीणा धरापृष्ठसमाश्रिताः ।
अर्धक्रोशे च ते सर्वे जीमूताः सिद्धवासिनः ॥ ६७ ॥

तेषां हि प्रतिसर्गाणि बहूनि स्युः पयोमुचाम् ।
पक्षजाः कल्पगाः सर्वे पर्वतानां महत्तराः ॥ ६८ ॥

कल्पान्तेऽग्निं च वर्षन्ति रात्रौ नाशाय नारद ! ।
यदा वै पुष्कलाद्यास्तु वर्षन्ति जलदा जलम् ॥ ६९ ॥

तदार्णवमभूत्सर्वं तत्र शेते गिरीश्वरः ।
आग्नेयानां श्वासजानां पक्षजानां पयोमुचाम् ॥ ७० ॥

सविद्युतां सतोयानां धूमो ह्याप्यायनः स्मृतः ।
एवं सर्वे प्रवर्षन्ति काले काले पयोमुचः ॥ ७१ ॥

इति श्री शिवतत्त्वरत्नाकरे तृतीयकल्लोले मेघाश्रयग्रहलोकवर्णनं नाम प्रथमस्तरङ्गः

द्वितीयस्तरङ्गः

कस्मिन्काले च के मेघा वर्षन्ति सलिलैर्महीम् ।
किं वा निमित्तमासाद्य तेभ्यो वृष्टिः प्रजायते ॥ १ ॥

एतन्मह्यं समाख्याहि गुरो मयि कृपा यदि ।
पुत्र ते कथयाम्येतत् यदर्थस्ते समुद्यमः ॥ २ ॥

मेघानां वर्षणे निमित्तानि
(कार्तिकमार्गशीर्षयोः)

कार्तिके मार्गशीर्षे वा संक्रान्तौ यदि वर्षति ।
मध्यमं जायते सस्यं पौषमासे सुभिक्षदम् ॥ ३ ॥

दीपोत्सवदिने वारौ भौमार्कौ न शुभावहौ ।
गर्जिते कार्तिके मासे चतुर्मासेषु वर्षति ॥ ४ ॥

सुभिक्षं जायते तत्र सस्यसम्पत्तिरुत्तमा ।
सर्ववर्णास्तथा मेघा जायन्ते च पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥

कुत्रचिच्च भवेद्वृष्टिः कुत्रचित्स्यादवर्षणम् ।
अभ्राणि श्वेतवर्णानि पीतवर्णानि वा यदि ॥ ६ ॥

कृष्णवर्णो भवेन्मेघस्ताम्रवर्णास्तथापरे ।
कांस्यवर्णो भवेन्मेघस्तथा सिन्दूरसप्रभः ॥ ७ ॥

कार्तिके चैव मासे तु स्यादेवं गर्भलक्षणम् ।
यन्नक्षत्रगते चन्द्रे गर्भं ब्रूयाच्च तद्वशात् ॥ ८ ॥

पञ्चोनविंशतौ चैव दिने प्रसवमादिशेत् ।
सितपक्षोद्भवाः कृष्णे कृष्णपक्षोद्भवाः सिते ॥ ९ ॥

निशि जातास्तथा चाह्नि [1] दिवा जातास्तथा निशि ।
सन्ध्याजाताश्च सन्ध्यायां पूर्वजाताश्च पश्चिमे ॥ १० ॥

---
[1] अह्निजाताः–ग.

प्राच्यामपरजाताश्च वर्षन्तीति विदुर्बुधाः ।
एते चान्ये च विज्ञेया व्यत्यये मरुतस्तथा ॥ ११ ॥

अश्विन्यां तु सुगर्भे च सुभिक्षं जायते ध्रुवम् ।
मार्गशुक्लतृतीयादौ मेघा दिनचतुष्टये ॥ १२ ॥

सगर्भा [1] यत्र जायन्ते सुभिक्षं तत्र निश्चितम् ।
मार्गस्य कृष्णपक्षे तु चतुर्थ्यां तु भुजङ्गमम् ॥ १३ ॥

ऋक्षं भवति मेघाश्च विद्युद्गर्जितसंयुताः ।
आषाढे शुक्लपक्षे तु सततं वर्षणं भवेत् ॥ १४ ॥

पञ्चमे च तथा षष्ठे सप्तमे च तथैव च ।
आश्लेषाचित्रपूर्वासु यदि गर्भः प्रजायते ॥ १५ ॥

आषाढे शुक्लपक्षे तु सततं वर्षणं भवेत् ।
अष्टमी नवमी चैव चित्रास्वातीसमन्विते ॥ १६ ॥

आषाढे शुक्लपक्षे तु जलयोगो भवेद्ध्रुवम् ।
दशम्येकादशी चैव त्वमावास्या विशेषतः ॥ १७ ॥

[2]गर्भो विद्युत्समायुक्तमभ्रं वा यदि जायते ॥ १८ ॥

आषाढे शुक्लपक्षे तु तद्दिने वर्षति ध्रुवम् ।
कार्तिके मार्गशीर्षे च कथितं तव भामिनि ॥ १९ ॥

पुष्यमासे वर्षनिमित्तानि

पुष्यशुक्लचतुर्थ्यां तु संजाते विद्युदीक्षणे ।
[illegible] [3]भवेच्चेष्टं मत्स्यमिन्द्रायुधं तथा ॥ २० ॥

[illegible] प्रयत्नेन अहोरात्रं निरीक्षयेत् ।
[illegible]मपि चिह्नानाममोघं विद्युदीक्षणम् ॥ २१ ॥

आषाढे शुक्लपक्षे तु सफलं विद्युदीक्षणम् ।
[illegible] [4]ऋक्षे तु संप्राप्ते त्वहोरात्रं निरीक्षयेत् ॥ २२ ॥

---
[1] [illegible]–ख. [2] गर्भविद्यु–ग. [3] भवेच्छिद्रं–ग. [4] पक्षे–तु. ग.

विद्युन्मेघधनुर्मत्स्येष्वेकोऽपि यदि नो भवेत् ।
[1]न ऋक्षं [2]वर्षते तत्र न काले वर्षति ध्रुवम् ॥ २३ ॥

अनेन ज्ञायते सर्वं वर्षणं चाप्यवर्षणम् ।
विद्युत्संयोगजं गुह्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥ २४ ॥

एकादश्यां तथा ज्ञेयं सहिमं विद्युदीक्षणम् ।
सजलो रोहिणीयोगः समादेश्यो विचक्षणैः ॥ २५ ॥

आषाढे तद्दिने प्राप्ते रोहिण्यां च जलं बहु ।
पौषस्य पौर्णमासी या तथा कृष्णे द्वितीयका ॥ २६ ॥

मघानक्षत्रसंयुक्ता मेघच्छन्नापि वा तथा ।
[3](आषाढस्याप्यमायां तु बहुलं जलमादिशेत् ।
सर्पे भवेद्द्वितीयायां किंचित्सर्पभयं भवेत् ॥)
निष्पत्तिः सर्वसस्यानां नात्र कार्या विचारणा ॥ २७ ॥

पौषस्य कृष्णसप्तम्यां साभ्रं यदि नभस्स्थलम् ।
सहिमं ज्योतिषां योगमैशान्यां विद्युदीक्षणम् ॥ २८ ॥

श्रावणे शुक्लसप्तम्यां स्वातीयोगे [4]जलं भवेत् ।
निष्पत्तिः सर्वसस्यानां प्रजाश्च निरुपद्रवाः ॥ २९ ॥

अभ्राणि यदि दृश्यन्ते [5]पतेयुर्जलबिन्दवः ।
अभ्रच्छन्नं जलं स्वल्पं जलपातः सुवृष्टिदः ॥ ३० ॥

पौषे विद्युदमायां तु श्रावणे सहिमं यदि ।
अभ्रच्छन्नं नभश्चापि सजलं चात्र जायते ॥ ३१ ॥

श्रावणे पूर्णिमायां तु श्रवणे च जलं बहु ।
सुभिक्षं च समादेश्यं तस्मिन्वर्षे न संशयः ॥ ३२ ॥

[6]पौषस्य शुक्लपक्षे तु पूर्णिमा गर्भलक्षणम् ।
पौषस्य कृष्णतिथिषु यदि चेद्गर्भलक्षणम् ॥ ३३ ॥

---

[1] दुर्भिक्षं–ग. [2] वर्धते ? [3] ग. पुस्तकपाठः. [4] फलं–ग. [5] [illegible] जलसन्ततिः–ग. [6] इदमर्धं ग. पुस्तके न दृश्यते.

श्रावणे शुक्लपक्षे तु गर्भभूते च तद्दिने ।
पौषं च कथितं देवि माघमासमथ शृणु ॥ ३४ ॥

माघमासे वर्षनिमित्तानि

माघस्य शुक्लसप्तम्यां विद्युदभ्रं धनुर्जलम् ।
तुषारश्चैन्द्रचापश्च कौबेरे सर्वदिक्षु वा ॥ ३५ ॥

[1]सन्ध्या नीलारुणा तु स्यात्सुभिक्षं निरुपद्रवम् ।
माघस्य पूर्णिमा पित्र्या विद्युद्वातसमन्विता ॥ ३६ ॥

श्रावणस्य त्वमायां च मघायां च भवेज्जलम् ।
माघस्य नवमी कृष्णदशम्येकादशी तथा ॥ ३७ ॥

सर्वर्क्षगर्भसंयुक्ता बहु भाद्रपदे जलम् ।
माघमासे त्वमायां तु दृश्यन्ते जलदा यदि ॥ ३८ ॥

[2]तद्दिनं च भवेत्तत्र दिव्यगर्भं च जायते ।
भाद्रस्य पूर्णिमायां तु [3]यदि वर्षत्यहर्निशम् ॥ ३९ ॥

फाल्गुने शुक्लसप्तम्यां पूर्णिमायां [4]विशेषतः ।
निवाता गगने मेघा विजला विद्युता युताः ॥ ४० ॥

नभस्येतद्दिने प्राप्ते प्रभूतजलदायकाः ।
फाल्गुने कृष्णसप्तम्यामष्टम्यादि [5]चतुर्दिने ॥ ४१ ॥

(चतुर्दश्याममायां वा सगर्भं यदि जायते ।
अश्विनीशुक्लपक्षे तु सप्तम्यादितिथिष्वपि) ॥ ४२ ॥

सप्तऋक्षेण [6]संयुक्ताः प्रभूतजलदायकाः ।
चैत्रस्य शुक्लपक्षे तु पञ्चमी रोहिणीयुता ॥ ४३ ॥

पञ्चम्यां शिवदैवत्यं नवम्यां पुष्यमेव च ।
पूर्णिमासंयुता चित्रा तत्र यत्नाद्विलोकयेत् ॥ ४४ ॥

---

[1] सन्ध्ये नीलारुणे चेत्स्यात्–ग. [2] तद्दिनं न भवेत्–ग. [3] यावद्वर्षति–ग. [illegible]–ग. [5] चतुष्टये–ग. [6] युक्तास्तु–ग.

विद्युत्स्तनितसंयुक्तं प्रतिमासचतुष्टयम् ।
आषाढं रोहिणी हन्ति [1] यथार्द्रा श्रावणं तथा ॥ ४५ ॥

हन्ति भाद्रपदं पुष्यो हन्याच्चित्रा तथाऽऽश्विनम् ।
एभिस्तु गलितो ऋक्षैर्गर्भः पतति निश्चितम् ॥ ४६ ॥

चैत्रं तु वर्णितं देवि ज्ञातव्यं दैवचिन्तकैः ।
साभ्राः सौम्याः शुभाः प्रोक्ताः पौषास्तुहिनसंयुताः ॥ ४७ ॥

माघा मारुतसंयुक्ताः निवाताः फाल्गुनाः शुभाः ।
चैत्रस्तु बहुरूपो वै दक्षिणानिलसंयुतः ॥ ४८ ॥

सर्वे विद्युत्समायुक्ता गर्भाश्च शुभलक्षणाः ।

विद्युल्लक्षणानि

विद्युतो लक्षणं वक्ष्ये काले काले शुभावहम् ॥ ४९ ॥

ऐन्द्री तु जलदा विद्युदाग्नेयी जलनाशिनी ।
[2] याम्या स्वल्पजला प्रोक्ता नैर्ऋत्याडम्बरान्विता ॥ ५० ॥

यदा तदा महद्युद्धं राज्ञां पीडा जनस्य च ।
प्रभूतजलदा विद्युद्वारुणी सस्यदायिनी ॥ ५१ ॥

वातप्रदा तु वायव्या कौबेरी सस्यदायिनी ।
सर्वसस्यकरी विद्युदैशानी क्षिप्रवर्षदा ॥ ५२ ॥

प्रभूतजलदा ज्ञेया भृशं गर्जन्ति ये घनाः ।
विद्युतो मण्डलं चैव चिन्तनीयं सदा बुधैः ॥ ५३ ॥

[3] एतत्सर्वं समादेश्यं प्रथमे विद्युदीक्षणे ।
चक्षुर्भवति मेघानां विद्युन्मार्गप्रदर्शिनी ॥ ५४ ॥

मदोन्मत्ता महामेघा गर्जन्ते विद्युदीरिताः ।
विद्युदीशा न गर्जन्ति वर्षन्ति च जलं बहु ॥ ५५ ॥

यस्मिन्देशे सुभिक्षं स्याद्विद्युत्तत्रैव गच्छति ।

---

[1] आर्द्रा च श्रावणं तथा—ग. [2] याम्ये—ग. [3] यतः सर्वं—मु.

ज्येष्ठमासे शुभाशुभलक्षणानि

ज्येष्ठमासं प्रवक्ष्यामि शुभाशुभफलावहम् ॥ ५६ ॥

ज्येष्ठशुक्ले तृतीयादौ चन्द्रं पूर्वं निरीक्षयेत् ।
स्वात्यन्तानि दशर्क्षाणि श्रूयते गर्जितं यदि ॥ ५७ ॥

ज्ञातव्यं गलितं देवि नात्र कार्या विचारणा ।
ज्येष्ठस्य पौर्णिमास्यां तु मूले प्रस्रवते यदि ॥ ५८ ॥

मासद्वयमनावृष्टिः [1] छिन्नं भवति भूतलम् ।
भानौ च रोहिणीमध्ये यदि वृष्टिः प्रजायते ॥

मासद्वयमनावृष्टिरीतयश्चातिभैरवाः ।
ज्येष्ठमासमतिक्रम्य पूर्वाषाढादिकेषु वै ॥ ५९ ॥

प्रायेण वृष्टिर्भवति वर्षाकालेऽपि भैरवा ।
ज्येष्ठस्य कृष्णपक्षे तु श्रवणं सधनिष्ठकम् ॥ ६० ॥

सुवृष्टिश्च सुगर्भश्च तथा कालः शुभो भवेत् ।

ज्येष्ठाषाढयो रोहिणीयोगः

वक्ष्यामि रोहिणीयोगं ज्येष्ठाषाढसमुद्भवम् ॥ ६१ ॥

अभ्रं चावृष्टिदं चैतत्साभ्रं स्याद्वृष्टिकारणम् ।
सुभिक्षं जलपातेन न चेदेतद्भयं भवेत् ॥ ६२ ॥

सुभिक्षं प्रथमे यामे द्वितीये सर्प (वं) पीडनम् ।
तृतीये प्रहरे वृष्टिर्मध्यमा तु प्रजायते ॥ ६३ ॥

चतुर्थे [2] खण्डवृष्टिः स्यात्सर्वसस्यानि पञ्चमे ।
षष्ठे तु मुद्गमाषाद्याः श्रेष्ठधान्यं च सप्तमे ॥ ६४ ॥

अष्टमे प्रहरे देवि विच्छिद्रां वृष्टिमादिशेत् ।
विलोक्य निपुणः सर्वं वृष्टिकर्मसमुद्भवम् ॥ ६५ ॥

---

[1] छिद्रे—ग. [2] मन्दवृष्टिः—ग.

ज्येष्ठमासे त्वमायां तु भानुं रक्तं विलोक्य च ।
तथा चन्द्रमसं वापि द्वितीयायां समागतम् ॥ ६६ ॥

यदोत्तरं शशी याति [1] मध्ये वा दक्षिणं रविः ।
उत्तमं मध्यमं नीचं [2] तं कालं च विदुर्बुधाः ॥ ६७ ॥

आर्द्रायां पतितं तोयं [3] स कालो गदितः शुभः ।
मृगादिमूलपर्यन्तं ज्येष्ठमासे निरीक्षयेत् ॥ ६८ ॥

निर्मलं च यदा पश्येत् सप्तऋक्षे च वर्षति ।
ज्येष्ठस्तु गदितो देवि ह्याषाढः कथ्यते शृणु ॥ ६९ ॥

आषाढे शुभाशुभलक्षणानि

आषाढे स्वातिनक्षत्रे नवम्यां जलसम्भवः ।
तत्राभ्रं विद्युदम्भो वा धान्यनिष्पत्तिकारणम् ॥ ७० ॥

आषाढे वृष्टिचिह्नानि

आषाढे पूर्णिमारात्रौ यदि चन्द्रो न दृश्यते ।
चतुरोऽपि तदा मासान् जलं वर्षति वासवः ॥ ७१ ॥

यदि वा निर्मलश्चन्द्रः परिवेषयुतो भवेत् ।

वातचिह्नानि

ऐन्द्रे वातः सुभिक्षाय ह्याग्नेये जलनाशनम् ॥ ७२ ॥

याम्ये दुर्भिक्षमादेश्यं नैर्ऋत्यां निर्जलं भवेत् ।
[4] वारुण्यां मध्यमा वृष्टि[5]र्वायव्यां चेतयः स्मृताः ॥ ७३ ॥

कौबेरे शोभनो वात ऐशाने च शुभप्रदः ।
ईदृशं वातचिह्नं तु पूर्णिमायां निरीक्षयेत् ॥ ७४ ॥

वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिता ।
पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥ ७५ ॥

---

[1] तथैवादक्षिणं–ग. [2] सकालं पच्यतेऽधुना–ग. [3] तदा कालो गत: शुभः–ग.
[4] वारुणे–ग. [5] वायव्ये–ग.

बुधजीवसमायोगो बुधशुक्रसमागमः ।
शुक्रजीवसमायोगो जलयोगा इमे स्मृताः ॥ ७६ ॥

परिवेषधनुर्मत्स्यविद्युज्जलदगार्जितैः ।
सन्ध्यारागेण च ज्ञेयमासन्नं [1] वर्षणं बुधैः ॥ ७७ ॥

प्रावृषि शीतकरे भृगुपुत्रात्
सप्तमराशिगते [2] शुभवृष्टिः ।
सूर्यसुतो नवमपञ्चमगो वा
सप्तमगश्च जलागमनाय ॥ ७८ ॥

शुचौ कृष्णचतुर्थ्यां तु यदोदयगतः कविः ।
त्रिमासं पक्षसंयुक्तं तदा वर्षति वासवः ॥ ७९ ॥

आषाढे कृष्णपक्षे तु रोहिणीयोग उत्तमः ।
अभ्रं सविद्युदम्भो वा काले निष्पद्यते तदा ॥ ८० ॥

सुवृष्टी रोहिणीयोगे न च पूर्वोत्तरोऽनिलः ।
श्रूयते गर्जितं यत्र तत्र देशे [3] सुभिक्षता ॥ ८१ ॥

श्रावणे वृष्टिचिह्नानि

आषाढः कथितो देवि श्रावणं शृणु पार्वति ! ।
श्रावणे शुद्धसप्तम्यामस्तं याति दिवाकरे ॥ ८२ ॥

न वर्षेद्यदि पर्जन्यो जलं नास्ति च सर्वदा ।
चित्रास्वातीविशाखासु श्रावणे न जलं यदा ॥ ८३ ॥

कृष्याशां तु तदा त्यक्त्वा नदीतीरमनुव्रजेत् ।
श्रावणे बहुले पक्षे चतुर्थ्यां चेन्न वर्षति ॥ ८४ ॥

पञ्चम्यां वाथ सन्ध्यायां निर्जलं क्षितिमण्डलम् ।
तस्मात् वारुणे ऋक्षे चतुर्थ्यां चेज्जलं बहु ॥ ८५ ॥

---

[1] [illegible]–ग. [2] शुभदृष्टे–ग. [3] सुभिक्षदा–ग.

अभ्रच्छन्नं नभश्चैव धनुर्विद्युच्च गर्जितम् ।
एभिश्च लक्षणैर्ज्ञेयं मासेषु प्रतिवर्षणम् ॥ ८६ ॥

दस्रभद्वितयस्थेऽर्के यदि वृष्टिर्भवेत्तदा ।
क्षेमं सुभिक्षमतुलमीतिदोषोऽग्निधिष्ण्यगे ॥ ८७ ॥

रोहिणीद्वितयस्थेऽर्के सस्यवृद्धिर्मनोजयः ।
रौद्रनक्षत्रगे सूर्ये यदि वृष्टिर्भवेत्तदा ॥ ८८ ॥

अनर्घताप्यनावृष्टिरीतिदोषस्त्वनर्थता ।
आर्द्राप्रवेशे वृष्टिः स्यात्सार्धमासमवर्षणम् ॥ ८९ ॥

दिवार्द्रा सस्यनाशाय रात्रौ सस्याभिवृद्धये ।
सायंकालेऽर्धरात्रे चेन्महार्घबहुवृष्टिकृत् ॥ ९० ॥

आदित्यादिद्विदेवान्तदशर्क्षेषु स्थिते रवौ ।
सस्यवृद्धिः सुभिक्षं स्याद्विना सिंहप्रवेशनम् ॥ ९१ ॥

मित्रभद्वितयस्थेऽर्के यदि वृष्टिर्भवेत्तदा ।
नृणां व्याधिभयं स्वल्पं सस्यानामीतितो भयम् ॥ ९२ ॥

पूर्वाषाढागते भानौ जीमूतैः परिवेष्टिते ।
तुषारानिलयुक्ते वा रूक्षानलयुतेऽपि वा ॥ ९३ ॥

क्रमादार्द्रादिके वृष्टिरवृष्टिस्तैरसंयुते ।
[1]विश्वपादार्क्षषट्केऽर्के स्थिते वृष्टिर्भवेद्यदि ॥ ९४ ॥

सुवृष्टिः क्षेममारोग्यं नृपाः स्वस्थाश्च सर्वदा ।
रेवतीसंस्थिते सूर्ये यदि वृष्टिर्भवेत्तदा ॥ ९५ ॥

पूर्वाषाढर्क्षभङ्गः स्यादार्द्राद्येषु न तर्षणम् ।
रेवत्यां यदि वृष्टिः स्याद्दशर्क्षेषु न वर्षणम् ॥ ९६ ॥

एतादृशैर्निमित्तैस्तु जानीयान्मेघवर्षणम् ।

---

[1] विश्वपादृक्ष–ग.

महामेघा नव

आवर्तश्चैव संवर्तः पुष्करद्रोणकालिकाः ॥ ९७ ॥

कालो नीलो वारुणश्च वाय्व[1]भ्रकरसंज्ञिताः ।
इत्येवं नवसङ्ख्याका महामेघाः प्रकीर्तिताः ॥ ९८ ॥

इत्युमाशिवयोः पूर्वं संवादात्मतया स्थितम् ।
मेघगर्भादिकं सर्वं वृष्टिकारणमीरितम् ॥ ९९ ॥

एतेषामपि मेघानां मेघलोको निवासभूः ।
भूमेर्द्वादशसाहस्रयोजनान्तरसंस्थितः ॥ १०० ॥

इति श्री शिवतत्त्वरत्नाकरे तृतीयकल्लोले मेघगर्भादिवर्णनं नाम द्वितीयस्तरङ्गः

———

तृतीयस्तरङ्गः

गुह्यकलोकवर्णनम्

कथितो मेघलोकोऽथ लोको गुह्यक उच्यते ।
पिचण्डिलाः स्थूलवक्त्रा मेघगम्भीरनिस्वनाः ॥ १ ॥

गुह्यकाः शतशस्तत्र श्यामलाङ्गाश्च लोमशाः ।
न्यायोपार्जितवित्ताश्च गूहयन्ति च ये भुवि ॥ २ ॥

सर्वाङ्गगा धनाढ्याश्च शूद्रप्रायाः कुटुम्बिनः ।
स्वपुण्यलेशात्सर्वे ते गुह्यकत्वं प्रपेदिरे ॥ ३ ॥

गन्धर्वलोकवर्णनम्—(मौनेयदेवगन्धर्वाः)

वर्णितो गुह्यको लोको गान्धर्वस्त्वथ कथ्यते ।
भीमसेनोग्रसेनौ च सुपर्णौ वरुणस्तथा ॥ ४ ॥

---

[1] कमिति सं–ग.

गोपतिर्धृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चास्तु सप्तमः ।
पत्रवानर्कवर्णश्च प्रयुगश्चेति विश्रुतः ॥ ५ ॥

भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी ।
तथाशालिशिला राजन्! धृष्टद्युम्नश्चतुर्दशः ॥ ६ ॥

कलिः पञ्चदशस्तेषां नारदश्चैव षोडशः ।
इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्तिताः ॥ ७ ॥

प्रापेयदेवगन्धर्वाः

सिद्धः पूर्णश्च बर्हिश्च पूर्णाशश्च महाय[illegible]ः ।
ब्रह्मचारी रतिगणः सुपर्णश्चेति सप्तमः ॥ ८ ॥

विश्वावसुश्च भानुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ।
इत्येते देवगन्धर्वाः प्रापेयाः परिकीर्तिताः ॥ ९ ॥

देवगायकाः

हाहाहूहूस्तुम्बराद्या गन्धर्वाः शतशस्तथा ।
देवानां गायका ह्येते चारणाः स्तुतिपाठकाः ॥ १० ॥

गन्धर्वत्वप्राप्तिहेतुकथनम्

भूलोके ये तु मनुजा धनलोभेन पार्थिवान् ।
स्तुवन्ति नादतत्त्वज्ञा गायन्ति च तदग्रतः ॥ ११ ॥

तत्राप्तधनदानेन गन्धर्वत्वं प्रपेदिरे ।
गीतविद्याप्रभावेन देवर्षिर्नारदो महान् ॥ १२ ॥

मान्यते वैष्णवे लोके श्रीशम्भोश्चापि वल्लभः ।
तुम्बुरुस्तत्प्रभावेन देवानामपि वल्लभः ॥ १३ ॥

नादरूपी शिवः साक्षान्नादतत्त्वविदौ हि तौ ।
स साक्षाद्गीतशास्त्रज्ञः प्राप्नोति परमं पदम् ॥ १४ ॥

देवानुचरतां प्राप्य क्रमेणैवेति सम्पदम् ।
गन्धर्वाणामयं लोकः सप्रपञ्चं निरूपितः ॥ १५ ॥

विद्याधरलोकवर्णनम्

विद्याधराणां लोकोऽथ प्रोच्यते राजपुङ्गव! ।
चन्द्रापीडाह्वयो राजा तत्रास्ते लोकसत्तमे ॥ १६ ॥

विद्याधरैश्च विविधैरसङ्ख्यातैः समावृतः ।
उक्तो विद्याधरो लोकोऽप्सरो लोकोऽथ कथ्यते ॥ १७ ॥

अप्सरोलोकवर्णनम्

उर्वशी मेनका रम्भा चन्द्ररेखा तिलोत्तमा ।
वपुष्मती कान्तिमती लीलावत्युत्पलावती ॥ १८ ॥

अलम्बुसा गुणवती [1] स्यूतकेशी कलावती ।
कलानिधिर्गुणवती कर्पूरतिलकोर्वरा ॥ १९ ॥

अनङ्गतिलका चापि तथा मदनमोहिनी ।
चकोराक्षी चन्द्रकला तथा मुनिमनोहरा ॥ २० ॥

ग्रावद्रावा तपोद्वेष्ट्री सुनासा च सुवर्णिका ।
दारुसंजीविनी सुश्रीः क्रतुः शुल्का शुभानना ॥ २१ ॥

तपःशुल्का तीर्थशुल्का दानशुल्का हिमावती ।
यज्ञाश्वमेधिका चैव राजसूयार्थिनी तथा ॥ २२ ॥

अग्नीषोमिका तद्वद्वाजपेयशतार्थिनी ।
इत्याद्यप्सरसां श्रेष्ठाः सहस्रं षष्टिसम्मितम् ॥ २३ ॥

एतस्मिन्नप्सरोलोके वसन्त्यन्या अपि स्त्रियः ।
गीतज्ञा नृत्यकुशलाः कामकेलिषु कोविदाः ॥ २४ ॥

नानादेशविशेषज्ञा नानाभाषाविशारदाः ।
दिव्यभोगैः सुसम्पन्नाः स्वेच्छाविधृतविग्रहाः ॥ २५ ॥

मासोपवासादिमहाव्रतानि
विधाय युद्धेषु विजित्य शत्रून् ।
तं प्राप्नुयादप्सरसां च लोकं
कामादिकेल्या श्रितसर्वकालम् ॥ २६ ॥

---

[1] स्यूतकेशी.

सूर्यमण्डलवर्णनम्

भूमेर्योजनलक्षे तु मैत्रेय रविमण्डलम् ।
अथ प्रमाणसंस्थाने सूर्यादीनां शृणुष्व मे ॥ २७ ॥

योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो महान् ।
ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ॥ २८ ॥

[1] सार्धकोटिद्वयं सप्तनियुतान्यधिकानि वै ।
योजनानां तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥ २९ ॥

दशयोजनसाहस्रो विस्तारायाम उच्यते ।
त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्णेमिन्यक्षयात्मके ॥ ३० ॥

संवत्सरमये कृत्स्नं काले चक्रं प्रतिष्ठितम् ।
चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः ॥ ३१ ॥

पञ्चान्यानि तु सार्धानि स्यन्दनस्य महामुने ! ।
द्विगुणश्च रथोपस्था [2] दक्षदण्डप्रमाणतः ॥ ३२ ॥

अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्धयोः ।
ह्रस्वोऽक्षस्तद्यु[3]गार्धं च ध्रुवाधारं रथस्य वै ॥ ३३ ॥

द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ।
हयाश्च सप्त च्छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु ॥ ३४ ॥

गायत्री च बृहत्युष्णिग् जगती त्रिष्टुबेव च ।
अनुष्टुप् पङ्क्तिरित्युक्ताश्छन्दांसि हरयो हरेः ॥ ३५ ॥

कल्पादौ संप्रयुक्ताश्च वहन्त्याभूतसंप्लवम् ।

मानससरसः परितो वासवादिपुर्यः

मानसोत्तरशैले तु पूर्वतो वासवी पुरी ॥ ३६ ॥

---

[1] सार्धकोटिस्तथा सप्त-पु. पा. [2] दीषादण्डः-पु. पा. [3] गार्धेन ध्रुवाधारो-पु. पा.

दक्षिणे तु यमस्यान्या प्रतीच्यां वरुणस्य च ।
उत्तरेण तु सोमस्य तासां नामानि मच्छृणु ॥ ३७ ॥

वस्वौकसारा शक्रस्य याम्या संयमिनी तथा ।
पुरी [1] शुद्धा जलेशस्य सोमस्य च विभावरी ॥ ३८ ॥

काष्ठां गतो दक्षिणतः [2] क्षिप्रं स परिसर्पति ।
मैत्रेय भगवान् भानुर्ज्योतिषां चक्रसंयुतः ॥ ३९ ॥

अहोरात्रव्यवस्थानकारणं भगवान् रविः ।
देवयानः परः पन्था योगिनां क्लेशसंक्षये ॥ ४० ॥

दिवसस्य रविर्मध्ये सर्वकालं व्यवस्थितः ।
सर्वद्वीपेषु राजेन्द्र निशार्धः स तु सम्मुखः ॥ ४१ ॥

उदयास्तमयौ चैव सर्वकालं तु सम्मुखौ ।
दिशास्वशेषासु तथा मैत्रेय विदिशासु च ॥ ४२ ॥

यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।
तिरोभावं तु यत्रैति तत्रैवास्तमयो रवेः ॥ ४३ ॥

नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः ।
उदयास्तमयाख्यं हि दर्शनादर्शने रवेः ॥ ४४ ॥

शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम् ।
विकर्णौ द्वौ विकीर्णस्थांस्त्रीन्कोणान् द्वे पुरे तथा ॥ ४५ ॥

उदितो वर्धमानाभिरामध्याह्नात्तपन् रविः ।
ततः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं हि गच्छति ॥ ४६ ॥

उदयास्तमयाभ्यां च स्मृते पूर्वापरे दिशौ ।
यावत्पुरस्तात्तपति तावत्पृष्ठे च पार्श्वयोः ॥ ४७ ॥

ऋतेऽमरगिरेर्मेरोरुपरि ब्रह्मणः सभाम् ।
ये ये मरीचयोऽर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम् ॥ ४८ ॥

---

[1] शुद्धा-पु. पा. [2] क्षिप्तेषुरिव सर्पति-पु. पा.

ते ते निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै ।
तस्माद्दिश्युत्तरस्यां वै दिवारात्रं सदैव हि ॥ ४९ ॥

सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरोरुत्तरतो यतः ।
प्रभा विवस्वतो रात्रावस्तं गच्छति भास्करे ॥ ५० ॥

विशत्यग्निमतो रात्रौ वह्निर्दूरात्प्रकाशते ।
वह्नेः प्रभा तथा भानुं दिनेष्वाविशति द्विज ॥ ५१ ॥

अतीव वह्निसंयोगादतः सूर्यः प्रकाशते ।
तेजसी भास्कराग्नेये प्रकाशात्मस्वरूपिणी ॥ ५२ ॥

परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशम् ।
दक्षिणोत्तर[1]भूम्यर्थे समुत्तिष्ठति भास्करे ॥ ५३ ॥

अहोरात्रं विशत्यम्भ[2]स्ततो विशति शर्वरीम् ।

मौहूर्तिकी गतिः

आताम्रा हि भवन्त्यापो दिवा नक्तप्रवेशनात् ॥ ५४ ॥

दिनं विशति चैवाम्भो भास्करेऽस्तमुपागते ।
तस्माच्छुक्ला भवन्त्यापो नक्तमह्नः प्रवेशनात् । ५५ ॥

एवं पुष्करमध्ये तु यदायाति दिवाकरः ।
त्रिंशद्भागस्तु मेदिन्यां तदा मौहूर्तिकी गतिः ॥ ५६ ॥

कुलालचक्रसाम्येन भ्रमत्येव दिवाकरः ।
करोत्यहस्तथा रात्रिं विमुञ्चन्मेदिनीं द्विज ! ॥ ५७ ॥

अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।

विषुवद्गतिः

ततः कुम्भं च मीनं च राशे राश्यन्तरं द्विज ! ॥ ५८ ॥

---

[1] भूम्यर्धे. [2] स्तम:प्राकाश्यशीलवत्–पु. पा.

त्रिष्वेतेष्वथ भुक्तेषु ततो वैषुवतीं गतिम् ।
प्रयाति सविता कुर्वन्नहोरात्रं ततः [1]समम् ॥ ५९ ॥

ततो रविः क्षयं याति वर्धते सुदिनं दिनम् ।

दक्षिणायनम्

ततश्च मिथुनस्यान्ते परां काष्ठामुपागतः ॥ ६० ॥

राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ।
कुलालचक्रपर्यन्तो यथा शीघ्रं प्रवर्तते ॥ ६१ ॥

दक्षिणप्रक्रमे सूर्यस्तथा शीघ्रं प्रवर्तते ।
अतिवेगितया कालं वायुवेगबलाच्चरन् ॥ ६२ ॥

तस्मात्प्रकृष्टां भूमिं तु कालेनाल्पेन गच्छति ।
सूर्यो द्वादशभिः शैघ्र्यान्मुहूर्तैर्दक्षिणायने ॥ ६३ ॥

त्रयोदशार्धमृक्षाणामह्ना तु चरते द्विज ! ।
मुहूर्तैस्तावदृक्षाणां नक्तमष्टादशैश्चरन् ॥ ६४ ॥

उदो मन्दं चलं तद्वदर्को भ्रमति वै यतः ।
कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रसर्पति ॥ ६५ ॥

तथोदगयने सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः ।
तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमल्पां तु गच्छति ॥ ६६ ॥

उत्तरायणम्

अष्टादशमुहूर्तैस्तु पश्चिमं चोत्तरायणे ।
अहर्भवति [3]तत्रापि चरते मन्दविक्रमः ॥ ६७ ॥

त्रयोदशार्धमह्ना तु ऋक्षाणां चरते रविः ।
मुहूर्तैस्तावदृक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चरन् ॥ ६८ ॥

---

[1] ...–पु. पा. [2] अष्टादशमुहूर्तं यदुत्तरायणपश्चिमम्–पु. पा. [3] तच्चापि–पु. पा.

अहो मन्दतरं नाभ्यां चक्रं भ्रमति वै यथा।
मृत्पिण्ड इव मध्यस्थो ध्रुवो भ्रमति वै तथा ॥ ६९ ॥

कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्तते।
ध्रुवस्तथा हि मैत्रेय तत्रैव परिवर्तते ॥ ७० ॥

उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमतो मण्डलानि तु।
दिवानक्तं तु सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः ॥ ७१ ॥

मन्दाह्नि यस्मिन्नयने शीघ्रं नक्तं तदा गतिः।
शीघ्रा गतिर्यदा रात्रौ तदा मन्दा दिवा गतिः ॥ ७२ ॥

एकप्रमाणमेवैष मार्गं याति दिवाकरः।
अहोरात्रेण यो भुङ्क्ते समस्ता राशयो द्विज ! ॥ ७३ ॥

षडेव राशीन् [1]सो भुङ्क्ते रात्रावन्यांश्च षट् दिवा।
राशिप्रमाणजनिता दीर्घह्रस्वात्मता दिने ॥ ७४ ॥

तथा निशायां राशीनां प्रमाणाल्लघुदीर्घता।
दिनानां ह्रस्वदीर्घत्वं तत्तद्भागेन जायते ॥ ७५ ॥

उत्तरे प्रक्रमे शीघ्रा निशि मन्दा दिवा गतिः।
दक्षिणे चायने सैव विपरीता विवस्वतः ॥ ७६ ॥

उषा रात्रिः समाख्याता व्युष्टिश्चाप्युच्यते दिनम्।
प्रोच्यते च तयोः सन्ध्या उषाव्युष्ट्योर्यदन्तरम् ॥ ७७ ॥

सन्ध्ययोरर्घ्यप्रदानकारणम्

सन्ध्याकाले तु सम्प्राप्ते रौद्रे परमदारुणे।
मन्देहा राक्षसा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥ ७८ ॥

प्रजापतिकृतः शापस्तेषां मैत्रेय ! रक्षसाम्।
अक्षयत्वं शरीराणां मरणं च दिने दिने ॥ ७९ ॥

[1] यो–पु. पा.

ततः सूर्यस्य तैर्युद्धं भवत्यत्यन्तदारुणम्।
ततो द्विजोत्तमास्तोयं यत् क्षिपन्ति महामुने ! ॥ ८० ॥

प्रणवब्रह्मसंयोगाद्गायत्र्या चाभिमन्त्र्य च।
दह्यन्ते तेन ते पापा वज्रीभूतेन वारिणा ॥ ८१ ॥

अग्निहोत्रे हूयते या समन्त्रा प्रथमाहुतिः।
सूर्यो ज्योतिः सहस्रांशुस्तया दीप्यति भास्करः ॥ ८२ ॥

ओङ्कारो भगवान्विष्णुस्त्रिधामा वचसां पतिः।
तदुच्चारणतस्ते तु विनाशं यान्ति राक्षसाः ॥ ८३ ॥

वैष्णवांशः परः सूर्यो योऽन्तर्ज्योति[1]रसङ्क्षयः।
अभिधायक ओङ्कारस्तस्य तत्प्रेरकः परः ॥ ८४ ॥

तेन तत्प्रेरितं ज्योतिरोङ्कारेणाथ दीप्तिमत्।
आहन्त्यशेषरक्षांसि मन्देहाख्यान्यघानि वै ॥ ८५ ॥

तस्मान्नोल्लङ्घनं कार्यं सन्ध्योपासनकर्मणाम्।
तं हन्ति सूर्यः सन्ध्यायां नोपास्तिं कुरुते तु यः ॥ ८६ ॥

ततः प्रयाति भगवान् ब्राह्मणैरभिरक्षितः।
वालखिल्यादिभिश्चैव [2]प्रभुर्वैखानसैरपि ॥ ८७ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे तृतीयकल्लोले गुह्यकादिलोकसूर्यरथगतिवर्णनं नाम तृतीयस्तरङ्गः

---

[1] रसङ्क्रम्–पु. पा. [2] जगतः पालनोद्यतः–पु. पा.

चतुर्थस्तरङ्गः

सूर्यगत्या काष्ठादिकालभेदवर्णनम्

सूर्यस्य गत्या सम्भूतं कालभेदमहं ब्रुवे ।

काष्ठा निमेषा दशपञ्च चैव
त्रिंशच्च काष्ठाः कथिताः कलेति ।
त्रिंशत्कलाश्चैव भवेन्मुहूर्तः
तैस्त्रिंशता रात्र्यहनी समेते ॥ १ ॥

[1](ह्रासवृद्धी त्वहर्भागैर्दिवसानां यथाक्रमम् ।)
सन्ध्या मुहूर्तमात्रा वै ह्रासे वृद्धौ समा स्मृता ।
रेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्ते गते तु वै ॥ २ ॥

प्रातस्ततः स्मृतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः ।
तस्मात्प्रातस्तनात्कालात् त्रिमुहूर्तस्तु सङ्गवः ॥ ३ ॥

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तस्तु तस्मात्कालात्तु सङ्गवात् ।
तस्मान्माध्याह्निकात्कालादपराह्ण इति स्मृतः ।
त्रय एव मुहूर्तास्तु कालभागाः स्मृता बुधैः ॥ ४ ॥

अपराह्णे व्यतीते तु कालः सायाह्न उच्यते ।
[1](दश पञ्च मुहूर्ते वै मुहूर्तास्त्रय एव च ।)
दश पञ्च मुहूर्ते वै अहर्वैषुवतं स्मृतम् ॥ ५ ॥

वर्धते ह्रसते चैवाप्ययने दक्षिणोत्तरे ।
अहस्तु ग्रसते रात्रिं रात्रिश्च ग्रसते दिनम् ॥ ६ ॥

शरद्वसन्तयोर्मध्ये विषुवं तु विभाव्यते ।
तुलामेषगते भानौ समरात्रं दिनं तु तत् ॥ ७ ॥

कर्किण्यवस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते ।
उत्तरायणमित्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे ॥ ८ ॥

---
[1] पु. पा.

त्रिंशन्मुहूर्तं कथितमहोरात्रं तु यन्मया ।
तानि पञ्चदश ब्रह्मन् पक्ष इत्यभिधीयते ॥ ९ ॥

मासः पक्षद्वयेनोक्तो द्वौ मासावृतुरर्कजौ ।
ऋतुत्रयं चाप्ययनं द्वेऽयने वर्षसंज्ञिते ॥ १० ॥

संवत्सरादयः पञ्च चतुर्मासविकल्पिताः ।
निश्चयः सर्वकालस्य युगमित्यभिधीयते ॥ ११ ॥

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।
इद्वत्सरस्तृतीयः स्याच्चतुर्थश्चानुवत्सरः ॥ १२ ॥

वत्सरः पञ्चमश्चात्र कालोऽयं युगसंज्ञितः ।
यः श्वेतस्योत्तरे शैलः श्टङ्गवानिति विश्रुतः ॥ १३ ॥

त्रीणि तस्य तु श्टङ्गाणि यैरसौ शृङ्गवान्स्मृतः ।
दक्षिणं चोत्तरं चैव मध्ये वैषुवतं तथा ॥ १४ ॥

शरद्वसन्तयोर्मध्ये तद्भानुः प्रतिपद्यते ।
मेषादौ च तुलादौ च मैत्रेय! विषुवं स्मृतम् ॥ १५ ॥

तदा तुल्यमहोरात्रं करोति तिमिरापहः ।
दश पञ्च मुहूर्तं वै तदेतदुभयं स्मृतम् ॥ १६ ॥

प्रथमे कृत्तिकाभागे यथा भास्वांस्तथा शशी ।
विशाखानां चतुर्थेऽशे मुने! तिष्ठत्यसंशयम् ॥ १७ ॥

विशाखानां यदा सूर्यश्चरत्यंशं तृतीयकम् ।
तदा चन्द्रं विजानीयात्कृत्तिकाशिरसि स्थितम् ॥ १८ ॥

तदैव विषुवाख्यो वै कालः पुण्योऽभिधीयते ।
तदा दानानि देयानि द्विजेभ्यः प्रयतात्मभिः ॥ १९ ॥

ब्राह्मणेभ्यः पितृभ्यश्च सुखमेतत्तु दानजम् ।
दत्तदानस्तु विषुवे कृतकृत्योऽभिजायते ॥ २० ॥

तपस्तपस्यौ मधुमाधवौ द्वौ
शुक्रः शुचिश्चायनमुत्तरं स्यात् ।
नभोनभस्यौ च तथेष ऊर्जः
सहस्सहस्याविति दक्षिणं स्यात् ॥ २१ ॥

पितृयानपन्था:

उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम् ।
पितृयानः स वै पन्था वैश्वानरपथाद्बहिः ॥ २२ ॥

तत्रासते महात्मानः ऋषयो येऽग्निहोत्रिणः ।
भूतारम्भकृतं ब्रह्म शंसन्तो ऋत्विगुद्यताः ॥ २३ ॥

[1]प्रारभन्ते लोककामास्तेषां लोकस्स दक्षिणः ।
सन्तत्या तपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च ॥ २४ ॥

जायमानास्तु पूर्वे च पश्चिमानां गृहेषु वै ।
पश्चिमाश्चैव पूर्वेषां जायन्ते निधनेष्विति ॥ २५ ॥

एवम् वर्तमानास्ते तिष्ठन्त्याभूतसंप्लवम् ।
सवि दक्षिणं मार्गं श्रिता ह्याचन्द्रतारकम् ॥ २६ ॥

देवयानपन्था:

नागवीथ्युत्तरं यच्च सप्तर्षिभ्यश्च दक्षिणम् ।
उत्तरः [2]सवितुः पन्था देवयानस्तु स स्मृतः ॥ २७ ॥

तत्र ते [3]वासिनः सिद्धा विमला ब्रह्मचारिणः ।
सन्ततिं ते जुगुप्सन्ति तस्मान्मृत्युर्जितश्च तैः ॥ २८ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
उदक्पन्थानमर्यम्णः स्थित्वा चाभूतसंप्लवम् ॥ २९ ॥

ते सम्प्रयोगाल्लोभ(क?)स्य सङ्गमस्य च वर्जनात् ।
इच्छाद्वेषप्रवृत्त्या च भूतारम्भविवर्जनात् ॥ ३० ॥

[1] प्रारभन्ते तु ये लोकास्तेषां पन्था: स दक्षिण: ।–पु. पा. [2] स विभुः–

[3] वशिन:–मु. पा.

पुनश्च कामसंयोगाच्छब्दादौ दोषदर्शनात् ।
इत्येभिः कारणैः शुद्धास्तेऽमृतत्वं च भेजिरे ॥ ३१ ॥

यो रथः पूर्वमुदितो देवस्याशीतदीधितेः ।
स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ॥ ३२ ॥

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीराक्षसैः सह ।
रक्तवर्णो महातेजा [1]द्विबाहुः पद्मभृद्रविः ॥ ३३ ॥

सप्तभिस्तुरगैर्युक्ते सप्तरज्जुसमन्विते ।
एकचक्ररथे तिष्ठन् पादाक्रान्तसरोरुहः ॥ ३४ ॥

माणिक्यकुण्डलधरः पद्मरागकिरीटधृत् ।
रक्ताम्बरधरो रम्यः सुव्यक्ताङ्गो मनोहरः ॥ ३५ ॥

रवेर्द्वादशकला:

तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः ।
सुषुम्ना भोगदा विश्वबोधिनी धरणी क्षमा ॥ ३६ ॥

प्रभेति द्युमणेरेताः कला द्वादश कीर्तिताः ।

रवेः किरणभेदाः

शतत्रयं त्रयस्त्रिंशत्सूर्यस्य किरणा हिमाः ॥ ३७ ॥

तावन्त्यो वर्षकिरणाः स्युरुष्णकिरणा अपि ।
बीजभूतस्तु किरण एक एव प्रकीर्तितः ॥ ३८ ॥

चैत्रमासगतसप्तविधरविगणनामानि

धाता क्रतुस्थला चैव पुलस्त्यो वासुकिस्तथा ।
रथकृद्ग्राम[2]णीर्हेतिस्तुम्बुरुश्चैव सप्तमः ॥ ३९ ॥

एते वसन्ति वै चैत्रे मधुमासे सदैव हि ।

[1] द्विबाहुरुद्भृद्रविः–ग. [2] णिश्चेति तु–मु. पा.

वैशाखमासगतसप्तविधरविगणनामानि

आर्यमा पुलहश्चैव रथौजाः पुञ्जिकस्थला ॥ ४० ॥
प्रहेतिः कच्छनीरश्च नारदश्च रथे रवेः ।

ज्येष्ठमास............नामानि

माधवे तु वसन्त्येते, शुक्रसंज्ञे निबोध मे ॥ ४१ ॥

मित्रोऽत्रिस्तक्षको दक्षः पौरुषेयोऽथ मेनका ।
हाहा रथस्वनश्चेति राजन्नेते वसन्ति वै ॥ ४२ ॥

आषाढ............नामानि

वसिष्ठो वरुणो रम्भा सहजन्यो हुहूरथः ।
रथचित्तस्तथा शुक्रो वसन्त्याषाढसंज्ञिते ॥ ४३ ॥

श्रावण............नामानि

इन्द्रो विश्वावसुः स्रोता एलापुत्रस्तथाऽङ्गिराः ।
प्रम्लोचा च नभस्येते सर्पश्चार्के वसन्ति हि ॥ ४४ ॥

भाद्रपद .... नामानि

विवस्वानुग्रसेनश्च भृगुरापूरणस्तथा ।
अनुम्लोचा शङ्खपालो व्याघ्रो भाद्रपदे तथा ॥ ४५ ॥

आश्वयुज............नामानि

पूषा च सुरुचिर्वातो गौतमोऽथ धनञ्जयः ।
सुषेणश्च घृताची च वसन्त्याश्वयुजे रथे ॥ ४६ ॥

कार्तिक............नामानि

विभावसुभरद्वाजौ पर्जन्यैरावतौ तथा ।
विश्वाची सेनजिच्चापि कार्तिके चाधिकारिणः ? ॥ ४७ ॥

मार्गशीर्ष............नामानि

अंशकाश्यपताक्ष्यास्तु महापद्मस्तथोर्वशी ।
चित्रसेनस्तथा विद्युन्मार्गशीर्षाधिकारिणः ॥ ४८ ॥

पुष्य............नामानि

क्रतुर्भगस्तथोर्णायुः स्फूर्जः कार्कोटकस्था ।
अरिष्टनेमिश्चैवान्या पूर्वचित्तिर्वराप्सराः ॥ ४९ ॥

पौषे मासे वसन्त्येते सप्तार्कस्य रथान्तरे ।
लोकप्रकाशनार्थाय रथचर्याधिकारिणः ॥ ५० ॥

माघ.... ....नामानि

त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मव्रतोऽथ ऋतुजिद्धृतराष्ट्रश्च सप्तमः ॥ ५१ ॥

माघमासे वसन्त्येते सप्त भास्करमण्डले ।

फाल्गुन.... ....नामानि

श्रूयतां चापरे सूर्ये फाल्गुने निवसन्ति ये ॥ ५२ ॥

विष्णुरश्वतरो रम्भा सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् ।
विश्वामित्रस्तथा ऋक्षो यज्ञोपेतो महामुने ॥ ५३ ॥

मासेष्वेतेषु मैत्रेय ! वसन्त्येते तु सप्तकाः ।
सवितुर्मण्डले ब्रह्मन् विष्णुशक्त्युपबृंहिताः ॥ ५४ ॥

स्तुवन्ति मुनयः सूर्यं गन्धर्वैर्गीयते पुनः ।
अन्ये तु वालखिल्याश्च मुनयः षष्टिसम्मिताः ॥ ५५ ॥
[illegible]स्तस्य रथे वसन्ते सूक्तवाचकाः ।

[illegible]ऽथ, ब्रह्मापेतोऽथ–पु. पा.

खव्योमखत्रयखसागरषट्कनाग-
व्योमाष्टशून्ययमरूपनगाष्टचन्द्राः ।
१८७१२०८०८६४००००००
ब्रह्माण्डसम्पुटपरिभ्रमणे समन्तात्
अभ्यन्तरे दिनकरस्य करप्रचारः ॥ ५६ ॥

चन्द्रमण्डलवर्णनम्

लक्षे दिवाकरस्यापि मण्डलाच्छशिनः स्थितिः ।
सोमो द्विजेशो द्विभुजो [1] गदावरदपाणिमान् ॥ ५७ ॥

दशाश्वरथगः श्वेतश्चात्रिनेत्रसमुद्भवः ।
अष्टाशीतिसहस्राणि विस्तीर्णो योजनानि तु ॥ ५८ ॥

चन्द्रस्य रथतुरगादयः

रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः ।
सकृद्युक्ता रथे तस्मिन् वहन्ति स्मायुगाक्षयात् ॥ ५९ ॥

अश्वास्तक्षकवर्णास्ते वहन्ते शङ्खवर्चसः ।
अजामित्ररथश्चैव वृषो वाजी नरो हयः ॥ ६० ॥

अश्वाख्यस्तत्पश्चातुश्च हंसो व्योममृगस्तथा ।
इत्येतैर्नामभिः सर्वैर्दश चन्द्रमसो हयाः? ॥ ६१ ॥

एते चन्द्रमसं देवं वहन्ति स्मायुगक्षयात् ।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्यसौ ॥ ६२ ॥

सुबन्धुनामकस्तस्य सारथिः परिकीर्तितः ।

षोडशेन्दुकलाः

अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः ॥ ६३ ॥

शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा ।
पूर्णा पूर्णामृताख्या च षोडशेन्दुकलाः स्मृताः ॥ ६४ ॥

[1] गदापरिघ-ग.

कलानां प्रथमादिक्रमेण अग्न्यादिभिः पानम्

प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः ।
विश्वेदेवास्तृतीयां च चतुर्थीं सलिलाधिपः ॥ ६५ ॥

पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः ।
सप्तमीमृषयो दिव्यामष्टमीमज एकपात् ॥ ६६ ॥

नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् ।
दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा ॥ ६७ ॥

द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः ।
त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् ॥ ६८ ॥

चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः ।
क्षीणं पीतं सुरैः सोममाप्याययति दीप्तिमान् ॥ ६९ ॥

मैत्रेयैककलं सन्तं रश्मिनैकेन भास्करः ।
क्रमेण येन पीतोऽसौ देवस्तेन निशाकरः ॥ ७० ॥

आप्याययत्यनुदिनं भास्करो वारितस्करः ।
सम्भृतं चार्धमासेन तत्सोमस्थं सुधारसम् ॥ ७१ ॥

पिबन्ति देवा मैत्रेय! सुधाहारा यतोऽमराः ।
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च ॥ ७२ ॥

त्रयस्त्रिंशत्तथा देवाः पिबन्ति क्षणदारकम् ।
कलाद्वयावशिष्टस्तु प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् ॥ ७३ ॥

अमाख्यरश्मौ वसति अमावास्या ततः स्मृता ।
अप्सु तस्मिन्नहोरात्रे पूर्वं वसति चन्द्रमाः ॥ ७४ ॥

ततो वीरुत्सु वसति प्रयात्यर्कं ततः क्रमात् ।
छिनत्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्संस्थे निशाकरे ॥ ७५ ॥

पत्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ।
सोमे पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कलात्मके ॥ ७६ ॥

अपराह्णे पितृगणा जघन्यं पर्युपासते ।
पिबन्ति द्विलवं कालं शिष्टा तस्य कला तु या ॥ ७७ ॥

सुधामृतमयीं पुण्यां तामिन्दोः पितरो मुने ।
निस्स्रुतं तदमावास्यां गभस्तिभ्यः सुधामृतम् ।
मासं तृप्तिमवाप्याग्र्यां पितरः सन्ति निर्वृताः ॥ ७८ ॥

सोम्या बर्हिषदश्चैवमग्निष्वात्ताश्च ते त्रिधा ।
एवं देवान् सिते पक्षे कृष्णपक्षे तथा पितॄन् ॥ ७९ ॥

वीरुधश्चामृतमयैः शीतैरप्परमाणुभिः ।
वीरुदोषधिनिष्पत्त्या मनुष्यपशुकीटकान् ॥ ८० ॥

आप्याययति शीतांशुः प्रकाशाह्लादनेन च ।
सञ्चारो भानुवत्तस्य समाख्यातः पुरातनैः ॥ ८१ ॥

नक्षत्रमण्डलम्

पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां निशाकरात् ।
नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात्प्रकाशते ॥ ८२ ॥

बुधमण्डलम्

द्वे लक्षे चोत्तरे राजन् बुधो नक्षत्रमण्डलात् ।
बुधः सोमसुतश्चात्रिगोत्रः पीताम्बरावृतः ॥ ८३ ॥

चतुर्मुखः खड्गचर्मगदावरदपाणिमान् ।
वाय्वग्निद्रव्यसम्भूतो रथश्चन्द्रसुतस्य च ॥ ८४ ॥

पिशङ्गतुरगैर्युक्तः सोऽष्टाभिर्वायुवेगिभिः ।

शुक्रमण्डलम्

तावत्प्रमाणमार्गे तु बुधस्याप्युशनाः स्थितः ॥ ८५ ॥

शुक्रश्चतुर्भुजः श्वेतवर्णश्वेतहयाननः ।
भृगुजो दण्डकरकाक्षमालाभयहस्तवान् ॥ ८६ ॥

सावरूधः सानुकर्षो युक्तो भूसम्भवैर्हयैः ।
सोपासङ्गपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥ ८७ ॥

अङ्गारकमण्डलम्

ऊर्ध्वे द्विलक्षाच्छुक्रस्य भूमिपुत्रः सुदारुणः ।
भूसुतो रक्तवर्णश्च मेषवाहश्चतुर्भुजः ॥ ८८ ॥

शक्तिशूलगदाखड्गैर्भरद्वाजकुलोद्भवः ।
अष्टाश्वः काञ्चनः श्रीमान् भौमस्यापि रथो महान् ॥ ८९ ॥

पद्मरागारुणैरश्वैः संयुक्तो वह्निसम्भवैः ।
तावत्प्रमाणादुपरि भूपुत्रादङ्गिरावरः ॥ ९० ॥

बृहस्पतिमण्डलम्

गुरुः सुवर्णसदृशगात्रस्तुरगवाहनः ।
दण्डाक्षसूत्रकरकवरशोभिचतुर्भुजः ॥ ९१ ॥

अष्टाभिः पाण्डुभिर्युक्ते वाजिभिः काञ्चने रथे ।
तिष्ठंस्तिष्ठति वर्षं च राशौ राशौ बृहस्पतिः ॥ ९२ ॥

शनैश्चरमण्डलम्

गुरोरूर्ध्वे द्विलक्षात्तु योजनानां रवेः सुतः ।
शनिः सूर्यसुतो गृध्रवाहो नीलाङ्गकाश्यपिः ॥ ९३ ॥

चतुर्भुजश्चापबाणाभयहस्तोल्लसत्करः ।
आकाशसम्भवैरश्वैः शबलैः स्यन्दनं युतम् ॥ ९४ ॥

समारुह्य शनिर्याति मन्दगामी शनैश्चरः ।

राहुमण्डलम्

सूर्यान्नवतिसाहस्रादूर्ध्वं तद्राहुमण्डलम् ॥ ९५ ॥

स्वर्भानोस्तुरगा ह्यष्टौ भृङ्गाभा [1] धूसरो रथः ।
कद्रुकास्तु मैत्रेय ! वहन्त्यविरतं रथम् ॥ ९६ ॥

---

[1] धूम्रं रथम्.

केतुरथाश्वाः

तथा केतुरथस्याश्वा अष्टौ वै वातरंहसः ।
पलालधूम्रवर्णाभा लाक्षारससनिभारुणाः ॥ ९७ ॥

अप्रदक्षिणगा राहोः केतोश्चापि तथा गतिः ।
सिंहिकातनयो राहुरपिबच्चामृतं पुरा ॥ ९८ ॥

शिरश्छिन्नोऽपि न प्राणैस्त्यक्तोऽसौ ग्रहतां गतः ।

ग्रहणम्

भषट्कान्तर्हितो राहुः सूर्याचन्द्रमसावुभौ ॥ ९९ ॥

छादयत्युरगाकारो वरदानात्स्वयम्भुवः ।
अन्धकारमयो राहुर्मेघच्छन्न इवोत्थितः ॥ १०० ॥

आच्छादयति सोमार्कौ पर्वकाले ह्युपस्थिते ।
तमोमयेऽस्य तमसो रविरश्मिपलायिनः ॥ १०१ ॥

भूच्छाया चन्द्रबिम्बश्च द्वे स्थाने परिकल्पिते ।
तत्र स्थितः स्वयं राहुर्वरदानात्स्वयम्भुवः ॥ १०२ ॥

विप्रदत्तहुतांशेन स्वैरमाप्यायितो भवेत् ।
दिग्दाहोल्कामहीकम्पतमोधूमरजांसि च ॥ १०३ ॥

कथयन्त्यागमं राहोः पुरः पर्वण्युपस्थिते ।
ग्रहपञ्चकसंयोगं दृष्ट्वा तु ग्रहणं वदेत् ॥ १०४ ॥

यदि न स्याद्बुधस्तत्र न तं दृष्ट्वा ग्रहं वदेत् ।
अष्टम्यां परिवेषः स्याच्चैले जलगते यदा ।
प्रसारिते विजानीयात्खण्डश्चेत्तत्र मोक्षणम् ॥ १०५ ॥

गणितेन निमित्तैश्च विज्ञेयं ग्रहणं बुधैः ।

ग्रहाणां वासः

सूर्यशुक्रबुधा मासं सार्धमासं क्षितेः सुतः ॥ १०६ ॥

गुरुर्वर्षं शनिर्वर्षौ सार्धौ द्वौ राहुकेतुकौ ।
सार्धैकवर्षं चन्द्रस्तु सपादद्विदिनं वसेत् ॥ १०७ ॥

सूर्यादिमण्डलप्रमाणम्

योजनानां सहस्रं तु दशान्वितमहःपतेः ।
मण्डलं त्रिगुणैस्तैस्तु योजनैरतिविस्तृतम् ॥ १०८ ॥

तावत्प्रमाणं पादेन हीनं चन्द्रस्य मण्डलम् ।
तत्षोडशांशमानेन मितं भार्गवमण्डलम् ॥ १०९ ॥

तत्पादोनं गुरोस्तस्मात्पादहीनं बुधस्य च ।
तत्पादहीनं भौमस्य तथा सूर्यसुतस्य च ॥ ११० ॥

कृत्तिकादिनक्षत्रमण्डलप्रमाणम्

शतानि पञ्च चत्वारि त्रीणि द्वे चैकमेव च ।
ऋक्षाणां कृत्तिकादीनां मण्डलानां क्रमान्मितिः ॥ १११ ॥

महर्षिमण्डलम्

ततश्चोपरि लक्षात्तु रविपुत्रान्महर्षयः ।
तिष्ठन्ति सर्वराशौ ते शतवर्षं वसन्ति च ॥ ११२ ॥

मरीच्यादयो ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः

मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः ।
वसिष्ठश्च महाभागा ब्रह्मणो मानसाः सुताः ॥ ११३ ॥

सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ।

मरीच्यादीनां पत्न्यः

सम्भूतिरनसूया च क्षमा प्रीतिश्च सन्नतिः ॥ ११४ ॥

स्मृतिरूर्जा क्रमादेताः पत्न्यो लोकस्य मातरः ।
अरुन्धती महापुण्या पातिव्रत्यपरायणा ॥ ११५ ॥

तस्याः स्मरणमूर्जाया गङ्गास्नानफलप्रदम् ।

ध्रुवमण्डलम्

ऋषिभ्यस्तु सहस्राणां शतादूर्ध्वं व्यवस्थितः ॥ ११६ ॥

मेथीभूतः समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य वै ध्रुवः ।
अनेकरचनाव्यग्रहस्ताग्रन्यस्तलोचनः ॥ ११७ ॥

त्रिलोकीमण्टपस्तम्भसन्निभो भाति मध्यतः ।
अखिलान् ज्योतिषां राशीन् तुलया तोलयन्निव ॥ ११८ ॥

सूत्रधार इव व्योमव्यायामपरिमापकः ।
रात्रौ तद्दर्शनं कृत्वा दिनपापैः प्रमुच्यते ॥ ११९ ॥

तस्य स्मरणमात्रेण वेपन्ते पापराशयः ।
शिंशुमार इति प्रोक्तो यादोरूपः प्रजापतिः ।
विष्णुशक्तिधृतोऽचिन्त्यो भुवर्लोकादधः स्थितः ॥ १२० ॥

तदाधारस्थिताः सप्त वायुस्कन्धा महाबलाः ।

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे तृतीयकल्लोले सूर्यादिगतिभेदनिरूपणं नाम चतुर्थस्तरङ्गः

———

पञ्चमस्तरङ्गः

ज्योतिश्चक्रस्वरूपं तु प्रपञ्चेनोपवर्णितम् ।
तदूर्ध्वलोकान् ब्रूमोऽद्य भुवर्लोकादिकान् शृणु ॥ १ ॥

भुवर्लोकः

तिथिलक्षे भुवर्लोको ध्रुवप्रान्तो महीतलात् ।
आदित्या वसवः साध्याश्चारणाश्च सकिन्नराः ॥ २ ॥

गन्धर्वा गारुडाश्चापि सिद्धा विद्याधरास्तथा ।
पक्षिणः पन्नगाश्चापि वसुरुद्रेन्द्रमारुताः ॥ ३ ॥

पिशाचयक्षरक्षांसि मुनयः पुण्यकारिणः ।
भुवर्लोके वसन्त्येते सर्वसाधारणे नृप ! ॥ ४ ॥

सुवर्लोकः

ऊर्ध्वं पञ्चोत्तराशीतिलक्षात्स्वर्लोक ईरितः ।
सुवर्लोके वसन्त्यष्टाविन्द्रादीनां जगन्ति हि ॥ ५ ॥

इन्द्रलोकवर्णनम्

इन्द्रलोको बहुविधरत्नप्रासादगोपुरः ।
पारिजातमुखाः पञ्च वर्तन्ते कल्पशाखिनः ॥ ६ ॥

तत्रत्यानां तु ते चित्रवासोभूषादिदायिनः ।
चिन्तामणिः स्वयं तेषां चिन्तितार्थप्रदायकः ॥ ७ ॥

कामधेनुसमुत्पन्नं तेषामन्नं चतुर्विधम् ।
ऐरावतश्चतुर्दन्तो वारणस्तत्र वर्तते ॥ ८ ॥

उच्चैःश्रवा अश्वरत्नमुद्यानमपि नन्दनम् ।
वैजयन्तोऽत्र सौधोऽपि मणिस्तम्भोपशोभितः ॥ ९ ॥

सुधर्माख्यसभामध्ये सहस्रकिरणप्रभे ।
सिंहासने सहस्राक्षो भाति स्वाराज्यमाचरन् ॥ १० ॥

वसवोऽष्टौ तथादित्या द्वादशैकादशोत्तरे ।
रुद्राः प्रजापतिश्चापि वषट्कारोऽप्यसोमपाः ॥ ११ ॥

त्रयस्त्रिंशत्सोमपाश्च तावन्तोऽग्नयादयो दिशाम् ।
ऋषयः सप्त षट्त्रिंशत्स्वर्तारो नारदादयः ॥ १२ ॥

तपस्विनस्तथोद्दालश्वेतकेतुमुखा अपि ।
त्रिशङ्कुहरिश्चन्द्रमुखाः परे राजर्षयस्तथा ॥ १३ ॥

तिलोत्तमादयो यत्र ऊर्वश्याद्यप्सरोगणः ।
तथा चित्ररथाद्यास्तु गन्धर्वा निवसन्ति हि ॥ १४ ॥

नवमेघाः

आवर्तो द्रोणकालौ च नीलसंवर्तपुष्कलाः ।
वारुणो वायुतमसी नवमेघा इहासते ॥ १५ ॥

प्रवहाद्या वसन्त्यत्र सप्तापि स्कन्धवायवः ।
गर्भाधानप्रभृतयश्चत्वारिंशत्क्रिया अपि ॥ १६ ॥

तत्र स्फ्यादीनि बहुधा सन्ति यज्ञायुधान्यपि ।
उत्क्रान्त्येतानि सर्वाणि मूर्तान्येव वसन्ति हि ॥ १७ ॥

निष्प्रत्यूहं क्रतुशतं यः प्रवर्तयते पुमान् ।
जितेन्द्रियोऽमरावत्या सहाप्नोति पुलोमजाम् ॥ १८ ॥

तुलापुरुषमुख्यानि महादानानि षोडश ।
ये यच्छन्ति महात्मानस्ते लभन्तेऽमरावतीम् ॥ १९ ॥

अक्लीबवादिनोऽदीनाः सङ्ग्रामेष्वपराङ्मुखाः ।
विश्रान्ता वीरशयने तत्र तिष्ठन्ति भूभुजः ॥ २० ॥

अग्निपुरी

अग्निरर्चिष्मतीनाम्नि पुरे सिंहासने शुभे ।
पीतादिशक्तिसंयुक्ते वर्तते सुमहाद्युतिः ॥ २१ ॥

अग्नेरष्टमूर्तयः

जातवेदाः सप्तजिह्वो हव्यवाहस्ततः परम् ।
वैश्वानरोऽश्वोदरजस्तथा देवमुखः परः ॥ २२ ॥

कौमारतेजास्तदनु मूर्तिर्विश्वमुखोऽष्टमी ।

अग्नेः सात्त्विक्यो जिह्वाः

हिरण्यगगना रक्ता कृष्णा चैव तु सुप्रभा ॥ २३ ॥

बहुरूपाऽतिरिक्ताग्नेः सात्त्विक्यो रसना मताः ।
जातवेदसि ये भक्तास्ते वसन्त्यत्र सुव्रताः ॥ २४ ॥

अग्निप्रवेशं ये कुर्युर्दृढसत्त्वा दृढेन्द्रियाः ।
स्त्रियो वा सत्त्वसम्पन्नास्ते वसन्त्यग्नितेजसः ॥ २५ ॥

अग्निहोत्ररता विप्रास्तथाग्निब्रह्मचारिणः ।
पञ्चाग्निव्रतिनो ये वै तेऽग्निलोकेऽग्नितेजसः ॥ २६ ॥

अग्निरेको द्विजातीनां निश्रेयसकरः परः ।
गुरुर्देवो व्रतं तीर्थं सर्वमग्निर्विनिश्चितः ॥ २७ ॥

अपावनानि सर्वाणि वह्निसंसर्गतः क्षणात् ।
पावनानि भवन्त्येव तस्माद्यः पावकः स्मृतः ॥ २८ ॥

संयमिनी पुरी धर्मराजश्च

याम्ये संयमिनी नाम पुरी तत्र सभान्तरे ।
आसने वर्तते प्राप्तधर्माधर्मविचारकृत् ॥ २९ ॥

तस्य मध्ये धर्मराजो दण्डहस्तो विराजते ।
ये धर्मकर्मनिरतास्तैः सौम्यो दृश्यते यमः ॥ ३० ॥

धर्मरूपः प्रकृत्यैव निस्सङ्ख्यैः पुण्यराशिभिः ।
अयमेव हि पिङ्गाक्षः क्रोधरक्तान्तलोचनः ॥ ३१ ॥

दंष्ट्राकरालवदनो विद्युज्ज्वलनभीषणः ।
ऊर्ध्वकेशोऽतिकृष्णाङ्गः प्रलयाम्बुदनिःस्वनः ॥ ३२ ॥

कालदण्डोद्यतकरो भ्रुकुटीकुटिलाननः ।
धर्मस्तस्यास्ति पुरतः कालो दक्षिणतोऽसिभृत् ॥ ३३ ॥

अधर्मः पृष्ठतो वामे मृत्युर्भीषणपाशभृत् ।

धर्मसविधे विद्यमानानि

धर्मस्य सविधे त्वग्निष्टोमाद्यानि वसन्ति हि ॥ ३४ ॥

तान्यपि च दानानि सत्राणि विविधानि च ।
तथैव पुण्यकर्माणि मूर्तिमन्ति वसन्ति हि ॥ ३५ ॥

मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरोपनसवीर्यवान् ।
चित्तिर्हयनरश्चैव हंसो नारायणस्तथा ॥ ३६ ॥

प्रभवोऽयं विभुश्चैव साध्या द्वादश धर्मज ! ।
न्यायो वैशेषिकश्चैव मीमांसा [1] साङ्ख्यमेव च ॥ ३७ ॥

पातञ्जलं च वेदान्तं शैवं वैष्णवमेव च ।
तत्र राजर्षयः सन्ति ययातिनहुषादयः ॥ ३८ ॥

तत्रर्षयोऽप्यगस्त्याद्याः पुण्योऽश्वत्थमुखो द्रुमः ।
अग्निष्वात्तादयस्तत्र पितरः सन्ति सर्वदा ॥ ३९ ॥

वर्तन्तेऽत्र सभामध्ये सर्वे भास्वरमूर्तयः ।
गन्धर्वाश्च महात्मानः शतशश्चाप्सरोगणः ॥ ४० ॥

एते चान्ये च बहवो धर्मस्य पुरतः स्थिताः ।
कलाकाष्ठादयो मूर्ताः कालस्य पुरतः स्थिताः ॥ ४१ ॥

अधर्माग्रे विद्यमानानि

अधर्माग्रे पञ्चमहापातकान्युपपातकैः ।
सङ्कलीकरणाद्यैश्च वर्तन्ते सह नित्यशः ॥ ४२ ॥

तत्र वेदविरुद्धानि चार्वाकादिमतान्यपि ।

मृत्युसमीपे विद्यमाना रोगाः

मृत्योः समीपेऽजीर्णादिक्षयान्ता रोगराशयः ॥ ४३ ॥

तत्र नित्यं वसन्त्येते वाताद्या मूर्तिधारिणः ।
त्रिपाद्भस्मप्रहरणो रक्ताक्षस्त्रिशिरा ज्वरः ॥ ४४ ॥

श्वासः कूर्माङ्गसंस्थानो दीर्घो दण्डधरः कृशः ।
करेण वादयन् घण्टां विवृताक्षोऽतिभीषणः ॥ ४५ ॥

[1] भिक्ष्यमेव—ग.

श्वासस्त्रिबाहुपाशाक्षकमण्डलुसमुज्ज्वलः ।
हिक्कारोगः पिशाचीभिः पतन्नुद्बाहुरावृतः ॥ ४६ ॥

राजयक्ष्मा कृशतनुस्तत्र चापासितर्जिनी ।
दधत्त्रिनेत्रो दंष्ट्राभ्यां दष्टोष्ठो हन्तुमुद्यतः ॥ ४७ ॥

अर्शोरोगः कृशो वक्रः खड्गखेटभृदूर्ध्वदृक् ।
अतिसारोऽत्रफलकी किङ्किणी नूपुरी कृशः ॥ ४८ ॥

मूत्राघातामयष्षण्डः कर्तरीवज्रधृत्करः ।
प्रमेहः पाणिमुद्यम्य दक्षिणं पाशभीषणः ॥ ४९ ॥

शोभः पार्श्वेक्षणः कुर्वन् पादाघातं सगर्जनः ।
आन्त्रवृद्धिः कृशो नृत्यन्मेदिनीमवलोकयन् ॥ ५० ॥

पाशप्रधारी सततं कपालेन पिबन्मधु ।
गुल्मः कुञ्चितसर्वाङ्गो दण्डधारी भयङ्करः ॥ ५१ ॥

दधानः किङ्किणीमालां बद्धकेशो द्विलोचनः ।
प्लीहायकृद्गदौ द्वौ च वरदाभयधारिणौ ॥ ५२ ॥

कृशाङ्गौ पाशदुष्प्रेक्षौ खड्गदण्डभयङ्करौ ।
महोदरामयः स्थूलः क्रूरो महिषपृष्ठगः ॥ ५३ ॥

खड्गचर्मधरः क्रान्तस्तस्थौ पीताम्बरावृतः ।
[1]शोभः पञ्चकरस्तीक्ष्णो दशाक्षः शरचापधृत् ॥ ५४ ॥

दधानः क्षुरिकां पट्टं कुलिशं चाङ्कुशं तथा ।
कुष्ठः कुत्सितसर्वाङ्गः सर्पयज्ञोपवीतवान् ॥ ५५ ॥

दाहः प्राणहरः क्रुद्धस्त्रिणेत्रः किङ्कणीयुतः ।
वायुर्भयंकरः पङ्गुः पाशी धावन्समन्ततः ॥ ५६ ॥

विकीर्णकेशः पार्श्वस्थान् भर्त्सयन्नेणवाहनः ।
अक्षोऽक्षिरोगस्तूणीरपाशभृद्वरदोऽभयः ॥ ५७ ॥

[1] शोफः

कर्णरोगः क्वणन् घण्टां सकपालो जपन् स्थितः ।
कण्ठरोगः करालास्यो द्विभुजः पाशकुन्तधृत् ॥ ५८ ॥

कपालमालादुर्दर्शः सोष्णीषो वरभूषणः ।
गण्डरोगः करैः षड्भिःशङ्खचक्रगदास्तथा ॥ ५९ ॥

पाशं चापं शरान् बिभ्रद्द्वावन्निम्नशिरा महान् ।
लम्बालकस्तीक्ष्णजिह्वो दण्डरोगो द्विबाहुकः ॥ ६० ॥

भगन्दरगदः प्रांशुः शीर्णकेशाभिबन्धनः ।
पङ्गुः पाशाङ्कुशधरः पीठासीनः ककुद्युतः ॥ ६१ ॥

श्रीपदस्त्रिपदः क्रुद्धः पतन् क्षुरधनुर्धरः ।
मुसली दशहस्तश्च खेटदण्डधनुर्धरः ॥ ६२ ॥

इत्याद्याकृतयो रोगा मृत्योः सविधवर्तिनः ।

निर्ऋतिस्तत्समीपवर्तिनो राक्षसाश्च

रक्षसो नगरी नीला तत्र नीलविभूषणः ॥ ६३ ॥

नीलाम्बरधरो भाति सभामध्ये तु निर्ऋतिः ।
राक्षसा निवसन्त्यस्याममरद्रोहिणः सदा ॥ ६४ ॥

जातिमात्रेण रक्षांसि स्मृताः पुण्यजना इमे ।
अथ हेतिः प्रहेतिश्च पौरुषेयो वधस्तथा ॥ ६५ ॥

सर्पो व्याघ्रस्तथापश्च वातो विद्युद्दिवाकरः ।
ब्रह्मोपेताश्च विप्रेन्द्रा यज्ञोपेताश्च राक्षसाः ॥ ६६ ॥

ये शूद्राः पुण्यकर्माणस्तेऽप्यत्र निवसन्ति हि ।

वरुणस्तत्समीपवर्तिनो नागादयः

पुरे सुखासमाख्याने सुधाशक्तिसमन्विते ॥ ६७ ॥

सिंहासनेऽस्ति वरुणः शतचन्द्रसमप्रभे ।
तक्षको वासुकिः शेषः कुलिशः शङ्खपालकः ॥ ६८ ॥

पद्मश्चैव महापद्मः कर्कोटक इतीरितः ।
कम्बलाश्वतरश्चैलापुत्रानन्तधनञ्जयाः ॥ ६९ ॥

एते तु परिवाराः स्युर्वरुणस्य जलेशितुः ।
चित्ररत्नप्रभाभास्वदालवालविराजिताः ॥ ७० ॥

फलपुष्पभरालम्राः सन्त्यस्मिन्कल्पशाखिनः ।
प्रह्लादो विप्रचित्तिश्च शतशो दैत्यदानवाः ॥ ७१ ॥

लवणाद्यब्धयस्तत्र गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
शोणादयो नदास्तत्र ग्राहाद्या जलचारिणः ॥ ७२ ॥

गीतवादित्रनिरता गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
वापीकूपतटाकानां कर्तारो निर्जले वने ॥ ७३ ॥

निर्जले जलदातारः परसन्तापहारिणः ।
तथा नानाप्रकारांश्च विकारानैक्षवान्बहून् ॥ ७४ ॥

गोरसानां प्रदातारस्तथा गोमहिषीप्रदाः ।
निर्भया वारुणे लोके निवसन्ति लसन्ति च ॥ ७५ ॥

वायुस्तत्परितःस्थिताश्च मरुद्गणाः

वायुर्गन्धवतीनाम्नि पुरे हरिमणीमये ।
[illegible] वरे निवसति तस्यैते परितः स्थिताः ॥ ७६ ॥

प्राणोऽपानः समानश्च व्यानोदानौ तथैव च ।
नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥ ७७ ॥

एते दशेतरे चापि प्रवहाद्याश्च वायवः ।
[illegible]ः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ७८ ॥

[illegible]भिधः षष्ठः सप्तमोऽनल एव च ।
[illegible]ो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ॥ ७९ ॥

[illegible]—ग.

रयोयः कर्करश्चैव समीरणसमाधकौ।
मरुतः स्यात्सतदशो मारुतो नाम योनितः ॥ ८० ॥

जगत्प्राणश्च पवनो वातसंज्ञः प्रभञ्जनः।
पवमानो नभस्वांश्च तरस्व्यतिबलस्तथा ॥ ८१ ॥

द्रविडो धवयूथाश्च गात्रजोऽप्यधराभिधः।
ऊर्ध्वदृग्गतिदूरश्च फणिजः साधकस्तथा ॥ ८२ ॥

विश्वपूरकसंज्ञश्च जगदाश्रय एव च।
विश्वातिरिक्तसंज्ञोऽन्यः सजागर इतीरितः ॥ ८३ ॥

विश्वोदरश्चाग्रजश्च तीव्रकश्च सुरंहकः।
बीजवर्धनकस्तद्वज्जीवः स्यात्पुष्कलोद्वहः ॥ ८४ ॥

अञ्जनापतिसंज्ञश्च व्यक्तमूर्तिश्च विश्वगः।
इति तेऽत्र समाख्याताः शुभदाश्च मरुद्गणाः ॥ ८५ ॥

सङ्ख्या चैकोनपञ्चाशत्सूर्यलोकोपकारकाः।
आतपेषु प्रतप्तानां पान्थानां व्यजनादिभिः ॥ ८६ ॥

ये हरन्ति श्रमं तेषां तत्र वासः प्रकीर्तितः।

कुबेरस्तत्समीपवर्तिनश्च यक्षादयः

कुबेरस्त्वलकापुर्यामास्ते मणिमयासने ॥ ८७ ॥

सिद्धार्थो मणिभद्रश्च सुमना नन्दनो यशाः।
कण्डूतिः पन्नगः शङ्खो मणिमान्पद्मरोमकौ ॥ ८८ ॥

सर्वान्नभोजी पिङ्गाक्षश्चतुरो मन्दराश्रयः।
प्रद्योतः सुषचन्द्रश्च मेघवर्णो जयावहः ॥ ८९ ॥

द्युतिमान्केतुमांश्चैवतमौलिमान्विजयाकृतिः।
पद्मवर्णो मेघवर्णः पुष्पदन्तः सुदर्शनः ॥ ९० ॥

पूर्णमानी हिरण्याक्षः शतजिह्वो बलाहकः।
बलाकविपुलौ पद्मनाभः कुमुदचीरकौ ॥ ९१ ॥

सुगन्ध इत्यमी यक्षास्तेषां राजा धनाधिपः।

यक्षिण्यः षट्त्रिंशत्

विचित्रा विभ्रमा हंसी भीषणी जनरञ्जिका ॥ ९२ ॥

विशाला मदनी दुष्टा कालकण्ठी महाभया।
माहेन्द्री शङ्खिनी चान्द्री मङ्गला वटवासिनी ॥ ९३ ॥

मेखला सकला लक्ष्मीर्मालिनी विश्वनायिका।
सुलोचना सुशोभा च कामदा च विलासिनी ॥ ९४ ॥

कामेश्वरी नन्दिनी च स्वर्णरेखा मनोहरा।
प्रमोदा रागिणी सिद्धा पद्मिनी च रतिप्रिया ॥ ९५ ॥

कल्याणदा कलारक्षा ततश्च सुरसुन्दरी।
इति षट्त्रिंशदाख्याता यक्षिण्योऽभीष्टसिद्धिदाः ॥ ९६ ॥

चेटकाश्चतुःषष्टिः

विक्रमो वाहको वीरः कटको रजको रविः।
सिंहनादो महानादः सुग्रीवः कर्कटः शठः ॥ ९७ ॥

बिडालाक्षो बिडालास्यः कुमारः खजरो भवः।
मयूरो मङ्गलो भीमो द्वीपिवक्त्रः खराननः ॥ ९८ ॥

मातङ्गश्च निशाचारी विषग्राही वृकाननः।
सैरिभास्यो वाजिमुखः पशुवक्त्रो मृगाननः ॥ ९९ ॥

कोकको माणिभद्रश्च क्रीडकः सिंहवक्त्रकः।
श्वानास्यः कङ्कवदनः काकास्यो हयवक्त्रकः।
महोदरः स्थूलशिरा विकृतास्यो वराननः ॥ १०० ॥

कपालः कुक्कुटास्यश्च मायावी मदनालसः।
मनोहरो दीर्घजङ्घः स्थूलदन्तो दशाननः ॥ १०१ ॥

सम्मुखः पण्डितः क्रुद्धो वरदास्यः सुसम्मुखः ।
कपटी कौतुकी कालः कितवः किङ्करः खलः ॥ १०२ ॥

भञ्जको भयदः खाद्यः सर्वगश्चेति चेटकाः ।
चतुष्षष्टिः समाख्याताः कुबेरस्य पुरे स्थिताः ॥ १०३ ॥

नवनिधयः

महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च वरश्च निधयो नव ॥ १०४ ॥

हिमवदादिपर्वताः

हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यकैलासमन्दराः ।
मलयो दर्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः ॥ १०५ ॥

इन्द्रनीलः सुनाभश्च मेरुमुख्याश्च पर्वताः ।
एते चान्ये च बहवो मूर्तिमन्तो वसन्ति हि ॥ १०६ ॥

यज्ञार्थे यो धनं सर्वं दरिद्रेभ्यः प्रदाय तु ।
कारयेद्यज्ञमखिलं स तत्र निवसेत्सुखम् ॥ १०७ ॥

यशोवतीनाम्नि पुरे परमेश्वरः

पुरे यशोवतीनाम्नि मणिसिंहासने शुभे ।
वामादिशक्तिसंयुक्ते वर्तते परमेश्वरः ॥ १०८ ॥

अघोरास्त्रस्वरूपोऽयमीशानादिममूर्तिभिः ।

अष्टमूर्तयः

शर्वः पशुपतिश्चोग्रो रुद्रश्च भव ईश्वरः ॥ १०९ ॥

महादेवो भीम इति मूर्तयोऽष्टौ वसन्ति हि ।

अष्टौ सेनानायकाः

उमा चण्डेश्वरो नन्दी महाकालो गणेश्वरः ॥ ११० ॥

वृषो भृङ्गिरिटः स्कन्द इत्यष्टौ सैन्यनायकाः ।

अष्टभैरवाः

असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्त एव च ॥ १११ ॥

कपाली भीषणश्चैव संहारश्चाष्टभैरवाः ।

सप्तमातरः

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥ ११२ ॥

वाराही चैव चेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः ।

सिद्धयोगिन्यश्चतुःषष्टिः

दिव्ययोगी महायोगी सिद्धयोगी गणेश्वरी ॥ ११३ ॥

पिशाचिनी डाकिनी च कालरात्रिर्निशाचरी ।
कङ्काली रौद्रवेताली हुङ्कारी भुवनेश्वरी ॥ ११४ ॥

ऊर्ध्वकेशी विरूपाक्षी शुष्काङ्गी नरभोजिनी ॥ ११५ ॥

[illegible]कारी वीरभद्री च धूम्राक्षी कलहप्रिया ।
[illegible]क्षी राक्षसी घोरा विश्वरूपा भयङ्करी ॥ ११६ ॥

[illegible]क्षी चोग्रचामुण्डी भीषणी त्रिपुरान्तकी ।
[illegible]कौमारिका चण्डी वाराही मुण्डधारिणी ॥ ११७ ॥

[illegible]ी हस्तिनी क्रोधा दुर्मुखी प्रेतवाहिनी ।
[illegible]ङ्गी दीर्घलम्बोष्ठी मालती मन्त्रयोगिनी ॥ ११८ ॥

[illegible]नी चक्रिणी ग्राहकङ्काली [2]कालरूपिणी ।
[illegible]की ताडकी शुक्री यमदूती करालिनी ।
[illegible]नी पद्मिनी क्षीरा असङ्गा च प्रहारिणी ॥ ११९ ॥

[illegible] कामुकी लोला काकदंष्ट्रिरधोमुखी ।
[illegible] मालिनी घोरा कपाली विषभोजिनी ॥ १२० ॥

---

[1] [illegible]–ग. [2] भुवनेश्वरी–ग.

चतुष्षष्टिः समाख्याता योगिन्यो वरसिद्धिदाः।
योगिन्यस्तु चतुष्षष्टिः वीरभद्रमुखा अपि ॥ १२१ ॥

गणेशा भूतमुख्याश्च ग्रहलोकनिवासिनः।
नित्यं तत्रैव तिष्ठन्ति स्वैरसंचारतत्पराः ॥ १२२ ॥

इति स्वर्लोकसंस्थानि जगन्त्युक्तानि सम्प्रति।
स्वर्लोकादूर्ध्वभागे तु योजनानां [1]द्विकोटितः ॥ १२३ ॥

महोलोकवर्णनम्

महोलोकोऽस्ति तत्रर्षिर्मार्कण्डेयो मृकण्डुजः।
ऋषिभिस्तु मरीचाद्यैः सहितः पूजयञ्छिवम् ॥ १२४ ॥

तदेकहृदयस्तत्र वर्तते नित्यनन्दितः।

जनोलोकवर्णनम्

महोलोकादष्टकोटियोजनादुपरि स्थितः ॥ १२५ ॥

जनलोकस्तत्र सन्ति वसिष्ठाद्या महर्षयः।
पितृभिः सहिता नित्यं गोत्रभेदप्रवर्तकाः ॥ १२६ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे तृतीयकल्लोले भुवर्लोक-महोलोक-जनोलोकवर्णनं नाम पञ्चमस्तरङ्गः

षष्ठस्तरङ्गः

अकारि जनलोकान्तसर्वलोकप्रपञ्चनम्।
तपोलोकादिकाल्लोकानधुना विवृणु प्रभो! ॥ १ ॥

तनुज! श्रूयतामेतन्मनुजानामगोचरम्।
यदन्वयुज्यतेदानीं दीयते तत्र चोत्तरम् ॥ २ ॥

[1] त्रिकोटितः—ग.

तपोलोकवर्णनम्

तदूर्ध्वे तु तपोलोकः कोट्यो द्वादशाप्यतः।
साध्या नाम सुरा यत्र वसन्ति मुनिभिः सह ॥ ३ ॥

सनत्कुमारः सनको नारदश्च सनन्दनः।
सनातनाद्या योगीन्द्रास्तथा तत्र महौजसः ॥ ४ ॥

ब्रह्मलोकवर्णनम्

सत्यलोकस्तदुपरि द्व्यष्टकोटिसमुच्छ्रयः।
ऊर्ध्वे ब्रह्मा चतुर्वक्त्रो ब्रह्मलोके व्यवस्थितः ॥ ५ ॥

सेव्यमानः सदा देव्या सरस्वत्या विशुद्धया।
त्रयीमय्या महाम्भोजे दीप्यते स्वेन तेजसा ॥ ६ ॥

दक्षः प्रचेताः पुलहो मरीचिः कश्यपस्तथा।
आदित्याश्च तथा राजन्! वसवश्चाश्विनौ तथा ॥ ७ ॥

पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव प्रह्लादः कर्दमस्तथा।
भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च गौतमश्च महाकविः ॥ ८ ॥

अथर्वाङ्गिरसश्चैव वालखिल्या मरीचिपाः।
मनो विद्यान्तरिक्षं च वायुस्तेजो जलं मही ॥ ९ ॥

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च भूपते!।
प्रकृतिश्च विकारश्च यच्चान्यत्कारणं भुवि ॥ १० ॥

अगस्त्यश्च महाराज! मार्कण्डेयश्च दीप्तिमान्।
जमदग्निर्भरद्वाजः संवर्तश्च्यवनस्तथा ॥ ११ ॥

दुर्वासश्च माहाभाग ऋष्यशृङ्गश्च धार्मिकः।
सनत्कुमारो भगवान् योगाचार्यो महातपाः ॥ १२ ॥

असितो देवलश्चैव जैगीषव्यस्तथैव च।
ऋषभोऽजातशत्रुश्च महावीरस्तथा मणिः ॥ १३ ॥

आयुर्वेदस्तथाष्टाङ्गो वेदस्तत्र च भारत ! ।
चन्द्रमाः सहनक्षत्रैरादित्यश्च गभस्तिमान् ॥ १४ ॥

वायवः क्रतवश्चैव संकल्पः प्राण एव च ।
अर्थो धर्मश्च कामश्च द्वेषो हर्षस्तथा मदः ॥ १५ ॥

आयान्ति तत्र सहिता गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
विंशतिः सप्त चैवान्ये लोकपालाश्च सर्वशः ॥ १६ ॥

शुक्रो बृहस्पतिश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च ।
शनैश्चरश्च राहुश्च ग्रहाः सर्वे तथैव च ॥ १७ ॥

मन्त्रो रथन्तरश्चैव हरिमान्वसुमानपि ।
मारुतो विश्वकर्मा च पर्वाण्यपि धरापते ! ॥ १८ ॥

तथा पितृगणाः सर्वे मूर्तिमत्यश्च देवताः ।
ऋग्वेदः सामवेदश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ १९ ॥

ग्रहा यज्ञाश्च सोमश्च दैवतानि च सर्वशः ।
सावित्री दुर्गतरणी वाणी सप्तविधा तथा ॥ २० ॥

वाणी धृतिः श्रुतिश्चैव यज्ञः क्षान्ति[1]र्मतिर्यशः ।
सामानि स्तुतिगीतानि गाथाश्च विविधा अपि ॥ २१ ॥

भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशां पते ! ।
क्षणो लवो मुहूर्तश्च दिवारात्रिश्च भूपते ! ॥ २२ ॥

संवत्सराः पञ्चयुगाः समा रात्रिश्चतुर्विधा ।
कालचक्रं च यद्दिव्यं नित्यमक्षरमव्ययम् ॥ २३ ॥

देवमातरः

दनुर्दित्यदिती चैव विनता सुरसा तथा ।
काला च कारभिर्देवी सरमा चाथ गौतमी ॥ २४ ॥

---

[1] धृतिर्यशः—ग.

पृषत्काराश्च ता देव्यस्तत्रासन्देवमातरः ।
रुद्राणी श्रीश्च लक्ष्मीश्च भद्रयष्ठिस्तथा जरा ॥ २५ ॥

पृथ्वी गङ्गा च देवी श्रीर्ह्रीः स्वाहा कीर्तिरेव च ।
सुरादेवी शचीदेवी तथा तुष्टिररुन्धती ॥ २६ ॥

सम्पत्तिराशा नियतिः पुष्टिर्देवी रतिस्तथा ।

पितृगणाः

विश्वेदेवाश्च साध्याश्च पितरश्च मनोजवाः ॥ २७ ॥

पितॄणां च गणान् विद्धि सप्तैतान्भरतर्षभ ! ।
चत्वारो मूर्तिमन्तो वै त्रयश्चाप्यशरीरिणः ॥ २८ ॥

वैराजाश्च महाभागा अग्निष्वात्ताश्च भूपते ! ।
गार्हपत्या नाम परे पितरो लोकविश्रुताः ॥ २९ ॥

सोमपा एकशृङ्गाश्च अन्वाहार्याः कलास्तथा ।
एते चतुर्षु वर्णेषु भुञ्जते पितरो नृपु ॥ ३० ॥

राक्षसाश्चैव यक्षाश्च गुह्यका दानवास्तथा ।
पुरन्दरश्च देवेन्द्रो धनदो वरुणो यमः ॥ ३१ ॥

महादेवश्च भगवान् सदा गच्छति पर्वसु ।
देवो नारायणस्तत्र ऋषयो देवतर्षयः ॥ ३२ ॥

अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
प्रजावतीनां पञ्चाशदृषीणामपि भूमिप ! ॥ ३३ ॥

एते चान्ये च बहवः स्वयम्भुवमुपासते ।
अतीतानागतान्देवान् दैत्यानपि तथा मुनीन् ॥ ३४ ॥

महाभागानपि तथा ब्रह्मा लोकपितामहः ।
मधुरेण च साम्ना च भगवान्प्रतिगृह्य च ॥ ३५ ॥

[illegible]ः साधुमानार्थैर्युनक्ति मनुजानपि ।

अष्ट पार्थिवसिद्धयः पिशाचानाम्

स्थौल्यं सौक्ष्म्यं बालभावो युवत्वं वार्धकं तथा ॥ ३६ ॥

नानाजातिस्वरूपत्वमपृथ्वीभूतरूपता ।
शश्वत्सुगन्धसेवित्वमष्टौ पार्थिवसिद्धयः ॥ ३७ ॥

पिशाचानां गुणास्त्वेते कथिताः सिद्धिवेदिभिः ।

आप्याः सिद्धयो रक्षसाम्

वार्निरासो वार्धु भूमाविनचारोऽपिपासया ॥ ३८ ॥

वार्धिपानं च निर्वारिस्थाने वारिप्रदर्शनम् ।
ग्रावादिताडने जातेऽप्यव्रणत्वं करान्तरे ॥ ३९ ॥

सिन्धोः सन्धारणं प्राप्तरसता नीरसस्य च ।
अनीरभूतरूपत्वमाप्या अष्टौ हि सिद्धयः ॥ ४० ॥

स्थौल्याद्याः षोडशैते स्युः सिद्धयो भुवि रक्षसाम् ।

आग्नेयाः सिद्धयो यक्षाणाम्

देहेऽग्न्युत्पादनं वह्निभीतित्यागोऽप्सु तत्स्थितिः ॥ ४१ ॥

पाणौ तद्धारणं चान्नाद्यतिपाचनकर्म च ।
अप्रयत्नं जगद्दाहः क्ष्मादिभूतत्रयं विना ॥ ४२ ॥

उभाभ्यामेव भूताभ्यां शरीरस्य च धारणम् ।
अतीतानागतार्थानां तत्त्वतो ह्यवधारणम् ॥ ४३ ॥

दूरशब्दश्रुतिः सर्ववृत्तान्तावगमस्तथा ।
विना यत्नं दिव्यदृष्टिर्दिव्यसारग्रहस्तथा ॥ ४४ ॥

दिव्यगन्धग्रहश्चेति ख्यातं षडुपसर्गकम् ।
अग्नेरष्टौ गुणाः ख्याताः पूर्वैः षोडशभिर्युताः ॥ ४५ ॥

चतुर्विंशतिरेते स्युर्यक्षाणामिह सिद्धयः ।

वायवीयाः सिद्धयो गन्धर्वाणाम्

मनोजवत्वं भूतान्तःप्रवेशोऽद्र्यादिधारणम् ॥ ४६ ॥

गुरुत्वं लघुता हस्तानिलधारणमेव च ।
भूमिकम्पनमङ्गुल्या निर्वाप्यवश्चैकदेहता ॥ ४७ ॥

वायोरष्टौ सिद्धयोऽमूः पूर्वैरेताः समाहृताः ।
गन्धर्वाणां सिद्धयः स्युरिति सिद्धिविदो विदुः ॥ ४८ ॥

आकाशसिद्धयो महेन्द्रस्य

अच्छायत्वमदृश्यत्वं यथेष्टविषयेप्सुता ।
खेचरत्वाद्रिलङ्घित्वे [1] शैलगर्भीकृतिस्तथा ॥ ४९ ॥

आकाशपिण्डीकरणमशरीरित्वमित्यमूः ।
व्योम्नः स्युः सिद्धयो ह्यष्टौ पूर्वोक्तैः संयुता इमे ॥ ५० ॥

चत्वारिंशद्गुणाः प्रोक्ता महेन्द्रस्य बुधोत्तमैः ।

मानसाः सिद्धयः सौम्यस्य

यथाकामोपलब्धिश्च यथाकामविनिर्गमः ॥ ५१ ॥

सर्वाभिभूतिः सकलगुह्यार्थानां प्रदर्शनम् ।
कर्मानुगुणनिर्माणं वशित्वं प्रियदर्शनम् ॥ ५२ ॥

संसारदर्शनं चेति मानसा अष्ट सिद्धयः ।
चत्वारिंशद्गुणैः पूर्वैरेताः सौम्यस्य सिद्धयः ॥ ५३ ॥

अहंकारसिद्धयो ब्रह्मणः

छेदनं ताडनं बन्धो मोचनं ग्रहणं तथा ।
संसारे परिवृत्तिश्च प्रसादोऽनुग्रहस्तथा ॥ ५४ ॥

---

[1] शैल–ग.

मृत्युकालजयश्चाष्टावहङ्कारस्य सिद्धयः ।
पूर्वैः सह युताश्चैता ब्रह्मणो वरसिद्धयः ॥ ५५ ॥

बुद्धिसिद्धयः

जगतो जननं रक्षा लय इष्टाभ्यधिक्रिया ।
इष्टलोकप्रवृत्तिश्च तुल्यलोकसमुद्भवः ॥ ५६ ॥

शुभाशुभकृती चाष्टौ बुद्धिसिद्धय ईरिताः ।
चतुष्षष्ट्या गुणैर्ब्रह्मा सत्यलोकेऽन्वितः स्थितः ॥ ५७ ॥

विष्णवादीनां सिद्धयस्तु नृणां वाचामगोचराः ।
सर्वतेजोमयी दिव्या ब्रह्मर्षिगणसेविता ॥ ५८ ॥

ब्रह्माश्रयी दीप्यमाना कथिता ब्रह्मणः सभा ।

वैकुण्ठलोकवर्णनम्

वैकुण्ठलोकस्तस्योर्ध्वे चतुष्कोट्यन्तरे स्थितः ॥ ५९ ॥

तत्रास्ते भगवान्नित्यं वासुदेवो जगत्पतिः ।
सर्वलोकगुरुः श्रीमानादिमूर्तिः सनातनः ॥ ६० ॥

शङ्खकौमोदकीपद्मचक्रयुक्तश्चतुर्भुजः ।
सेव्यमानो महालक्ष्म्या तार्क्ष्येण च महात्मना ॥ ६१ ॥

नीलोत्पलदलश्यामः श्रीवत्साङ्कश्चतुर्भुजः ।

विष्णोर्दशावताराः

मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नारसिंहश्च वामनः ॥ ६२ ॥

रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्कीति वै दश ।
एवं दशावतारैस्तु दुष्टान्संहरति प्रभुः ॥ ६३ ॥

वैष्णवाः कोटिशस्तत्र स्तुवन्तस्तमुपासते ।
पाञ्चरात्रोक्तदीक्षाद्यैः सर्वे निर्मलमानसाः ॥ ६४ ॥

इति श्री शिवतत्त्वरत्नाकरे तृतीयकल्लोले तपोलोक सत्यलोक
विष्णुलोकवर्णनं नाम षष्ठस्तरङ्गः

सप्तमस्तरङ्गः

श्रीगुरो ! विष्णुलोकान्ता लोकाः सम्प्रति वर्णिताः ।
तस्योपरितनो लोकः कीदृशस्तद्वदस्व मे ॥ १ ॥

नन्दनाकर्णय स्वैरं यच्छ्रोतुमभिकांक्षसे ।
पञ्चकोटि तदूर्ध्वे तु दिव्यं शैवपदं शुभम् ॥ २ ॥

कुमारस्थानम्

विष्णुलोकात्परं स्थानं कुमारस्य महात्मनः ।
स्वच्छमौक्तिकसङ्काशं वरभोगसमन्वितम् ॥ ३ ॥

उमादेवीस्थानम्

स्कन्दस्थानात्परं स्थानमुमादेव्याः प्रकीर्तितम् ।
तप्तचामीकरप्रख्यमशेषगुण[1]मण्डितम् ॥ ४ ॥

रुद्रलोकवर्णनम्

उमास्थानाच्च परतः स्थानमाद्यमुमापतेः ।
[illegible]ऽस्य परेपारे रुद्रलोकः स्वयंप्रभः ॥ ५ ॥

दिव्यहर्म्यैर्गृहैश्चैव विमानैरतिशोभितैः ।
[illegible]नैर्विविधैः शुभ्रैरुपेतः शयनासनैः ॥ ६ ॥

[illegible]नैः शोभितो रम्यैर्नित्यपुष्पफलद्रुमैः ।
[illegible] वसन्तसन्तुष्टपुंस्कोकिल[2]विराजितैः ॥ ७ ॥

[illegible]रूपधरैर्दिव्यैः सूर्येन्दुज्वलनप्रभैः ।
[illegible]पितो नित्यमसंख्यातैर्महात्मभिः ॥ ८ ॥

[illegible]र्बहुभिर्दिव्यैः पीनोन्नतपयोधरैः ।
[illegible]श्रोणितटदीप्तात्ममेखलैः ॥ ९ ॥

---

[1] [illegible]—ग. [2] विराविभिः—ग.

फुल्लपद्मनिभास्याङ्घ्रिपाणिभिः स्निग्धकान्तिभिः ।
वासोभिरञ्चितैः श्लक्ष्णैः कल्पवृक्षसमुद्भवैः ॥ १० ॥

नानाभरणमालाभिर्भूषितैश्चारुलोचनैः ।
सुस्निग्धसूक्ष्मधम्मिल्लरदहस्ताङ्गुलीनखैः ॥ ११ ॥

शृङ्गारादिरसाभिज्ञैर्मनोनयनहारिभिः ।
शोभितः पुरुषैश्चापि भोगिभिः कामरूपिभिः ॥ १२ ॥

रुद्रकन्यास्तथा चान्याः सालङ्कारा मनोहराः ।
कृशोदरा विलासिन्यः सन्ति पीनोन्नतस्तनाः ॥ १३ ॥

ये रुद्रभक्ता राजानो ब्राह्मणाश्च विशस्तथा ।
शिवप्रसादाद्गच्छन्ति तं लोकं श्रद्धयान्विताः ॥ १४ ॥

रुद्रलोकमध्यस्थितसर्वतोभद्रपीठवर्णनम्

तन्मध्ये सर्वतोभद्रं योजनायुतविस्तृतम् ।
शिवपीठासनाम्भोजं दीप्यते काञ्चनं सदा ॥ १५ ॥

धर्मादिभिर्महाकायैर्धृतं तत्सिंहरूपिभिः ।
सहस्रार्धमितोत्तुङ्गकर्णिकं समनोहरम् ॥ १६ ॥

विद्येश्वरादिभिर्देवैः कलाभिः शक्तिभिस्तथा ।
पञ्चवक्त्रस्तदध्यास्ते देव्या सार्धं महेश्वरः ॥ १७ ॥

धर्मात्मा वृषभस्तस्य वाहनोऽग्रे महारवः ।
शेतेऽभिमुखमम्भोजे पूर्णचन्द्रनिभाकृतिः ॥ १८ ॥

उपासते मातृगणास्तथा गोमातरो भवम् ।
वेदाश्चाङ्गानि शास्त्राणि पुराणं स्मृतयस्तथा ॥ १९ ॥

पितासौ सर्वलोकानां माता शक्तिः शिवाश्रिता ।
राजा च सर्वलोकानां तच्चिह्नैरुपशोभितः ॥ २० ॥

कैलाससभा

कैलासोऽस्य सभा दिव्या देवर्षिगणसेविता ।
शिवप्रभावसन्दीता सुसृष्टा शिवयोगिभिः ॥ २१ ॥

गन्धर्वा गायकास्तस्य नर्तक्योऽप्सरसस्तथा ।
विद्याधरा वाद्यकरा गणास्तु [1] सहचारणाः ॥ २२ ॥

तस्याऽऽसन्मन्त्रिणो वेदाः कलाभिः षष्टिभिः सह ।
राज्यं च सुमहत्तस्य भुवनानि चतुर्दश ॥ २३ ॥

सीमादुर्गौ महामेरुः कोशो धर्मस्त्वनुत्तमः ।
विष्णुर्दण्डपतिश्चास्य मित्राणि शिवयोगिनः ॥ २४ ॥

[2] द्वाःपौ नन्दिमहाकालौ युवराजश्च षण्मुखः ।
पुरोहितश्च ब्रह्माभूत् कालज्ञोऽस्य दिवाकरः ॥ २५ ॥

वह्निर्महानसपतिर्गणाधीशोऽस्य हासकृत् ।
महिषी पार्वती ज्ञेया रक्षाकर्ता सुरोत्तमः ॥ २६ ॥

शिवदूत्यः स्मृता दास्यो लोकपालाश्च नायकाः ।
किङ्कराश्चेतरे देवाः शत्रवो भक्तिवर्जिताः ॥ २७ ॥

तद्राज्ये चोररूपेण वर्तन्ते दैत्यदानवाः ।
कालनेमिमुखा राजन् ! दुष्टान्तःकरणास्तथा ॥ २८ ॥

तेभ्यो राज्यस्य रक्षार्थं मन्त्रयित्वा स मन्त्रिभिः ।
पृथक् पृथक् स भूतानां चकारैकैकमीश्वरम् ॥ २९ ॥

रुद्रलोकरक्षका ईश्वराः

लोकाधिराज्ये लक्ष्मीशं शक्रं चापि दिवौकसाम् ।
कुबेरं सर्वरत्नानां निधीनां यक्षरक्षसाम् ॥ ३० ॥

गरुडं सर्वदैत्यानां वैनतेयं पतत्त्रिणाम् ।
वैवस्वतं पितॄणां च वरुणं यादसामपि ॥ ३१ ॥

वासुकिं सर्वनागानां मानुषाणां महीपतिम् ।
[illegible] क्रियाकाण्डे ज्योतिर्वारिसुचां रविम् ॥ ३२ ॥

---

[1] [illegible]–ग. [2] द्वास्थौ–ग.

कवीनां मामपि ब्रह्मन्! वृक्षाणां प्लक्षमेव च ।
संस्थाप्यैतानधिपतीन् शिक्षारक्षाक्षमान्विभुः ॥ ३३ ॥

मोदते मुनिभिः सार्धं शिवभक्तैर्मनस्विभिः ।
आयुधानि च दिव्यानि चक्रादीनि दिवौकसाम् ॥ ३४ ॥

स एव दत्तवान्पूर्वं विष्णवादीनां द्विजोत्तम!।
पञ्चविंशत्परार्धानि गणानां कामरूपिणाम् ॥ ३५ ॥

निखर्वं चारणानां हि परिवारो जगत्पतेः।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि भवन्ति प्रभवन्ति च ॥ ३६ ॥

लीयन्ते च पुनस्तस्मिन् अनादिनिधने शिवे ।
ये तस्याज्ञामिमां लोके [1] भिन्दन्ति द्विजसत्तम! ॥ ३७ ॥

तेषां नरकवासादिदण्डपातनकारकः ।
योगमायाधरस्त्वेष स्थूलसूक्ष्मादिमूर्तिभिः ॥ ३८ ॥

क्रीडत्येको यथाजोषं ज्ञायते नाल्पबुद्धिभिः।
तेजोमयस्य नैवान्तं जग्मतुर्ब्रह्मकेशवौ ॥ ३९ ॥

किं पुनर्लौकिका मूढाः कूपमण्डूकसन्निभाः।
एषु त्रैलोक्यरक्षार्थं कैलासे भूतलेऽपि च ॥ ४० ॥

पातालेऽपि च सर्वेषु रुद्ररूपी चरत्युत ।
उत्कृष्टे सर्वजातीनां महच्छब्दः प्रयुज्यते ॥ ४१ ॥

तस्मात्समस्तदेवानां महादेवोऽयमुत्तमः।
यथा तस्मात्समुद्भूतं पुनस्तत्र प्रलीयते ॥ ४२ ॥

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं काष्ठाद्वह्निर्यथोत्थितः।
चतुर्दशसु लोकेषु स एवैकः प्रतिष्ठितः ॥ ४३ ॥

तथापि तं न जानन्ति पापा भिन्नधियोऽक्षरम् ।
पापेन कर्मणा नुन्ना नरा निरयपातिनः ॥ ४४ ॥

---

[1] निन्दन्ति--ग.

स्मर्तुमप्यलसा मूढाः शिवं स्वर्गप्रदं स्मृते ।
अग्नीषोमस्वरूपेण जगदेतच्चराचरम् ॥ ४५ ॥

[1] जीवयत्येक एवासौ विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
स एव देवो बहुधा रूपं कृत्वा जगत्त्रयम् ॥ ४६ ॥

पाति विश्वेश्वरः शम्भुः संहरत्यपि लीलया ।
अनेककोटिसाहस्रैः स्वचिह्नाद्युपलक्षितैः ॥ ४७ ॥

रुद्रसङ्घैर्जगत्कृत्स्नमापूरितमभूदिदम् ।
एकमेव यदा देवं तमसः परमीश्वरम् ॥ ४८ ॥

शाश्वतं जगतां योनिं तदा [2] योगी विमुच्यते ।
अचिन्त्योऽव्यक्तरूपोऽपि योगिनां हितकाम्यया ॥ ४९ ॥

शिवलोकादिषु ब्रह्मन्! व्यक्तो योगेन तिष्ठति ।
सर्वज्ञो जगतां नाथः शिवलोके वसन्नपि ॥ ५० ॥

जानाति जगतां वृत्तमशेषेण नृपो यथा ।
स्थाने ज्योतिर्मये चित्रे कोटिश्चाण्डकटाहकः ॥ ५१ ॥

शतकोटिप्रविस्तीर्ण इति ब्रह्माण्डगोलकः ।
ब्रह्माण्डस्य बहिर्भागे वीरभद्रनियन्त्रिताः ॥ ५२ ॥

पालयन्तोऽवतिष्ठन्ते रुद्रास्तु शतसङ्ख्यया ।

ब्रह्माण्डबहिर्भागे वीरभद्रनियन्त्रिता शत रुद्राः (इन्द्रदिशि वर्तमाना दश रुद्राः)

कपालीशो ह्यजो बुद्धो वज्रदेहः प्रमर्दनः ॥ ५३ ॥

त्रिमूर्तिरव्ययः शास्ता पिनाकी त्रिदशाधिपः ।
इन्द्रवीर्यं समाक्रम्य स्थितास्तत्पूजिता दश ॥ ५४ ॥

---

[1] [illegible]त्येक-ग. मु-पा. [2] भजन्नेति शेषः

अग्निदिशि वर्तमाना दश रुद्राः

अग्नी रुद्रो हुताशी च पिङ्गलः खादको हरः ।
ज्वलनो दहनो बभ्रुर्भस्मान्तकक्षयान्तकौ ॥ ५५ ॥

आग्नेय्यां संस्थितास्त्वेते पूजितास्तेन रुद्रवत् ।

याम्यदिशि वर्तमाना रुद्राः

विधातृधातृकर्तृश्रीकामसर्वनियोक्तृकाः ॥ ५६ ॥

याम्ये दशेशसंयोक्तृहाराश्च यमपूजिताः ।

निर्ऋतिदिशि वर्तमाना रुद्राः

नैऋतो वारुणो हन्ता क्रूरदृष्टिर्भयानकः ॥ ५७ ॥

ऊर्ध्वशेफा विरूपाक्षो धूम्रो लोहितदंष्ट्रकः ।
एते च निर्ऋतिबलमतिक्रम्य सदा स्थिताः ॥ ५८ ॥

वरुणदिशि वर्तमाना रुद्राः

बलो ह्यतिबलश्चैव पाशहस्तो महाबलः ।
श्वेतोऽथ जयभद्रश्च दीर्घबाहु[1]र्जलप्रदः ॥ ५९ ॥

सुनामा भैरवश्चैव वरुणेन प्रपूजिताः ।

वायुदिशि वर्तमाना रुद्राः

शीघ्रो लघुर्वायुवेगः सूक्ष्मस्तीक्ष्णो भयान्तकः ॥ ६० ॥

पञ्चात्मकः पञ्चशिखः कपर्दी मेघवाहनः ।
वायुना पूजितास्त्वेते दश रुद्रा महाबलाः ॥ ६१ ॥

कुबेरदिशि वर्तमाना रुद्राः

निधीशो रूपवान् धन्यः सौम्यः शान्तो जटाधरः ।
कामप्रसादो लक्ष्मीशः प्रकाशश्चेन्दु[2]यक्षपः ॥ ६२ ॥

कुबेरबलमाक्रम्य स्थिता रुद्रास्त्वमी दश ।

[1] जलान्तकः–ग. [2] यक्षपौ–मु. पा.

ईशानदिशि वर्तमाना रुद्राः

ईशानश्चैव विद्येशो ज्ञानवान्मातृपिङ्गलः ॥ ६३ ॥

भूतपालो बली मित्रं वेदागमसुखङ्करः ।
ईशानदिशि वर्तन्ते पूजितास्तेन ते दश ॥ ६४ ॥

पाताले विद्यमाना रुद्राः

बलिप्रियो वृषधरो वीरो ग्रसनपालकौ ।
शुभः सुवीर्यो वृषभः पातालेशश्च लोहितः ॥ ६५ ॥

एते दशावतिष्ठन्ते पाताले पालनोद्यताः ।

ऊर्ध्वभागस्थिता रुद्राः

अध्यक्षश्च नभो लिप्सुः शम्भुर्विभुविचक्षणौ ॥ ६६ ॥

विवाहगुणसंवाहास्त्र्यक्षास्त्रिदशवन्दिताः ।
ब्रह्माण्डस्योर्ध्वभागस्था दश रुद्रा इमे स्मृताः ॥ ६७ ॥

एवं शतेन रुद्राणां भुवनं परिपाल्यते ।
सन्तीदृशानामण्डानामयुतान्यर्बुदानि च ॥ ६८ ॥

सर्वाण्येवंविधान्येव यादृशं कीर्तितं त्विदम् ।

अनेकब्रह्माण्डालंकृतशम्भुवर्णनम्

शम्भुरेतादृशैर्भूरि ब्रह्माण्डैर्भात्यलङ्कृतः ॥ ६९ ॥

एक एव तदा शम्भुर्ब्रह्माण्डाभरणो बभौ ।
द्विषट्ककोटिब्रह्माण्डैः पादे पादे च नूपुरम् ॥ ७० ॥

द्विषट्ककोटिब्रह्माण्डैः कङ्कणं करयोर्दधत् ।
शेषः कनिष्ठिकाङ्गुल्या मुद्रिकावलयीकृतः ॥ ७१ ॥

सव्यापसव्योपवीती पृथग्द्विशतकोटिभिः ।
सहस्रद्वयसंख्यैर्ब्रह्माण्डैः [1]रञ्जिते भुजभूषणे ॥ ७२ ॥

[1] रचिते–क. ग.

पार्श्वद्वयप्रचलितचतुर्विंशतिकोटिभिः ।
ब्रह्माण्डैर्ग्रथितां मालां वक्षस्स्थाने बिभर्ति सः ॥ ७३ ॥

ब्रह्माण्डमेकं नासाग्रे रचितां मूर्ध्नि मालिकाम् ।
ब्रह्माण्डकोटिविंशत्या संदधानः शिरोमणिम् ॥ ७४ ॥

ब्रह्माण्डकोट्या ग्रथितं [1] कटकं करपङ्कजे ।
ब्रह्माण्डानन्तकोट्यस्तु रोमकूपेषु लीलया ॥ ७५ ॥

फलान्यौदुम्बराणीव हरस्याङ्गेषु तान्यपि ।
सहस्रकोटयः सन्ति ब्रह्माण्डास्तिर्यगूर्ध्वगाः ॥ ७६ ॥

तत्र तत्र प्रवर्तन्ते ब्रह्माणो हरयो हराः ।
सर्वाण्येतादृशान्येव यादृशं कीर्तितं त्विदम् ॥ ७७ ॥

अणिमादिसमृद्धस्य किं न सम्भाव्यते विभोः ।
सङ्कल्पादेव तत्सिद्धेर्वैकुरेव वचोऽल्पता ॥ ७८ ॥

इति श्रीमदनाद्यनन्तसकलतत्त्वोत्तीर्णषडध्वोपादानबिन्दुकारणचिदम्बरशक्तिसमन्वित-
परमेश्वरप्रसादासादितशिवाद्वैतविद्याविशारदश्रीमत्केलदिबसवराजेन्द्रविरचिते
वेदागमान्तर्गतविविधविद्यातन्त्रसारभूते शिवतत्त्वरत्नाकरे तृतीयकल्लोले
शिवलोकादिकटाहान्तवर्णनं नाम सप्तमस्तरङ्गः समाप्तः

———

तरङ्गैः सप्तभिर्युक्ते कल्लोलेऽस्मिंस्तृतीयके ।
ग्रन्थानां षट्शतीपञ्चचत्वारिंशत्समन्विते ॥

महाभारतवाराहे कौर्मे स्कान्दं च वैष्णवम् ।
कुमारीकाण्डशैवादि सङ्गृह्यायं कृतोऽभवत् ॥

श्रीमत्सद्गुणसोमशेखरलसच्चन्नाम्बिकासूनुना
श्रीदीक्षागुरुचेन्नवीरकरसञ्जातेन लब्धश्रिया ।
गौरीभर्तुरनुग्रहाद्बसवराजेन्द्रेण क्लृप्ते पुनः
कल्लोलः परिपूरितः कृतिवरे त्वस्मिंस्तृतीयोऽभवत् ॥

———

[1] करकं–क. ग.

चतुर्थः कल्लोलः

प्रथमस्तरङ्गः

वीक्ष्यास्यं हरिनीलकुट्टिमगतं मातुः पयोजभ्रमात्
हर्तुं वाञ्छति बिम्बितं हरिमनुप्रेक्ष्य द्रुतं [1] धावति ।
[2] विघ्नेशेऽनुजबर्हिभीतिविगलद्बन्धोदराहौ श्लथे ।
संश्लिष्याननचुम्बनोद्यतकरे शम्भुर्हसन्नोऽवतात् ॥ १ ॥

भगवन् ! विदिताशेषवेद्यजात ! [3] कृपाम्बुधे ! ।
ब्रह्माण्डान्तर्गतांल्लोकानवेदं त्वत्प्रसादतः ॥ २ ॥

पुण्या तदापगावच्च गम्भीरा तत्स्थिताब्धिवत् ।
तत्रत्यकल्पतरुभिः समं सर्वार्थदायिनी ॥ ३ ॥

तत्रत्यपुष्पसुरभिस्तत्सुधामधुरं क्रमात् ।
तद्वायुवेगिनी तद्वत्स्पष्टवर्णविभागिनी ॥ ४ ॥

तद्देशमयी वाणी मामानन्दं नयत्यसौ ।
कालाग्निरुद्रलोकाच्च शिवलोकान्तमीरिते ॥ ५ ॥

समस्तलोकविस्तारे खण्डे भारतनामनि ।
कुतेऽपि सम्प्रति नदीनददेशाद्रिभेदिनि ॥ ६ ॥

तत्रैव श्रवणं चित्रमीहते मम सम्प्रति ।
पुत्र ! प्रशस्तमप्राक्षीर्ध्रुवं तस्योत्तरं शृणु ॥ ७ ॥

भारतवर्षवर्णनम्

भरणात्तु प्रजानां वै मनुर्भरत उच्यते ।
निरुक्तवचनैश्चैवं वर्षं तद्भारतं स्मृतम् ॥ ८ ॥

———

[1] [illegible]–मु. पा. [2] विघ्नेशोऽनुज–क. [3] गुणाम्बुधे–क. ग.

इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च [1]मध्यमश्चाप्यतः स्मृतः ।
न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्मविधिः स्मृतः ॥ ९ ॥

तदिदं भारतं वर्षं यस्मिन् स्वायम्भुवादयः ।
चतुर्दशैते मनवः प्रजासर्गं वितेनिरे ॥ १० ॥

दक्षिणं यत्समुद्रस्य [2]हिमसाह्वस्य चोत्तरम् ।
वर्षं तद्भारतं नाम यत्रैषा भारती प्रजा ॥ ११ ॥

भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान् शृणुष्व मे ।
सहस्रयोजनमितान् प्रत्येकं राजपुङ्गव ॥ १२ ॥

इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रपर्णो गभस्तिमान् ।
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्त्वथ वारुणः ॥ १३ ॥

अयं तु नवमस्तेषां कन्यासंज्ञस्तु मध्यगः ।
सहस्रयोजनायामः स तु वर्णाश्रमान्वितः ॥ १४ ॥

अस्मिन्मन्वन्तरे तेऽष्टौ द्वीपाः सगरनन्दनैः ।
अन्वेषमाणैस्तुरगं खात्वा जलनिधीकृताः ॥ १५ ॥

भारतादिवर्षमर्यादापर्वताः

सुमाली हेममाली च शम्भुः स्वर्णगिरिस्तथा ।
वैडूर्यो रजतश्चैव मणिश्च मणिमानपि ॥ १६ ॥

एवमष्टौ महाशिलाः समुद्रान्तर्व्यवस्थिताः ।
मर्यादाकारकाः क्षिप्ता वर्षाणां सगरात्मजैः ॥ १७ ॥

आयतो यत्कुमारीतो द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ।
सहस्रयोजनमितः कन्यकाख्योऽतिशोभनः ॥ १८ ॥

तत्ते वर्षं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतमरिन्दम ।

[1] मध्यमश्च इतः–क. ग. [2] हिमनागस्य–मु. पा.

सप्त कुलपर्वताः

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्ष एव च ॥ १९ ॥

विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ।
तेषां सहस्रशो राजन् ! पर्वतास्तु समीपगाः ॥ २० ॥

अविज्ञाताः सारवन्तो विपुलाश्चित्रसानवः ।
अन्ये [1]तत्रापरिज्ञाता ह्रस्वा ह्रस्वोपजीविनः ॥ २१ ॥

आर्या म्लेच्छाश्च कौरव्य ! तैर्मिश्राः पुरुषा विभो ।

महानद्यः

नदीं पिबन्ति विपुलां गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ॥ २२ ॥

गोदावरीं नर्मदां च बाहुदां च महानदीम् ।
शतद्रूं चन्द्रभागां च यमुनां च महानदीम् ॥ २३ ॥

दृषद्वतीं विपाशां च विपापां स्थूलवालुकाम् ।
नदीं वेत्रवतीं चैव कृष्णवेणीं च निम्नगाम् ॥ २४ ॥

इरावतीं वितस्तां च पयोष्णीं देविकामपि ।
वेदस्मृतां वेदवतीं त्रिदिवामिक्षुलामिलाम् ॥ २५ ॥

करीषिणीं चित्रवर्णां चित्रसेनां च निम्नगाम् ।
गोमतीं धूतपापां च [2]मदनां च महानदीम् ॥ २६ ॥

कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां निचितां लोहितारिणीम् ।
रहस्यां शतकुम्भां च सरयूं च नरेश्वर ! ॥ २७ ॥

चर्मण्वतीं वेत्रवतीं हस्तिसोमां दिशं तथा ।
शरावतीं पयोष्णीं च वेणां भीमरथीं तथा ॥ २८ ॥

कावेरीं कृष्णतारूपां तापीं शतबलीमपि ।
नीवीरामहितां चापि सुप्रयोगां नराधिप ! ॥ २९ ॥

[1] तत्र परि–क. [2] वन्दनां–मु.

पवित्रां कुण्डलां सिन्धुं [1] वञ्जुलां पुरमालिनीम् ।
पूर्वाभिरामां वीरां च वेणां मेघावतीं तथा ॥ ३० ॥

पलाशिनीं पापहरां माहेन्द्रां पिप्पलावतीम् ।
[2] करीषिणीं सुसत्तां च सुरथां वारिमर्दिनीम् ॥ ३१ ॥

[3] पुरुहां प्रवरां मेनां [4] मेघां घृतवतीं तथा ।
पुरावतीमनुष्णां च [5] सुल्यां चार्विं च कौरव ! ॥ ३२ ॥

सदानीरामधृष्यां च [6] सुकुमारां महानदीम् ।
सदाकान्तां शिवां चैव तथा वीरवतीमपि ॥ ३३ ॥

हिरण्वतीं चित्रवहां चित्रसेनां च निम्नगाम् ।
रथचित्रां ज्योतिरथां विश्वामित्रां कपिञ्जलाम् ॥ ३४ ॥

उपेन्द्रां बहुलां चैव कुबेरामम्बुवाहिनीम् ।
वैनदीं पिञ्जरां क्षीणां प्रवेणां च महानदीम् ॥ ३५ ॥

विदिशां कृष्णवेणीं च ताम्रां च कपिलामपि ।
शैलूषनाम्नीं वेदीं च हरिवासां महापगाम् ॥ ३६ ॥

शीघ्रां च विपुलां चापि भरद्वाजां च निम्नगाम् ।
कौशिकीं निम्नगां शोणां बाहूदामथ चन्द्रकाम् ॥ ३७ ॥

दुर्गामतिशिलां चैव ब्रह्ममेध्यां रसावतीम् ।
विरजामधिरोहीं च तथा जम्बूनदीमपि ॥ ३८ ॥

सुनासां तमसीं दासीं सामन्यां वरणामसीम् ।
नीलां धृतकरां चैव पर्णाशां च महानदीम् ॥ ३९ ॥

मानवीं वृषभां चैव ब्रह्ममेधां बृहस्पतीम् ।
एताश्चान्याश्च बहुधा महानद्यो जनाधिप ! ॥ ४० ॥

---

[1] वञ्जरां [2] करीषिणीमसिक्नीं च कुशचीरां महानदीम्–पु. पा. [3] मकरीं–पु. पा. [4] हेमां–पु. पा. [5] शैब्यां कापीं च भारत–पु. पा. [6] कुशधारां–पु. पा.

सदानीरमयीं हृष्टां मन्दगां मन्दगामिनीम् ।
ब्रह्माणीं च [1] महागौरीं दुर्गामपि च भारत ! ॥ ४१ ॥

चित्रोपलां चित्ररथामुज्ज्वलां करवाहिनीम् ।
मन्दाकिनीं वैतरणीं कौशां चापि महानदीम् ॥ ४२ ॥

शुक्तीमतीं मरुत्तां च पुष्पवत्युत्पलावतीम् ।
रौहीत्यां करतोयां च तथैव वृषभङ्गिनीम् ॥ ४३ ॥

कुमारीमृषिकुल्यां च ब्रह्मकुल्यां च भारत ! ।
सरस्वतीं सुपुण्यां च सर्वगङ्गाश्च भारत ! ॥ ४४ ॥

विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वाश्चैव महाफलाः ।
तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४५ ॥

इत्येताः सरितो राजन् समाख्याता यथास्मृति ।

भारतवर्षीया जनपदाः

अत ऊर्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम ॥ ४६ ॥

तत्रामी कुरुपाञ्चाला साल्वमाद्रेयजाङ्गलाः ।
[2] शूरसेनाः कुलिङ्गाश्च मौरा मौकास्तथैव च ॥ ४७ ॥

मत्स्याश्मकूटाः कौसल्याः कुन्तलाः काशिकोसलाः ।
चेदयश्च सकारूषा भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः ॥ ४८ ॥

उत्तमाश्च दशार्णाश्च मेखलाश्चोत्कलैः सह ।
पाञ्चालाः [3] काशिकाश्चैव [4] ह्येकपृष्ठा युगन्धराः ॥ ४९ ॥

गोधा माद्राः कलिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः ।
कुकराश्चैव दाशार्णाः पिञ्जलाश्चैव भारत ! ॥ ५० ॥

---

[1] महासौरीं. [2] शूरसेनाः पुलिन्दाश्च बोधा मालास्तथैव च । मत्स्याः कुशल्या कौशल्याः पन्तयः कान्तिकोसलाः चेदिमत्स्यकरूशाश्च–पु. पा. [3] कोशकाश्चैव–क. ग. [4] नैकपृष्ठा धुरन्तराः–पु. पा.

कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैव वरकुन्तयः ।
गोमन्ता मन्दकाः पाण्ड्या विदर्भा रूपवाहिकाः ॥ ५१ ॥

अश्मकाः पांसुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः कनीनकाः ।
आदिराष्ट्राः सुकुट्टाश्च मल्लराष्ट्रास्तु केरलाः ॥ ५२ ॥

[1] वनवास्या यवाक्षाश्च चक्राश्चक्रभयानकाः ।
विदेहा मलयाः सूक्ष्मा मलदा विजयास्तथा ॥ ५३ ॥

अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च यकृल्लोमान एव च ।
मल्लाः सुधेष्णाः प्राह्लूतास्तथा महिषवर्षुकाः ॥ ५४ ॥

बाह्लीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ।
अपरान्ताश्च शूराश्च पह्लवाश्चर्ममण्डनाः ॥ ५५ ॥

अटवीशबराश्चैव मारुभूमाश्च भारत ! ।
उपावृत्तानुवृत्ताश्च सुरसाः केकयास्तथा ॥ ५६ ॥

कुन्ताः परान्ता द्वैपेयाः कक्ष्याः सामुद्रनिष्कुटाः ।
आन्ध्राश्च बहवो राजन् ! अन्तर्गिर्यास्तथैव च ॥ ५७ ॥

बहिर्गिर्या मलपदा मागधा मानवर्यदाः ।
अत्युत्तराः प्रावृषयो भार्गवाश्च जनाधिप ! ॥ ५८ ॥

पुण्ड्रा भार्गाः किराताश्च सुदष्टा यामुनास्तथा ।
शका निषादा निषधास्तथैवावन्तिनैर्ऋताः ॥ ५९ ॥

दुश्शूराः प्रतिमास्त्याश्च कुरटाः कुशलास्तथा ।
तीरग्राहाः शूरसेना रीजका रम्यकोङ्कणाः ॥ ६० ॥

तिलकाः पारशीकाश्च मधुमन्तः शकुन्तलाः ।
काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा ॥ ६१ ॥

आभिसारा उलूकाश्च शैवला बहुकातराः ।
दर्विता उत्सवा दर्वा वलजा रणमारकाः ॥ ६२ ॥

[1] वारवन्यायवाहाश्च चक्राश्चक्रातयः शकाः–पु. पा.

बहुकाद्याश्च कौरव्याः सुदामानः सुवर्णकाः ।
दर्भाः करीशकाश्चैव कुलिन्दोपत्यकास्तथा ॥ ६३ ॥

वनायवो दशापार्श्वरोमाणः कुशबिन्दवः ।
कच्छा गोपालकच्छाश्च लाङ्गलाः [1] करपल्लवाः ॥ ६४ ॥

किराता बर्बराः सिद्धा विदेहास्ताम्रलिप्तकाः ।
[2] पुलिन्दपुण्ड्रसैरन्ध्राः पार्वतीयाश्च भारत ! ॥ ६५ ॥

भारतवर्षदक्षिणभागे विद्यमाना जनपदाः

अथापरे जनपदा दक्षिणे भरतर्षभ ! ।
द्राविडाः केरलाः प्राच्या मूषिका वनवासिनः ॥ ६६ ॥

कर्नाटका माहिषका विकल्पा मुषिकास्तथा ।
कर्णिकाः कुन्तलाश्चैव सोद्भिदानलकारिकाः ॥ ६७ ॥

कोकुष्टिकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवास्तथा ।
समाङ्गाः कोपनाश्चैव कूकुराङ्गारमाहिषाः ॥ ६८ ॥

त्र्यम्बकाः करकाः प्रेष्ठाः समवेगवशास्तथा ।
तथैव विन्ध्यपुलकाः पुलिन्दा वल्कलैः सह ॥ ६९ ॥

मालवा मलुकाश्चैव तथैवापरवर्णकाः ।
मूलकास्तरवालाश्च श्रुतिजाः पूर्वसृञ्जयाः ॥ ७० ॥
आदिदापाः शिरालाश्च सूचकास्तनयास्तथा ।

उत्तरभारतवर्षीयजनपदाः

उत्तराश्च परे म्लेच्छाः क्रूरा भरतसत्तम ! ॥ ७१ ॥

यवनाश्च सुखाम्भोजा दारुणा म्लेच्छजातयः ।
सकृद्गृहाः कुन्तलाश्च हूणाः पारदगैः सह ॥ ७२ ॥

तथैव शमठाः स्विन्नास्तथैव दशमालिकाः ।
क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥ ७३ ॥

[1] करभवः–क. ग. कुरुवर्णकाः–पु. पा. [2] पुण्ड्राः पुण्ड्राश्च सौरन्ध्राः–क. ग.

शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पशुभिः सह ।
[1] खशिकाश्च तुकाराश्च बहवो गिरिगह्वराः ॥ ७४ ॥

आत्रेयाश्च भरद्वाजास्तथैव स्तेनपोषकाः ।
औपकाश्च पुलिङ्गाश्च किराता नीचजातयः ॥ ७५ ॥

तोमरा हंसमार्गाश्च तथैव करभञ्जकाः ।
कुलिन्दाः कुलकाश्चैव तङ्गणाः पलतङ्गणाः ॥ ७६ ॥

एते चान्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ।
उद्देशमात्रेण मया देशाः सङ्कीर्तिता इमे ॥ ७७ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे चतुर्थकल्लोले सामान्यतो नदीदेशादिवर्णनं नाम प्रथमस्तरङ्गः

द्वितीयस्तरङ्गः

देशा नाम्ना समाख्याताः कन्याद्वीपान्तरे स्थिताः ।
प्राधान्येनात्र के देशाः प्रसिद्धिं समुपागताः ॥ १ ॥

सर्वेषु तेषु देशेषु धर्मदेशाश्च कीदृशाः ? ।
तत्र के पर्वताः पुण्याः प्राधान्यं समुपागताः ? ॥ २ ॥

कैः पर्वतैः समुत्पत्तिः कासां वा सरितामभूत् ? ।
नदीषु तासु कासां वा प्राधान्यं पुण्यगौरवात् ? ॥ ३ ॥

एतत्सर्वं समाख्याहि गुरो ! विख्यातविक्रम ! ।
नन्दनाकर्णयस्वैतद्यच्छ्रोतुमभिकाङ्क्षसे ॥ ४ ॥

एते प्रधानदेशाः स्युः कन्याद्वीपान्तरस्थिताः ।

[1] खाशीराश्चान्तचाराश्च पह्लवा–पु. पा.

कन्याद्वीपस्थिताः प्रधानदेशाः

अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च कर्णाटाश्चैव केरलाः ॥ ५ ॥

कामरूपाश्च गौडाश्च वनवासाश्च कुन्तलाः ।
कोङ्कणा मागधाश्चैव सुराष्ट्रा मालवास्तथा ॥ ६ ॥

[1] लाटा भोटा वराटाश्च शबराः कुकरास्तथा ।
कुरवोऽवन्तयः पाण्ड्या मद्रसिंहलघूर्जराः ॥ ७ ॥

पारशीकाश्च मिथिलाः पञ्चालाः शौरसेनयः ।
गान्धारा बाह्लिकाश्चैव तौलवाः साल्वपुण्ड्रकाः ॥ ८ ॥

प्राग्ज्योतिषाश्च मत्स्याश्च चेदयो बर्बरास्तथा ।
नेपालगौडकाश्मीराः कान्यकुब्जाश्च मागधाः ॥ ९ ॥

खुरसाणा महाराष्ट्राः कोसलाः केकयास्तथा ।
आहिच्छत्रास्त्रिलिङ्गाश्च प्रयागाः करहाटकाः ॥ १० ॥

काम्भोजाश्चैव भोजाश्च चोला हूणाश्च काशयः ।
षट्पञ्चाशदिमे देशाः प्रसिद्धिं समुपागताः ॥ ११ ॥

कन्याद्वीपस्थाः पर्वताः

कोलाहलश्च वैभ्राजो मन्दरो दर्दुराचलः ।
वातन्धुमो वैद्युतश्च मैनाकः सुरसस्तथा ॥ १२ ॥

तुङ्गप्रस्थो नागगिरी रोचनः पाण्डराचलः ।
पुष्पाद्रिश्च जयन्तश्च रैवतः पाण्डुरेव च ॥ १३ ॥

ऋश्यमूकश्च गोमन्तः कूटशैलः कृतस्थलः ।
श्रीपर्वतश्च कोशश्च वाराहश्चित्रकूटकः ॥ १४ ॥

कुटजः शङ्खवर्णश्च महानागगिरिस्तथा ।
महेन्द्रमुख्याश्च तथा सप्तसङ्ख्याः कुलाचलाः ॥ १५ ॥

एतैर्मिश्रा जनपदा म्लेच्छाश्चार्याश्च भागशः ।

[1] लाटा इत्यादि सार्धश्लोकद्वयं क. पुस्तके नास्ति.

कन्याद्वीपस्था नद्यः—तत्र हिमवत्पादसम्भवाः

गङ्गा सरस्वती सिन्धुश्चन्द्रभागा तथा नदी ॥ १६ ॥

यमुना शतरूपा च वितस्तैरावती कुहूः ।
गोमती धूतपापा च बाहुदा च दृषद्वती ॥ १७ ॥

विपाशा देविका चक्षुर्निश्चला गण्डकी तथा ।
कौशिकी च महाभागा नदी कुशिकनन्दिनी ॥ १८ ॥

एताश्चान्याश्च शतशो हिमवत्पादनिस्सृताः ।

पारियात्रोद्भवा नद्यः

वेदस्मृतिर्देवनदी वृत्रघ्नी सिन्धुवल्लभा ॥ १९ ॥

सुवर्णा नादिनी चैव सदानीरा मही तथा ।
पराशा शृण्वती [1] लूयी विदशा वेत्रवत्यपि ॥ २० ॥
[2] सिप्रा ह्यवन्ती च तथा पारियात्रोद्भवा इमाः ।

ऋक्षपर्वतसञ्जाता नद्यः

शोणा च सरयूश्चापि नर्मदा सुरसा कृपा ॥ २१ ॥

मन्दाकिनी दशार्णा च चित्रकूटा तथापरा ।
चित्रोपला च तरसा करमोदा पिशाचिका ॥ २२ ॥

तथान्या पिप्पला शोणा विपाषा वञ्जुला नदी ।
सरोजिनी शुक्तिमती [3] मालिनी त्रिदिवा क्रमात् ॥ २३ ॥
ऋक्षपर्वतसंजाता महानद्य इमाः स्मृताः ।

विन्ध्यपादसम्भवा नद्यः

शीघ्रा पयोष्णी निर्विन्ध्या निषधा वेगवाहिनी ॥ २४ ॥

वेणा वैतरणी चैव सिनीवाली कुमुद्वती ।
तोया चैव महागौरी दुर्गा चाम्भःशिवा तथा ॥ २५ ॥
विन्ध्यपादप्रसूतास्तु नद्यः पुण्यतमा इमाः ।

[1] लूपी—क. ग. [2] सुप्रा—क. सृप्या—ग. [3] मंकिनी—क. ग.

सह्यपादसम्भवा नद्यः

गोदावरी भीमरथी कृष्णवेणी तथा परा ॥ २६ ॥

तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाही कावेर्यथाम्बिका ।
चण्डिका च तथा दिव्या पश्चिमार्णवगामिनी ॥ २७ ॥

सह्यपादविनिष्क्रान्ता इत्येताः सरिदुत्तमाः ।

मलयपर्वतजाता नद्यः

कृतमाला ताम्रपर्णी पुष्पजातिस्तथोत्पला ॥ २८ ॥
मलयाद्रिसमुद्भूता नद्यः शिवजला इमाः ।

महेन्द्रपर्वतजाता नद्यः

इक्षुदा पितृसोमा च त्रिदिवा वंशकारिका ॥ २९ ॥
ऋषिकुल्या चाङ्गुली च महेन्द्रप्रभवा इमाः ।

शुक्तिमत्पर्वतसम्भवा नद्यः

ऋषिकुल्या कुमारी च मन्दगा मन्दवाहिनी ॥ ३० ॥

कृपा पलाशिनी चैव शुक्तिमत्पादनिस्सृताः ।
विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वपापहरा इमाः ॥ ३१ ॥

अन्याः सहस्रशः सन्ति क्षुद्रनद्योऽल्पवारयः ।
प्रावृट्काले प्रवाहाश्च गिरिगह्वरगोचराः ॥ ३२ ॥

वासयोग्या धर्मदेशाः

धर्मदेशमथेदानीं वासयोग्यं वदामि ते ।
सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ॥ ३३ ॥

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ।
कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पाञ्चालाः शौरसेनयः ॥ ३४ ॥

एष ब्रह्मर्षिदेशोऽयमार्यावर्तादनन्तरः ।
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्विनशनादपि ॥ ३५ ॥

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ।
आसमुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्रात्तु पश्चिमात् ॥ ३६ ॥

तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ।
ब्रह्मावर्तः परो देशः ऋष्यावर्तस्त्वनन्तरः ॥ ३७ ॥

मध्यदेशास्ततो न्यून आर्यावर्तस्त्वनन्तरः ।
कृष्णसारैर्यवैर्दर्भैश्चातुर्वर्ण्याश्रमैस्तथा ॥ ३८ ॥

समृद्धो धर्मदेशः स्यादाश्रयेरन्विपश्चितः ।
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥ ३९ ॥

निवासो न विना पुण्यैर्नराणामिह जायते ।
जितामित्रो नृपो यत्र बलवान् धर्मतत्परः ॥ ४० ॥

तत्र नित्यं वसेत्प्राज्ञः कुतः कुनृपतौ सुखम् ।
पौराः सुसंयता यत्र सततं न्यायवर्तिनः ॥ ४१ ॥

यत्रामत्सरिणो लोकास्तत्र वासः सुखोदयः ।
यस्मिन् कृषीवला राष्ट्रे प्रायशो नातिभोगिनः ॥ ४२ ॥

यत्रौषधान्यशेषाणि वसेत्तत्र विचक्षणः ।
[1]म्रियमाणा नरा यत्र प्रयच्छेयुरयाचितम् ॥ ४३ ॥

स्वस्थचित्तो [2]वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ।
दण्डो यत्राविनीतेषु सत्कारश्च कृतात्मसु ॥ ४४ ॥

सदैव तत्र निवसेद्धर्मशीलेषु साधुषु ।
धनिकः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः ॥ ४५ ॥

पञ्च यत्र न विद्यन्ते न तत्र दिवसं वसेत् ।
कीकटेष्वपि देशेषु यत्र माहेश्वरो जनः ॥ ४६ ॥

मनाक् प्रपन्नो निवसेत् काशीक्षेत्रसमं हि तत् ।
यस्मिन् देशे वसेन्नित्यं शिवभक्तः क्षमान्वितः ॥ ४७ ॥

[1] प्रीयमाणाः-मु. पा. [2] भवेत्तत्र-क.

सोऽपि देशो भवेत्पूतः किं पुनस्तस्य बान्धवाः ।
चण्डालवाटिकायां वा शिवभक्तः स्थितो यदि ॥ ४८ ॥

तच्छ्रेणिः शिवलोकः स्यात् तद्गृहं शिवमन्दिरम् ।
रुद्राध्यायी वसेद्यत्र ग्रामे वा नगरेऽपि वा ॥ ४९ ॥

न तत्र क्षुत्पिपासाद्या दुर्भिक्षं व्याधयोऽपि वा ।

त्रयोविंशतिर्वैष्णवानि पुण्यक्षेत्राणि

अथाष्टषष्टिक्षेत्राणि पुण्यानि कथयामि ते ॥ ५० ॥

सालग्रामं कुरुक्षेत्रं प्रयागं पद्मनाभकम् ।
पुण्डरीकं माधवं च काञ्ची च पुरुषोत्तमम् ॥ ५१ ॥

बृन्दावनं च श्रीरङ्गं वेदपादनगस्तथा ।
द्वारका च तथाऽयोध्या सह्यपर्वत एव च ॥ ५२ ॥

श्रीपतिश्च तथा पुत्र ! नैमिशं कुरुजाङ्गलम् ।
सिंहामलकशैलाख्यमहोबलमतः परम् ॥ ५३ ॥

गारुडं चैव गोपालं कोकाख्यं मधुराख्यकम् ।
वैष्णवेषूत्तमं क्षेत्रं त्रयोविंशतिसंज्ञकम् ॥ ५४ ॥

शिवक्षेत्राणि

सेतुर्गोकर्णवाल्मीके गजारण्यं गया तथा ।
वृद्धाचलं चाभ्रसभा वातापिक्षेत्रमेव च ॥ ५५ ॥

अगस्त्यभास्करक्षेत्रेऽगस्त्यनाथाख्यमेव च ।
सोमेश्वरश्च भीमेशः कुरुक्षेत्रारुणाचले ॥ ५६ ॥

जप्येश्वरं कुम्भघोणं नैमिशारण्यमेव च ।
वेदारण्यं कालहस्ती कमलालय एव च ॥ ५७ ॥

मध्यार्जुनं विरूपाक्षं श्वेतारण्यं हलाहलम् ।
केदारं भद्रपादश्च काशी चैव त्रियम्बकम् ॥ ५८ ॥

वैयाघ्रपादं साम्बाख्यं पुष्करं स्थाणुसंज्ञकम् ।
शिवगङ्गा महारण्यं रुद्रकोटिर्हरालयम् ॥ ५९ ॥

श्रीशैलक्षेत्रमित्यादिशिवक्षेत्राण्यनेकशः ।
क्षेत्राण्येतानि वसतां भुक्तिमुक्तिप्रदानि वै ॥ ६० ॥

शक्तिपीठानि

वारणास्यां विशालाक्षी मीनाक्षी मधुरापुरे ।
काञ्चीपुर्यां च कामाक्षी लङ्कायामपि शङ्करी ॥ ६१ ॥

महालक्ष्मीः कोल्लपुरे कन्याकुब्जे च कुब्जिका ।
जालन्धरे महादेवी सिंहले सिंहकेश्वरी ॥ ६२ ॥

पर्वते पार्वती चक्रवाख्यां माणिक्यदेविका ।
उज्जयिन्यां महाकाली हिमाद्रौ हिमरूपिणी ॥ ६३ ॥

श्रीशैले भ्रमराम्बा च विन्ध्याद्रौ विन्ध्यवासिनी ।
सुमेता सुप्रभा देवी योगिनी योगिनीपुरे ॥ ६४ ॥

काले च काद्रवेयाख्या पूर्णक्षेत्रे च पूर्णिका ।
एवमादीनि शक्तीनां पीठानि सुबहून्यपि ॥ ६५ ॥

स्कन्दपर्वतास्त्रयः

स्कन्दाचलः कुमाराद्रिर्हेमकूटस्तथैव च ।
एते स्कन्दा महापुण्या ब्रह्मवर्चसदास्त्रयः ॥ ६६ ॥

भैरवस्थानानि पञ्च

जम्बीरशोण[1]नादाख्यो गोमन्त्याख्यमतः परम् ।
महीषाख्यनगश्चैव पञ्चमो द्रोणपर्वतः ॥ ६७ ॥

एते वै भैरवस्थानाः सर्वानुष्ठानसिद्धिदाः ।

[1] नागाख्यो—क.

पुण्यारण्यभूमयः

चम्पका नैमिशा चैव दण्डका च गुहाह्वया ॥ ६८ ॥

द्वैपायनीया बदरी कदलीति तथाष्टमी ।
एते पुण्यतमा लोके ह्यरण्याः पुण्यसंज्ञकाः ॥ ६९ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे चतुर्थकल्लोले प्रधानदेशशैलतीर्थक्षेत्रवर्णनं नाम द्वितीयस्तरङ्गः

———

तृतीयस्तरङ्गः

अवादिषत देशानां नदीनामप्यनेकशः ।
तत्रत्यपुण्यदेशानां तीर्थक्षेत्रभुवामपि ॥ १ ॥

श्रीमद्भिर्नामतो भेदाः क्रमादेषां पृथक् पृथक् ।
के के नृपाः कदा क्षोणीमेनां प्रागशिषन्विभो ! ॥ २ ॥

एतन्मह्यं समाचक्ष्व यद्यस्त्यस्मिन् जने दया ।
भो पुत्र ! चित्रमेतत्ते ब्रवीम्यवहितः शृणु ॥ ३ ॥

सूर्यवंशसम्भूतिः

ब्रह्मणोऽभून्मरीचिस्तु तस्माज्जातोऽथ कश्यपः ।
तस्माद्विवस्वांस्तस्माच्च वैवस्वतमनुर्महान् ॥ ४ ॥

तमारभ्य च राजानो बुधान्ताः क्ष्मामपालयन् ।

चन्द्रवंशसम्भूतिः

उदितः सूर्यवंशोऽयं चन्द्रवंशोऽथ कथ्यते ॥ ५ ॥

ब्रह्मणोऽत्रिः समुत्पन्नस्तस्माच्चन्द्रस्ततो बुधः ।
तस्मात्पुरूरवा जात एवमाजनमेजयात् ॥ ६ ॥

विक्रान्तिभाजो राजानो गोपायन्ति स्म भूतलम् ।
उभयेऽमी च राजन्या भव्यकीर्तिपराक्रमाः ॥ ७ ॥

शकाधिपतयः सन्तो रक्षन्ति स्मातिधार्मिकाः ।
पुत्र ! त्वं शृणु सम्यक्तान् कथयामि यथाक्रमम् ॥ ८ ॥

कालेषु केषुचित्तत्र केचिदेव महीभृतः ।

कालभेदवर्णनम्

तं कालभेदं दुर्ज्ञेयमादौ ते वर्णये शृणु ॥ ९ ॥

तीक्ष्णसूच्याब्जपुष्पस्य दलभेदस्त्रुटिर्भवेत् ।
तच्छतं लव इत्युक्तं तत्त्रिंशच्च निमेषकः ॥ १० ॥

निमेषैश्चष्टविंशत्या कालो गुर्वक्षरः स्मृतः ।
दशगुर्वक्षरोच्चारकालः प्राणोऽभिधीयते ॥ ११ ॥

षड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात् तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता ।
नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ॥ १२ ॥

पञ्चघ्नैस्त्रिदिनैः पक्षः पक्षौ द्वौ मास इष्यते ।
ऋतुर्मासद्वयं तत्र त्रिभिस्तैरयनं स्मृतम् ॥ १३ ॥

तद्द्वयं वत्सरश्चैव नवभेदो महामुने !

नव वत्सरभेदाः

ब्राह्मं दैवं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा ॥ १४ ॥
सौरं च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव ।

मानविभागः

तेषां विभागमपि मे निबोध मुनिपुङ्गव ! ॥ १५ ॥

दर्शावधिं मासमुशन्ति चान्द्रं
सौरं तथा भास्करराशिभेदात् ।
त्रिंशद्दिनं सावनमाहुरार्याः
नाक्षत्रमिन्दोर्भगणभ्रमैश्च ॥ १६ ॥

निखिलग्रहचारश्च सङ्क्रान्तेः कालनिर्णयः ।
दिनरात्रिप्रमाणं च सौरमानेन गृह्यते ॥ १७ ॥

वृद्धेर्विधानं स्त्रीगर्भे मृतिसूतकनिर्णयः ।
ग्रहाणां मध्यमा भुक्तिः सावनेनैव गृह्यते ॥ १८ ॥

भचक्रभ्रमणं मेघगर्भो नक्षत्रमानतः ।
उपवासव्रतोद्वाहयात्राक्षौरोपनायनम् ॥ १९ ॥

तिथिपर्वादि निखिलं चान्द्रमानेन गृह्यते ।
उदेति यस्मिन्नक्षत्रे प्रवासोपगतो गुरुः ॥ २० ॥

तस्मात्संवत्सरो [1] मासाद्बार्हस्पत्यः प्रगण्यते ।
कार्तिकादिसमा ज्ञेया द्विद्विनक्षत्रचारिणः ॥ २१ ॥

त्रिभिर्भाद्रपदं ज्ञेयं फाल्गुनाश्वयुजौ तथा ।

संवत्सरः

यदा माघस्य शुक्लस्य प्रतिपच्चोत्तरायणम् ॥ २२ ॥

[2] सहोदयः श्रविष्ठाभिः सोमार्कौ प्रतिपद्यतः ।
प्रथमः सोऽग्निदैवत्यो नाम्ना संवत्सरः स्मृतः ॥ २३ ॥

परिवत्सरः

यदा माघस्य शुक्लस्य त्रयोदश्यामुदग्रविः ।
युक्ते चन्द्रमसा रौद्रे वासवं प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥

द्वितीयः सोऽर्कदैवत्यः प्रोच्यते परिवत्सरः ।

इदावत्सरः

कृष्णे माघस्य दशमी वासवादौ दिवाकरे ॥ २५ ॥
चान्द्रं तृतीयं सम्प्राहुरिदावत्सरकं बुधाः ।

---

[1] मासो बार्हस्पत्यः–ग.   [2] सहोदयप्रविष्ठाभिः–सु. पा.

अनुवत्सरः

सप्तमीं माघशुक्लस्य वासवादौ दिवाकरे ॥ २६ ॥
चतुर्थमिन्द्रदैवत्यं तमाहुरनुवत्सरम् ।

इद्वत्सरः

यद्युत्तरायणं कृष्णे चतुर्थ्यां तपसो भवेत् ॥ २७ ॥
इद्वत्सरः स विज्ञेयः पञ्चमो मृत्युदैवतः ।
नियतं पञ्चमस्यान्ते तथैव स्यात्सहोदयः ॥ २८ ॥

युगविभाजकमानानि

सावनं चापि सौरं च नाक्षत्रं चान्द्रमेव च ।
चत्वार्येतानि मानानि यैर्युगं प्रविभज्यते ॥ २९ ॥

दिव्यमानेन विभागः

मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दैवं तदह उच्यते ।
सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्र्योर्विपर्ययः ॥ ३० ॥

मानुषेणैव मानेन पितॄणां दिनमेककम् ।
शतत्रयेण वर्षाणां षष्ट्या च द्विजसत्तम ! ॥ ३१ ॥

मनुष्यसङ्ख्यया वर्षो देवानामिह गण्यते ।
इति दिव्येन मानेन चतुर्युगविकल्पनम् ॥ ३२ ॥

दिव्य—कृतयुगाब्दाः

[1] चत्वारि तु सहस्राणि युगानां कृतमुच्यते ।
तत्र तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ ३३ ॥

दिव्य—त्रेतायुगाब्दाः

[2] सहस्रत्रितयं दैवं त्रेतायुगमुदाहृतम् ।
तत्र तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ ३४ ॥

---

[1] ४०००+४००+४०० = ४८००. [2] ३०००+३००+३०० = ३६००

दिव्य—द्वापरयुगाब्दाः

[1] सहस्रद्वितयं दैवं वर्षाणां द्वापरं स्मृतम् ।
तत्र तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ ३५ ॥

दिव्य—कलियुगाब्दाः

[2] कलिः सहस्रवर्षं तु दिव्याब्दानां द्विजर्षभ ! ।
तत्र तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥ ३६ ॥

दिव्य—चतुर्युगाब्दाः

[3] तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम् ।

दिव्य—मन्वन्तरम्

तेषां च सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ३७ ॥

इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः ।
कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तः तावती तस्य शर्वरी ॥ ३८ ॥

परमायुश्शतं तस्य तयाहोरात्रसङ्ख्यया ।
इति दैवेन मानेन युगादिपरिकल्पना ॥ ३९ ॥

मानुषमानेन कृतादिविभागः

मानुषेणाथ मानेन तेषां क्लृप्तिरिहोच्यते ।
[4] खखाभ्रवसुनेत्राद्रिशशिनः कृतवत्सराः ॥ ४० ॥

[5] त्रेताभ्रखखऋत्वङ्कलोचनेन्दुः स कथ्यते ।
[6] द्वापराब्दा वियत्पूर्णपूर्णाब्धिरसकुञ्जराः ॥ ४१ ॥

[7] कलिसंवत्सराः पूर्णव्योमाभ्राद्रित्रिसागराः ।

---

[1] २०००+२००+२०० = २४००. [2] १०००+१००+१०० = १२००. [3] १२०००. [4] ४८०० × ३६० = १७२८०००. [5] ३६०० × ३६० = १२९६०००. [6] २४०० × ३६० = ८६४०००. [7] १२०० × ३६० = ४३२०००.

[1] महायुगाब्दाः पूर्णाभ्र[2]चतुष्काद्वित्रिसागराः ।
[3](महायुगैर्महीशैलैर्मनुः, तैरर्णवेन्दुभिः) ॥ ४२ ॥

*अहः पद्मोद्भवस्योऽर्कं निशाप्येतावती मता ।
दिनैस्तैस्त्रिंशता मासस्तेऽब्दो द्वादश ते शतम् ॥ ४३ ॥

ब्रह्मणः परमायुस्तदिति शास्त्रविनिश्चितम् ।

मन्वादिसन्धयः

[4] खखाभ्रगजनेत्राद्रिचन्द्राः सन्धिर्मनोः स्मृतः ॥ ४४ ॥

[5] खसप्तद्वित्रिवार्धिश्च कल्पकालः प्रकीर्तितः ।
[6] खचतुष्कं च नेत्राद्रिः कल्पसन्धिः प्रकीर्तितः ॥ ४५ ॥

[7] खत्रयं गजनागाक्षि कृतसन्धिप्रमाणकम् ।
[8] खत्रयं ऋतुचन्द्राक्षि त्रेतासन्धिः प्रकीर्तितः ॥ ४६ ॥

[9] खत्रयं [10]गतिवेदा[ब्जा] द्वापरे सन्धिसंज्ञकम् ।
[11] खत्रयं नेत्रशैलाश्च कलिसन्धिः प्रकीर्तितः ॥ ४७ ॥

कृते नृपतयः

हरिश्चन्द्रो नलो राजा पुरुकुत्सः पुरूरवाः ।
सगरः कार्तवीर्यश्च कृताख्ये शकभूभृतः ॥ ४८ ॥

तेषां वत्सराः

[12] खत्रयं वसुनागाक्षि हरिश्चन्द्रस्य वत्सराः ।
[13] तथैव तु नले राज्ञि शककालः प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥

---

[1] १२००० X ३६०=४३२००००. [2] व्योमखद्वित्रि इति स्यात्. [3] महाशैलैरिति मातृकापाठः, [3] ४३२०००० X ७१=३०६७२००००. * ३०६७२०००० X १४=४२९४०८००००. [4] १७२८०००. [5] ४३२००००००. [6] ७२००००. [7] २८८०००. [8] २१६०००. [9] १४४०००. [10] गतिवेदाश्चेति मातृकापाठः. [11] ७२०००. [12] २८८०००. [13] २८८०००.

[1] खत्रयं च खराद्र्याक्षि पुरुकुत्सस्य कीर्तितः ।
[2] खत्रयं नागवार्ध्याक्षि पुरूरवस ईरितः ॥ ५० ॥

[3] खत्रयं गजनागाक्षि सगरस्य प्रकीर्तितः ।
[4] खत्रयं गजवेदाक्षि कार्तवीर्यस्य वत्सराः ॥ ५१ ॥

त्रेतायां शकनृपतयः

मान्धाता च दिलीपश्च रघुराजोऽज एव च ।
तथा दशरथो रामस्त्रेतायां शकभूभृतः ॥ ५२ ॥

तेषां वत्सराः

[5] खत्रयं शैलऋत्वब्धिर्मान्धातुश्च प्रकीर्तितः ।
[6] खत्रयं रसचन्द्राग्निर्दिलीपस्य शकः स्मृतः ॥ ५३ ॥

[7] खत्रयं च रसेन्द्वक्षि रघोः संवत्सरास्तथा ।
[8] त्रिपूर्णखररूपाक्षीण्यजभूमिपतेः समाः ॥ ५४ ॥

[9] चतुश्शून्यं कुमारास्यं दशस्यन्दनवत्सराः ।
[10] खत्रयं चन्द्ररूपं च रामचन्द्रस्य वत्सराः ॥ ५५ ॥

द्वापरे शकनृपतयः

ययातिर्नहुषश्चैव दुष्यन्तः शन्तनुस्तथा ।
चित्रवीर्यश्च पाण्डुश्च द्वापरे शकभूभृतः ॥ ५६ ॥

तेषां वत्सराः

[11] खत्रयं रसरूपाक्षि ययातेः शकवत्सराः ।
[12] खत्रयेभेन्दुरूपाणि नहुषस्य तु वत्सराः ॥ ५७ ॥

---

[1] २७६०००. [2] २४८०००. [3] २८८०००. [4] २४८०००. [5] ४६७०००. [6] [illegible]०००. [7] २१६०००. [8] २१६०००. [9] ६००००. [10] ११०००. [11] [illegible]०००. [12] ११८०००.

[1] खत्रयं रसनेत्रेन्दुर्दुष्यन्तस्य तु वत्सराः ।
[2] खत्रयं गतिनेत्रेन्दुः शन्तनोर्वत्सराः स्मृताः ॥ ५८ ॥

[3] चतुःपूर्णं गतीन्दूच चित्रवीर्यस्य वत्सराः ।
[4] तथैव पाण्डुनृपतेर्द्वापरे वत्सराः स्मृताः ॥ ५९ ॥

कलौ शकनृपतयः

युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ
ततो नृपः स्याद्विजयाभिनन्दनः ।
क्रमेण नागार्जुनभूपतिः कलिः
कलौ युगे षट्छकसंज्ञकाः स्मृताः ॥ ६० ॥

तेषां वत्सराः

[5] गतिवेदाश्च शून्याग्निर्युधिष्ठिरशकः स्मृतः ।
[6] पञ्चाग्निचन्द्रसङ्ख्याका विक्रमे शकवत्सराः ॥ ६१ ॥

[7] खत्रयं नागरूपे च शालिवाहस्य वत्सराः ।
[8] खचतुष्केन्दुवर्षाणि शको विजयनन्दने ॥ ६२ ॥

[9] खपञ्चकं गतियुतं नागार्जुनशकः स्मृतः ।
[10] रूपाक्षिनागसङ्ख्याकः कलेः शक उदाहृतः ॥ ६३ ॥

षट्चक्रवर्तिनः

हरिश्चन्द्रो नलो राजा पुरुकुत्सः पुरूरवाः ।
सगरः कार्तवीर्यश्च षडेते चक्रवर्तिनः ॥ ६४ ॥

महाराजाः

[11] गयोऽम्बरीषः शशिबिन्दुरङ्गदः
पृथुर्मरुत्तो भरतः सुहोत्रः ।
रामो दिलीपः शिबिरन्तिदेवौ
ययातिमान्धातृभगीरथाश्च ॥ ६५ ॥

---

[1] १२६०००. [2] १२४०००. [3] १४००००. [4] १४००००. [5] [illegible]
[6] १३५. [7] १८०००. [8] १००००. [9] ४०००००. [10] ८२१. [11] एवमेव मातृका[illegible]

एते षोडश सङ्ख्याका महाराजाः प्रकीर्तिताः ।
चतुर्वर्णाश्रमाचारान् पालयन्तो यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

सर्वे ते क्षत्रधर्मेण रक्षन्ति स्म महीमिमाम् ।
कार्तिके शुक्लनवमी तृतीया माधवेऽमला ॥ ६७ ॥

माघे दर्शो नभस्ये तु कामरात्रिर्युगादयः ।

युगभेदेनानुष्ठेया धर्माः

तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्मृतम् ॥ ६८ ॥

द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तिष्ये दानं दया दमः ।
[1] त्रेतायामाब्दिको धर्मो द्वापरे मासिकः स्मृतः ॥ ६९ ॥
यथाशक्ति चरेत्प्राज्ञस्तदह्ना प्राप्नुयात्कलौ ।

युगभेदेन सेव्यानि क्षेत्राणि

पुष्करं तु कृते सेव्यं त्रेतायां नैमिशं तथा ॥ ७० ॥
द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत् ।

युगभेदेन धर्मशास्त्रप्राशस्त्यम्

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ॥ ७१ ॥
द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ।

युगभेदेन प्राणाश्रयस्थानानि

कृते त्वस्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांसमाश्रिताः ॥ ७२ ॥
द्वापरे रक्तमापन्नाः कलावन्नं समाश्रिताः ।

युगभेदेन गर्भोत्पत्तिः

गर्भो भवेत्कृते स्मृत्वा त्रेतायां दृष्टिमात्रतः ॥ ७३ ॥
द्वापरे स्पर्शनाद्गर्भः कलौ संसर्गमात्रतः ।

---

[1] एवमेव मातृकापाठः, कृते च दशभिर्वर्षैरिति योजनीयम् ।

युग............दानप्रकारः

अभिगम्य कृते दानं त्रेतास्वाहूय दीयते ॥ ७४ ॥
द्वापरे याचमानाय सेवया दीयते कलौ ।

कलौ शङ्करनामकीर्तनस्य प्राशस्त्यम्

ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ॥ ७५ ॥
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य शङ्करम् ।

युगाधिपाः

कृतत्रेताधिपो विष्णुर्द्वापरे पद्मजोऽधिपः ॥ ७६ ॥
कलौ रुद्रोऽधिपः प्रोक्तो युगानामीश्वराः क्रमात् ।

चतुस्त्रिद्व्येकपादाढ्यो धर्मः कृतयुगादिषु ॥ ७७ ॥
आयुष्यं च तथा प्राज्ञैः प्राणिनां निश्चितं शतम् ।

मनुष्यादीनामायुःप्रमाणम्

शतमायुर्मनुष्याणां द्विशतं चैव रक्षसाम् ॥ ७८ ॥
सहस्रं काकफणिनां षट्त्रिंशन्मृगपक्षिणाम् ।

व्याघ्राणां च चतुष्षष्टिः शतं केसरिदन्तिनाम् ॥ ७९ ॥
भल्लूकानां वानराणां मण्डूकानां शतत्रयम् ।

द्वात्रिंशत्तु तुरङ्गाणां खराणां पञ्चविंशतिः ॥ ८० ॥
लुलायानां तथोष्ट्राणां चतुर्विंशतिसम्मितम् ।

षोडशाजाविकानां तु शुनां द्वादशसम्मितम् ॥ ८१ ॥
हंसानां पञ्चदशकं कुक्कुटानां समाष्टकम् ।

कपोतानां पञ्चदश बर्हिणां विंशतिस्तथा ॥ ८२ ॥
मार्जारशशकादीनामायुर्द्वादश वत्सराः ।

मत्स्यकच्छपनक्राणां जलूकानां च विंशतिः ॥ ८३ ॥
मक्षिकामशकानां च मत्कुणानां त्रिमासकम् ।

स्वेदजक्रिमिदंशानां षण्मासा आयुरुच्यते ॥ ८४ ॥
बभ्रुमूषकपल्लीनां सरटानां दशाब्दकम् ।

जीवेत्पिपीलिका वर्षमित्थमायुर्विनिश्चयः ॥ ८५ ॥
एतच्च द्वापरत्रेताकृतसंज्ञे युगत्रये ।

उत्तरोत्तरमेव स्यादुक्ताद्द्वित्रिचतुर्गुणम् ॥ ८६ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे चतुर्थकल्लोले युगकल्पव्यवस्था शकाधिपति षोडशमहाराजादिवर्णनं नाम तृतीयस्तरङ्गः

अथ चतुर्थस्तरङ्गः

स्वामिन् शकाधिपतयो महाराजाश्च षोडश ।
चतुर्वर्णाश्रमाचारान् [1] बहुधा प्रत्यपालयन् ॥ १ ॥

इत्याज्ञप्तमभूत्पूर्वं वर्णाः के? ते चतुर्विधाः ।
आश्रमाश्च तदाचाराः कीदृशाः ? कथयस्व तान् ॥ २ ॥

येषां तु पालनं राज्ञां मुख्यधर्म इतीरितम् ।
कुमार! तान्वयं ब्रूमो निश्श्रेयसविधायकान् ॥ ३ ॥

चत्वारो वर्णाः

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चत्वार एव ते ।
वर्णा इति समाख्याता एतेषां ब्राह्मणोऽधिकः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणस्य कर्माणि

अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चेति कर्माणि ब्राह्मणस्य षट् ॥ ५ ॥

क्षत्रियधर्माः

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।
रक्षणं सर्ववर्णानां युद्धे शत्रुवधस्तथा ॥ ६ ॥

---

[1] पृथिव्यां—ग.

दुष्टपक्षिमृगाणां च दुष्टानां शासनं नृणाम् ।
अविश्वासश्च सर्वत्र चमूरक्षणमेव च ॥ ७ ॥

सदा संचारितैश्चारैर्लोकवृत्तान्तवेदनम् ।
सदास्त्रभरणं चैव राज्ञां धर्मः सनातनः ॥ ८ ॥

वैश्यधर्माः

पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।
वाणिज्यं च कुसीदं च वैश्यस्य कृषिरेव च ॥ ९ ॥

वाणिज्यकर्मोपयोगिमानानि

त्रिविधानि तु मानानि विशां वाणिज्यकर्मणि ।
तत्र साधनभूतानि निरूप्यन्ते क्रमादिह ॥ १० ॥

अङ्गुल्या तुलया चैव प्रस्थेनेति त्रिधा हि तत् ।

अङ्गुलिमानम्

तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा हि व्रीहयस्त्रयः ॥ ११ ॥

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ।
[1] वितस्ती द्वे अरत्निः स्याच्चतुर्हस्तं भवेद्धनुः ॥ १२ ॥

इत्यङ्गुलिसमुद्भूतं प्रमाणं समुदाहृतम् ।

तुलामानम्

दशार्धगुञ्जाः प्रवदन्ति माषं
माषैस्तथा षोडशभिस्तु निष्कम् ।
निष्कैश्चतुर्भिःपलमाद्यकं स्यात्
शतं पलानां च तुलां वदन्ति ॥ १३ ॥

विंशतिस्तु तुला भारं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
तोलनस्य परिज्ञाने तुलामानमिदं मतम् ॥ १४ ॥

[1] वितस्तिद्वयरत्निः-ग.

प्रस्थादिमानम्-(मागधम्)

सहस्रं स्यान्मुष्टिमितं द्विमुष्टिं प्रसृतिं विदुः ।
प्रसृत्योर्द्वितयं चैव ह्यञ्जलिः कथ्यते बुधैः ॥ १५ ॥

अञ्जलिद्वितयं चैव कुडबं परिकीर्तितम् ।
चतुर्भिः कुडबैः प्रस्थस्तैश्चतुर्भिस्तथाढकम् ॥ १६ ॥

चतुर्भिराढकैर्द्रोणं पञ्चभिस्तैस्तु खारिका ।
मागधं मानमित्युक्तं मानविद्भिस्तु पण्डितैः ॥ १७ ॥

दशाङ्गुलोच्छ्रितं मानं विस्तृतं पञ्चभिस्तु यत् ।
विज्ञेयः पुरुषाहारश्चतुर्भिः कुडुबस्तु तैः ॥ १८ ॥

इति मानं समुद्दिष्टं धान्यनिष्क्रयसाधनम् ।

उत्तरदेशीयं मानम्

वराटिकानां दशकद्वयं यत्
सा काकिनी ताश्च पणश्चतस्रः ।
ते षोडश द्रम्ममिहावगम्यं
द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ॥ १९ ॥

तुल्या यवाभ्यां कथितात्र गुञ्जा
वल्लिस्त्रिगुञ्जो धरणं च तेऽष्टौ ।
गद्याणकस्तद्द्वयमिन्द्रतुल्यैः
वल्लैस्तथैको घटकः प्रदिष्टः ॥ २० ॥

एतत्पद्यद्वयेनोक्तं मानमुत्तरदेशजम् ।

कर्षणोपकरणानि

योक्त्रं दामापि शकटं [1] कृत्रिका हलवाहिका ॥ २१ ॥
लवित्रं पालिका चैव कर्षोपकरणं विदुः ।

[1] कुत्राकाहलवाहिका-ग,

कृषेः प्रधानानि साधनानि

अनड्वान् धान्यवृष्टी च सुभूमिश्च चतुष्टयम् ॥ २२ ॥

कृषेः प्राधान्यकं चैतदेकहीना न वै कृषिः ।
इति वैश्योचिता धर्माः ससाधनमुदीरिताः ॥ २३ ॥

शूद्रधर्माः

शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायया ।
तत्र लब्धेन सन्तोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ २४ ॥

चत्वार आश्रमाः

प्रथमस्त्वाश्रमाणां च व्रती गुर्वङ्घ्रिसेवकः ।
गृही द्वितीयो वनगस्तृतीयः कृच्छ्रसाधनः ॥ २५ ॥

चतुर्थो भिक्षुरुद्दिष्टः सर्वसङ्गविवर्जितः ।

ब्राह्मणादीनामुपनयनकालः

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ॥ २६ ॥

आषोडशाब्दपर्यन्तं कालमाहुश्च गौणकम् ।
गर्भादेकादशेऽब्दे तु राजन्यस्योपनायनम् ॥ २७ ॥

आद्वाविंशतिपर्यन्तं कालमाहुर्विपश्चितः ।
विशश्चोपनयः प्रोक्तो गर्भद्वादशके तथा ॥ २८ ॥

चतुर्विंशाब्दपर्यन्तं [1] कालो गौणः प्रकीर्तितः ।

उपनयनकालातिक्रमे प्रायश्चित्तम्

एतत्कालावधिर्यस्य द्विजस्यातिक्रमेत वै ॥ २९ ॥

सावित्रीपतितं विद्यान्नालपेत्तं कदाचन ।
द्विजोपनयने विप्राः! मुख्यकालव्यतिक्रमे ॥ ३० ॥

द्वादशाब्दं चरेत् कृच्छ्रं पश्चाच्चान्द्रायणं तथा ।
सान्तपद्वितयं कृत्वा यथाकर्म समाचरेत् ॥ ३१ ॥

[1] कालमाहुर्विपश्चितः—क. ग.

विप्रादीनामुपवीतम्

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्वकृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रकम् ॥ ३२ ॥

मौञ्जी

मौञ्जी विप्रस्य विज्ञेया धनुर्ज्या क्षत्रियस्य तु ।
आविर्वैश्यस्य विज्ञेया, शृणुध्वमजिनं तथा ॥ ३३ ॥

अजिनम्

विप्रस्य प्रोक्तमैणेयं रौरवं क्षत्रियस्य तत् ।
आजं वैश्यस्य विज्ञेयं, दण्डान्वक्ष्ये यथाक्रमम् ॥ ३४ ॥

दण्डाः

पालाशो ब्राह्मणस्योक्तो नृपस्यौदुम्बरस्तथा ।
बैल्वो वैश्यस्य विज्ञेयः प्रमाणं शृणुत द्विजाः ! ॥ ३५ ॥

दण्डप्रमाणम्

विप्रस्य केशमानं स्यादाललाटं नृपस्य तत् ।
नासाग्रसम्मितं दण्डं वैश्यस्याहुर्विपश्चितः ॥ ३६ ॥

वासांसि

तथा वासांसि वक्ष्यामि विप्रादीनां यथाक्रमम् ।
काषायं चैव माञ्जिष्ठं हारिद्रं परिकीर्तितम् ॥ ३७ ॥

गुरुकुलवासः

उपनीतो द्विजो विप्राः! परिचर्यापरो गुरोः ।
वेदग्रहणपर्यन्तं निवसेद्गुरुवेश्मनि ॥ ३८ ॥

प्रातःस्नायी भवेद्वर्णी समित्कुशफलादिकम् ।
गुर्वर्थमाहरेन्नित्यं काल्यं काल्यं मुनीश्वराः ! ॥ ३९ ॥

यज्ञोपवीतमजिनं दण्डं च द्विजसत्तमाः ! ।
नष्टे भ्रष्टे नवं मन्त्राद्धृत्वा भ्रष्टं जले त्यजेत् ॥ ४० ॥

सायं प्रातश्चाग्निकार्यं यथाचारं जितेन्द्रियः ।
कुर्यात्प्रतिदिनं वर्णी ब्रह्मयज्ञं च तर्पणम् ॥ ४१ ॥

अग्निकार्यपरित्यागी पतितः प्रोच्यते बुधैः ।
ब्रह्मयज्ञविहीनश्च ब्रह्महा परिकीर्तितः ॥ ४२ ॥

देवताभ्यर्चना कार्या शुश्रूषानुदिनं गुरोः ।
नित्यं भुञ्जीत भिक्षान्नं नैकान्नादी कदाचन ॥ ४३ ॥

आनीयानिन्द्यविप्राणां गृहे भिक्षां जितेन्द्रियः ।
निवेद्य गुरुवेऽश्नीयाद्वाग्यतस्तदनुज्ञया ॥ ४४ ॥

वर्णिनो वर्णिनः प्राहुर्भिक्षान्नेनैव केवलम् ।
तस्मादनिन्द्यगेहेषु भिक्षां देहीति याचयेत् ॥ ४५ ॥

भवत्पूर्वं ब्राह्मणस्य भवन्मध्यं नृपस्य तु ।
भवदन्त्यं विशः प्रोक्तं भिक्षाया हरणे वचः ॥ ४६ ॥

मधुस्त्रीमांसलवणं ताम्बूलं दन्तधावनम् ।
उच्छिष्टभोजनं चैव दिवास्वापं च वर्जयेत् ॥ ४७ ॥

छत्रपादुकगन्धांश्च तथा माल्यानुलेपनम् ।
प्रक्षाल्य पादावाचम्य गुरोरभिमुखः सदा ॥ ४८ ॥

तस्य पादौ च संगृह्य [1] नित्यमध्ययनं चरेत् ।
अष्टकासु चतुर्दश्यां प्रतिपत्पर्वणोस्तथा ॥ ४९ ॥

महाभरण्यां विप्रेन्द्राः ! श्रवणद्वादशीदिने ।
[2] नभस्येऽपरपक्षे च द्वितीयायां तथैव च ॥ ५० ॥

शयनोत्थानद्वादश्योः श्रोत्रिये गृहमागते ।
परिवेषादिके सूर्ये तथा विप्रावमानने ॥ ५१ ॥

सन्ध्यायां गर्जिते मेघे प्रवृद्धे कलहे तथा ।
उल्काऽशनिप्रपाते च वर्षे चाकालिके तथा ॥ ५२ ॥

[1] अधीय.त विचक्षणः–क. ग. [2] भाद्रपदापर–क. ग.

मन्वादिषु च विप्रेन्द्राः ! युगादिषु चतुर्ष्वपि ।
नाधीयीत द्विजः कश्चित्सर्वकामफलेप्सुकः ॥ ५३ ॥

मन्वादींश्च प्रवक्ष्यामि शृणु त्वं सुसमाहितः ।

मन्वादयः

आश्वयुक्छुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी सिता ॥ ५४ ॥

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ।
आषाढशुक्लदशमी सिता माघस्य सप्तमी ॥ ५५ ॥

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढी च पूर्णिमा ।
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पुष्यस्यैकादशी सिता ॥ ५६ ॥

कार्तिके फाल्गुने चैत्रे ज्येष्ठे पञ्चदशी सिता ।
मन्वादयः समाख्याताः कृतस्याक्षय्यकारकाः ॥ ५७ ॥

अनध्यायाध्ययने दोषः

अनध्यायेष्वधीतानां प्रजां प्रज्ञां यशः श्रियम् ।
आयुष्यं बलमारोग्यं निकृन्तति यमः स्वयम् ॥ ५८ ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्चान्यत्कर्म वैदिकम् ।
अनधीतस्य विप्रस्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥ ५९ ॥

शब्दब्रह्ममयो विष्णुर्वेदः साक्षाद्धरिः स्मृतः ।
वेदाध्यायी ततो विप्रः सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ६० ॥

चतुर्विधाः ब्रह्मचारिणः

प्राजापत्यश्च गायत्रो वैदिको नैष्ठिकस्तथा ।
एवं प्रकीर्तिता ब्रह्मचारिणस्ते चतुर्विधाः ॥ ६१ ॥

तेषां चतुर्णां पूर्वोक्ता धर्माः साधारणाः स्मृताः ।

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे चतुर्थकल्लोले चतुर्वर्णधर्मब्रह्मचारिधर्मवर्णनं नाम चतुर्थस्तरङ्गः

———

अथ पञ्चमस्तरङ्गः

उक्ताश्चतुर्णां वर्णानामाचारा वर्णिनामपि।
उदीर्यन्ते गृहस्थानां धर्माः सम्प्रति तान् शृणु ॥ १ ॥

दारसंग्रहः

वेदग्रहणपर्यन्तं वर्णी गुरुकुले वसन्।
अनुज्ञातस्ततस्तेन कुर्या[1]द्दारपरिग्रहम् ॥ २ ॥

वेदाङ्गानि च वेदांश्च धर्मशास्त्राणि च द्विजः।
अधीत्य गुरुवे दत्वा दक्षिणां च भवेद्गृही ॥ ३ ॥

परिग्रहार्हकन्यालक्षणम्

रूपलक्षणसम्पन्नां सुगुणां सत्कुलोद्भवाम्।
द्विजः समुद्वहेत्कन्यां सुशीलां धर्मचारिणीम् ॥ ४ ॥

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम्।
अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ॥ ५ ॥

कुवलयदलकान्तिः स्वर्णगौरद्युतिर्वा
करचरणनखेषु स्निग्धरक्ता तथाक्ष्णोः।
सममृदुपदयुग्मा स्वल्पभुक्स्वल्पनिद्रा
कमलकुलिशचक्राद्यङ्किता पाणिपादे ॥ ६ ॥

अकपिलकचहस्ता चाप्रलम्बोदरास्या
वरणविधिषु कन्या शस्यते शीलसारा।

वरणविधौ वर्ज्याः कन्याः

बहिरथ च रुदन्ती जृम्भते या च सुप्ता
वरणविधिसमेतास्तां बुधा वर्जयन्ति ॥ ७ ॥

[1] दग्निपरिग्रहम्.

गिरितरुतटिनीनां नामभिः पक्षिणां वा
समधिकपरिहीना व्याधितः क्रूरगात्री।
अधरमधिकलम्बं कोटरं पिङ्गलं वा
नयनमथ वहन्ती कर्कशं पाणिपादम् ॥ ८ ॥

श्वसिति हसति रोदित्येव या भोजनेऽपि
स्तनमथ पतितोर्ध्वं बिभ्रती श्मश्रुला वा।
विषमकुचयुगा वा वामना शूर्पकर्णी
कुदशनपरुषोक्तिर्दीर्घजङ्घातिदीर्घा ॥ ९ ॥

पिटकचययुता वा लोमशा पाणिपार्श्व-
स्तनपरिसरपृष्ठे जङ्घयोरुत्तरोष्ठे।
भ्रमणविधिषु यस्याः कम्पते क्ष्मातलं वा
पतति हसनकाले गण्डयोर्वा तरङ्गः ॥ १० ॥

भवति समधिका वा पादजाङ्गुष्ठ[1]योर्या
तदुपवसतिरन्या हीयते मध्यमा वा।
पतति भुवि कनिष्ठाऽनामिका वा द्वयं वा
न यदि वरणकृत्ये कन्यका वर्जनीया ॥ ११ ॥

अष्टौ विवाहभेदाः

विवाहोऽष्टविधः प्रोक्तो ब्राह्माद्यो मुनिसत्तमाः!।
पूर्वः पूर्वो वरो ज्ञेयः पूर्वाभावे परः परः ॥ १२ ॥

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचस्त्वष्टमो मतः ॥ १३ ॥

ब्राह्मेणैव विवाहेन विवहेद्वैदिकोत्तमः।
दैवेनाप्यथवा कुर्यात्केचिदार्षं प्रचक्षते ॥ १४ ॥

प्राजापत्यादयो विप्राः! विवाहाः पञ्च गर्हिताः।
अभावे त्वत्र पूर्वेषां कुर्यादेव परान्बुधः ॥ १५ ॥

[1] तोऽस्याः–क· ग.

आनीय चार्चयित्वा तु कृतशीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्यायाः ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।
अलङ्कृतसुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥ १७ ॥

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥ १८ ॥

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ १९ ॥

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्वा कन्यायाश्चैव शक्तितः ।
कन्यापहारः स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ २० ॥

इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्व इति विज्ञेयो विवाहः कामसम्भवः ॥ २१ ॥

हत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।
प्रसह्य हरते कन्यां राक्षसो विधिरुच्यते ॥ २२ ॥

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥ २३ ॥

प्राजापत्यब्राह्मदैवार्षसंज्ञाः
कालेषूक्तेष्वेव कार्या विवाहाः ।
गान्धर्वो वा राक्षसो वाऽऽसुरो वा
पैशाचो वा सार्वकालं विधेयः ॥ २४ ॥

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान्कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्रियस्यैवमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥ २५ ॥

एतेषु च विवाहेषु प्रशस्तं स्वानुरूपकम् ।
विवाहं प्राप्य धर्मांस्तु गृहस्थानां समाश्रयेत् ॥ २६ ॥

गृहस्थधर्माः

तांस्तु धर्मान्समासेन वर्णयामि पुनः शृणु ।
देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञस्तथैव च ॥ २७ ॥

नृयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्च पञ्चयज्ञाः प्रकीर्तिताः ।
कुर्यादेतान्पञ्च यज्ञान्प्रत्यहं सुसमाहितः ॥ २८ ॥

देवार्चनं ततः कुर्याद्वैश्वदेवं यथाविधि ।
आयान्तमतिथिं सम्यग्गन्धाद्यैश्च प्रपूजयेत् ॥ २९ ॥

वक्तव्या मधुरा वाणी गृहमभ्याग[1]तेषु वै ।
जलान्नकन्दमूलैर्वा गृहदानेन वार्चयेत् ॥ ३० ॥

गृहात्प्रतिनिवर्तेत [2]यतश्चानार्चितोऽतिथिः ।
स तस्मै दुष्कृतं दत्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ ३१ ॥

अतिथिलक्षणम्

अज्ञातगोत्रनामानमन्यग्रामादुपागतम् ।
विपश्चितोऽतिथिं प्राहुस्तं शम्भुमिव पूजयेत् ॥ ३२ ॥

औपासनं च होतव्यं सायंप्रातर्द्विजातिभिः ।
अयने विषुवे चैव युगादिषु चतुर्ष्वपि ॥ ३३ ॥

दर्शे चापरपक्षे च श्राद्धं कुर्याद्गृही द्विजः ।
नवधान्ये समायाते गृही श्राद्धं समाचरेत् ॥ ३४ ॥

मन्वादिषु मृताहे च [3]संक्रान्तावष्टकासु च ।
श्रोत्रिये गृहमायाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ ३५ ॥

पुण्यक्षेत्रेषु तीर्थेषु गृही श्राद्धं समाचरेत् ।
वासरेष्वनिषिद्धेषु संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥ ३६ ॥

---

[1] तेऽतिथौ–मु. पा. [2] अतिथिर्नार्चितो यतः–क. ग. [3] अष्टकासु च [illegible]!–क. ग.

पुत्रानुत्पाद्य च ऋणं पितॄणामपि निर्हरेत् ।
अष्टम्यां चैव सङ्क्रान्तौ व्यतीपाते च पर्वसु ॥ ३७ ॥

विधृतौ च चतुर्दश्यामेकादश्यां दिनत्रये ।
एतेषु दिवसेष्वेव न गच्छेत्तेषु स्त्रियम् ॥ ३८ ॥

यदि गच्छेत्स पापी स्यान्मोहाद्वा रौरवं व्रजेत् ।
प्रातर्मध्यन्दिने चैव गृहस्थः स्नानमाचरेत् ॥ ३९

भृत्यमित्रादिसंयुक्तस्ततो भुञ्जीत वाग्यतः ।
रात्रावपि यथाशक्ति शयनासनभोजनैः ॥ ४० ॥

कन्दमूलफलैर्वापि [1] यजेदतिथिमागतम् ।
ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ॥ ४१ ॥

सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कथञ्चन ।
ऋतमुञ्छशिलं प्रोक्तममृतं स्यादयाचितम् ॥ ४२ ॥

मृतं तु याचितं प्रोक्तं प्रमृतं कृषिरुच्यते ।
सत्यानृतं तु वाणिज्यं श्ववृत्तिर्नीचसेवनम् ॥ ४३ ॥

वृत्तिष्वेतासु महितामेकां वृत्तिमुपाश्रयेत् ।
अग्निष्टोमादिकान्यज्ञान्यथाशक्ति समाचरेत् ॥ ४४ ॥

एवमादिसदाचारा गृहस्थानामुदीरिताः ।

गृहस्थचातुर्विध्यम्

गृही चतुर्विधस्त्वेष प्रथमो वार्तवृत्तिकः ॥ ४५ ॥
यायावरश्च स्वाधीनवृत्तिर्मौनीति भेदतः ।

वानप्रस्थानां धर्माः

दूषितां स्वतनुं दृष्ट्वा पलिताद्यैस्ततः परम् ॥ ४६ ॥
पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ।
भवेत्त्रिषवणस्नायी नखश्मश्रुजटाधरः ॥ ४७ ॥

[1] आयन्तमतिथिं यजेत्-क. ग.

अधः शायी ब्रह्मचारी पञ्चयज्ञपरायणः ।
फलमूलाशनो नित्यं स्वाध्यायनिरतः सदा ॥ ४८ ॥

वर्जयेद्ग्रामजातानि पुष्पाणि च फलानि च ।
भुञ्जीत षोडशग्रासान्न कुर्याद्रात्रिभोजनम् ॥ ४९ ॥

अभ्यङ्गं वन्यतैलेन वानप्रस्थः समाचरेत् ।
व्यवायं वर्जयेच्चैव निद्रालस्यं च वर्जयेत् ॥ ५० ॥

वानप्रस्थः प्रकुर्वीत तपश्चान्द्रायणादिकम् ।
सहेत शीतवातादि वह्निं परिचरेत्सदा ॥ ५१ ॥

आरण्यकैः पदार्थैस्तु जीविकां समुपाश्रयेत् ।

चतुर्विधा वानप्रस्थाः

वानप्रस्थश्चतुर्धासावाद्य औदुम्बरो भवेत् ॥ ५२ ॥
[1] वैवासकोऽथ प्रक्षाली पौर्णिमश्चेति भेदतः ।
वनस्थधर्म इत्युक्तो यतीनामथ कथ्यते ॥ ५३ ॥

यतिधर्माः

यदा मनसि वैराग्यं जातं सर्वेषु वस्तुषु ।
तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥ ५४ ॥

तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः ।
सरस्वती भारती च पुरीनामानि वै दश ॥ ५५ ॥

एतानि यतिनामानि तेषामेकं समुद्वहन् ।
वेदान्ताभ्यासनिरतः शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः ॥ ५६ ॥

शमादिगुणसंयुक्तः कामक्रोधविवर्जितः ।
नग्नो वा जीर्णकौपीनो भवेन्मुण्डी यतिर्द्विजाः ! ॥ ५७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
एकरात्रं वसेद्ग्रामे त्रिरात्रं नगरे तथा ॥ ५८ ॥

[1] वैपासकोऽय—क.

भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नाशी भवेद्यतिः ।
अनिन्दितद्विजगृहे व्यङ्गारे भुक्तवर्जिते ॥ ५९ ॥

विवादरहिते चैव भिक्षार्थं पर्यटेद्यतिः ।
भवेत्त्रिषवणस्नायी देवपूजापरायणः ॥ ६० ॥

जपेच्च प्रणवं नित्यं यतात्मा नियतेन्द्रियः ।
आत्मानं चिन्तयेच्चैव नीलग्रीवं जटाधरम् ॥ ६१ ॥

अव्ययं परिपूर्णं च सदानन्दैकविग्रहम् ।
पठेदुपनिषद्वाक्यं वेदान्तार्थं विचिन्तयेत् ॥ ६२ ॥

परध्यानपरो यस्तु यतिर्विगतमत्सरः ।
स याति परमानन्दं परं ज्योतिः सनातनम् ॥ ६३ ॥

सन्न्यासिनो भेदास्तल्लक्षणं च

कुटीचको बहूदश्च हंसः परमहंसकः ।
इति संन्यासिनां भेदाश्चतुर्धा परिकीर्तिताः ॥ ६४ ॥

जरया वाऽऽमयाद्यैर्वा संयुक्तो विकलश्च वा ।
कुटिं कृत्वा गृहाभ्याशे वसेद्यः स कुटीचकः ॥ ६५ ॥

प्रातः प्राह्णे च मध्याह्ने सायाह्ने च पराह्णके ।
व्रतिवत्स्नाति यो भिक्षुः सर्वदा स बहूदकः ॥ ६६ ॥

येन केनचिदाच्छन्नो येन केन च वृत्तिमान् ।
यत्र क्वचन शायी च ज्ञानी हंसः स वै स्मृतः ॥ ६७ ॥

बहिःसूत्रविनिर्मुक्ता अन्तः सूत्रपरायणाः ।
अशिखादण्डिनः शान्ताः स्मृताः परमहंसकाः ॥ ६८ ॥

कुटीचकश्च संन्यस्य स्वे स्वे सद्मनि नित्यशः ।
भिक्षामादाय भुञ्जीत स्वबन्धूनां गृहेऽथ वा ॥ ६९ ॥

शिखायज्ञोपवीती स्यात्त्रिदण्डः सकमण्डलुः ।
बहूदकश्च संन्यस्य बन्धुपुत्रादिवर्जितः ॥ ७० ॥

सप्तागारं चरेद्भैक्षमेकान्नं तु परित्यजेत् ।
गोवालरज्जुसम्बद्धं त्रिदण्डं शिक्यमुद्धरेत् ॥ ७१ ॥

जलपात्रं पवित्रं च खनित्रं च कृपाणिकाम् ।
शिखां यज्ञोपवीतं च देवताराधनं चरेत् ॥ ७२ ॥

हंसः कमण्डलुं शिक्यं भिक्षापात्रं तथैव च ।
कन्थां कौपीनमाच्छाद्यमङ्गवस्त्रं बहिःपटम् ॥ ७३ ॥

एकं तु वैणवं दण्डं धारयेत्परहंसकः ।?
परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं गोवालनिर्मिताम् ॥ ७४ ॥

शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यकर्म च सन्त्यजेत् ।

यतिषु निष्ठाभेदेन मुख्यामुख्यविवेकः

मुख्यस्तेषां यतिर्योऽसौ ज्ञाननिष्ठः सुनिस्पृहः ॥ ७५ ॥

द्वितीयस्तत्त्वनिष्ठश्च तृतीयः [1] श्रवणस्पृहः ।
चतुर्थो मन्त्रनिष्ठः स्यात्पञ्चमो नोपपद्यते ॥ ७६ ॥

चतुर्णामपि वर्णानामाश्रमाणां च सर्वदा ।
निष्ठाचतुष्टयं चैतत्प्रायेण न निषिध्यते ॥ ७७ ॥

लिङ्गनिष्ठा तु कर्तव्या लोकसङ्ग्रहकारणात् ।
विज्ञातृज्ञेययोर्यस्तु योगं परमहंसकः ॥ ७८ ॥

सुविजानाति तत्त्वेन लिङ्गनिष्ठः स वै भवेत् ।
निष्ठासु तत्परो योगी हंसो वा परमोऽपि वा ॥ ७९ ॥

ज्ञातृविज्ञेययोरैक्यमविजानन् द्विजोत्तमाः ! ।
न त्यजेदात्मनः सूत्रं बाह्यं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ ८० ॥

ब्रह्मसूत्रलक्षणम्

सिसृक्षुरेक एवाग्रे समासीनः शिवः स्वयम् ।
सृष्ट्वा गुणमयीं मायां सूत्ररूपामिवाकरोत् ॥ ८१ ॥

[1] श्रवणप्रियः–क. ग.

तया तदात्मकं विष्णुं सृष्ट्वा पालं दिवौकसाम् ।
स्वयं ब्रह्मा भवेद्रुद्रो रुद्रश्चास्य क्षयाय सः ॥ ८२ ॥

यज्ञात्मकेन हरिणा ब्रह्मात्मनि शिवेऽव्यये ।
तत्सूत्रमुपवीतत्वाद्ब्रह्मसूत्रमिति स्मृतम् ॥ ८३ ॥

यज्ञेन चोपवीतत्वाद्यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः ।
तदाज्ञयावृतत्वाच्च ब्रह्मणो ब्रह्मसूत्रकम् ॥ ८४ ॥

तावल्लोकास्त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयोऽग्नयः ।
शिवसृष्टास्त्रयो वर्णास्त्रिवृत्सूत्रं समाश्रयन् ॥ ८५ ॥

तद्ग्रन्थिमाश्रितस्तत्र त्रिमात्रो नादसंयुतः ।
तद्ग्रन्थ्यग्रं च सावित्री वेदमाता शिवाज्ञया ॥ ८६ ॥

एवं द्वादशदैवत्यं ब्रह्मसूत्रं द्विजन्मनाम् ।

यतीनां बाह्यब्रह्मसूत्रवर्जनम्

त्यक्तेषणत्रयो योगी ह्यात्मानात्मविवेकवान् ॥ ८७ ॥

त्यजेन्मायात्मकं सूत्रं निर्मायः कर्मवर्जितः ।
इति कर्तव्यता लोके ब्रह्मसूत्रधृतो भवेत् ॥ ८८ ॥

तस्य द्वन्द्वेषु सक्तिः स्यात्सङ्गो बन्धावहः स्मृतः ।
तस्मात्सङ्गविनिर्मुक्तयै कार्याकार्यविवेकिना ॥ ८९ ॥

निराशिषा निस्पृहेण त्याज्यं सूत्रं विजानता ।
त्यक्त्वान्यथा चेत्पतति नरके शाश्वतीः समाः ॥ ९० ॥

यत्नेनोपनिषन्मात्रं पठेन्नैव च पाठयेत् ।
वेदान्ताञ्छ्रावयेच्छिष्यान्दान्तान्सङ्गविवर्जितः ॥ ९१ ॥

सदाचारांश्च संपृष्टो वदेन्नान्यत्कदाचन ।
वर्जयेदर्थशास्त्रादीन् लौकिकांश्च प्रयत्नतः ॥ ९२ ॥

चतुर्थकाल आपन्ने भिक्षार्थं पर्यटेद्यतिः ।

यत्यशनम्

तृणाम्बुपर्णभक्षो वा फलमूलपयोऽशनः ॥ ९३ ॥
एतेषामेकतो यत्र वर्तते यतिरुत्तमः ।

भिक्षाटननियमः

अथवा करपात्रेण गोमुखेन विशेषतः ॥ ९४ ॥
करपात्रो गृहान् सप्त पर्यटेन्मौनतो यतिः ।
प्रथमं गृहमागत्य नारायणमनुस्मरन् ॥ ९५ ॥

भिक्षां प्रगृह्य हस्तेन प्रणवेन जलं क्षिपेत् ।
मौनेन भिक्षां प्राश्नीयात्करं न क्षालयेत्तथा ॥ ९६ ॥

गृहमन्यत्समागम्य पूर्ववत्तत्र कारयेत् ।
सप्तमेऽवसथे भिक्षुस्तथैव तु समाचरेत् ॥ ९७ ॥

हस्तप्रक्षालनादीनि तत्रैव च समापयेत् ।
करकं वैणवं पात्रमलाबुं नालिकेरजम् ॥ ९८ ॥

धारयेन्नित्यकर्मार्हं यतिः सर्वत्र सिद्धिदम् ।
एतेषामप्यभावे तु दारुपात्रं तु धारयेत् ॥ ९९ ॥

विरक्तस्य दण्डाद्यनावश्यकता

विरक्तस्य यतेर्भूप! न दण्डो न कमण्डलुः ।
न देवतार्चनं तत्र ध्यानमेकं विशिष्यते ॥ १०० ॥

महत्तन्तुभिः प्रोता कन्था शीतनिवारिणी ।
शय्याजिनं वा भूमिर्वा व्याघ्रचर्म विशिष्यते ॥ १०१ ॥

एवमाद्या यतेर्धर्माः समासेन प्रकीर्तिताः ।
इत्येवमाश्रमाचारान्यः करोति द्विजः क्रमात् ॥ १०२ ॥
स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ।

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे चतुर्थकल्लोले गृहस्थवानप्रस्थसन्यासिधर्मवर्णनं नाम पञ्चमस्तरङ्गः

———

अथ षष्ठस्तरङ्गः

वर्णानामाश्रमाणां च सदाचाराः पृथक् पृथक् ।
विशेषतः समुद्दिष्टा अथ साधारणांस्तु तान् ॥ १ ॥

आश्रमिणां साधारणा धर्माः

आचारानाश्रमस्थानां वर्णयामि सुधीः! शृणु ।
ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय पुरुषार्थाविरोधिनीम् ॥ २ ॥

वृत्तिं संचिन्तयेद्विप्रः कृतकेशप्रसाधनः ।
दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ॥ ३ ॥

कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ।
शिरः प्रावृत्य वस्त्रेण [1]महीमाच्छाद्य च तृणैः ॥ ४ ॥

वहन् काष्ठं करेणैकं तावन्मौनी भवेद् द्विजः ।

मलमूत्रविसर्जनानर्हप्रदेशाः

पथि गोष्ठे नदीतीरे तटाके कूपसन्निधौ ॥ ५ ॥

तथा च वृक्षच्छायायां कान्तारे वह्निसन्निधौ ।
देवालये तथोद्याने कृषिभूमौ चतुष्पथे ॥ ६ ॥

ब्राह्मणानां समीपे च तथा गोगुरुयोषिताम् ।
तुषाङ्गारकपालेषु जलमध्ये तथैव च ॥ ७ ॥

एवमादिषु देशेषु मलमूत्रे न कारयेत् ।

शौचस्यावश्यकत्वं तत्प्रकारश्च

शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः ॥ ८ ॥

शौचाचारविहीनस्य समस्तं कर्म निष्फलम् ।
शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ॥ ९ ॥

[1]अन्तर्धाय तृणैर्महीम्—क. ग.

मृज्जलाभ्यां बहिश्शुद्धिर्भावशुद्धिस्तथान्तरम् ।
गृहीतशिश्न उत्थाय शौचार्थं मृदमाहरेत् ॥ १० ॥

(गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ।

मृत्तिकाशौचम्

अनुच्छिष्टप्रदेशेषु शौचार्थं मृदमाहरेत् ॥)
न मूषकादिखनितां हलोत्कृष्टां तथैव च ।
वापीकूपतटाकेषु नाहरेद्बाह्यमृत्तिकाम् ॥ ११ ॥

शौचं कुर्यात्प्रयत्नेन चादायान्तर्जले मृदम् ।
लिङ्गे मृदेका दातव्या तिस्रो वामे उभे द्वयोः ॥ १२ ॥

अपाने पञ्च वामे तु दश सप्त तथोभयोः ।
तिस्रस्तिस्रः प्रदातव्याः पादयोर्मृत्तिकाः पृथक् ॥ १३ ॥

एवं शौचं प्रकुर्वीत गन्धलेपापनुत्तये ।

आश्रमभेदेन शौचवृद्धिः

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ॥ १४ ॥

त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ।
व्रतस्थानां च सर्वेषां यतिवच्छौचमिष्यते ॥ १५ ॥

एवं शौचं विनिर्वर्त्य पश्चाद्बै सुसमाहितः ।
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा आचामेत्प्रयतेन्द्रियः ॥ १६ ॥

ततः स्नानं प्रकुर्वीत मार्जनं जलतर्पणम् ।

सन्ध्योपासनम्

ततः सन्ध्यामुपासीत गायत्र्यार्घ्यं रवेः क्षिपेत् ॥ १७ ॥

गायत्रीं च जपेत्प्रातस्तिष्ठन्नासूर्यदर्शनात् ।
तथैव सायमासीनो जपेदा ऋक्षदर्शनात् ॥ १८ ॥

उपास्य सन्ध्यां मध्याह्ने क्षिपेदर्घ्यं च पूर्ववत् ।
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ॥ १९ ॥

वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत् ।
प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ॥ २० ॥

यतेस्त्रिषवणस्नानं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः ।
नोपास्ते यो द्विजः सन्ध्यां धूर्तो मर्त्यो ह्यनापदि ॥ २१ ॥

पाषण्डः स हि विज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः ।

भोजननियमः

यदीच्छेत्सर्वपापानि हन्तुं निरवशेषतः ॥ २२ ॥

मौनेनान्नं समश्नीयात्पात्रं नैव परित्यजेत् ।
संस्थाप्य चासने पादौ वस्त्रार्धं परिधाय वा ॥ २३ ॥

मुखेन धमितं भुक्त्वा सुरापीत्युच्यते बुधैः ।
खादितार्धं पुनः खादेन्मोदकानि फलानि वा ॥ २४ ॥

प्रत्यक्षलवणाशी तु गोमांसाशी निगद्यते ।
पानीयं पायसं भैक्षं घृतं लवणमेव च ॥ २५ ॥

हस्तदत्तं तु यो भुङ्क्ते तुल्यं गोमांसभक्षणात् ।
सूपे वा परमान्ने वा घृतपात्रं यदि क्षिपेत् ॥ २६ ॥

तद्घृतं सुरया तुल्यं तदन्नं मांसवद्भवेत् ।
आपोशने चाचमने पेयद्रव्येषु च द्विजः ॥ २७ ॥

शब्दं न कारयेद्विद्वान् कुर्याच्चेन्नारकी भवेत् ।
पथ्यं हृद्यं प्रभुञ्जीत वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ॥ २८ ॥

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्त उदङ्मुखः ॥ २९ ॥

पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।
पूजितं त्वशनं नित्यं [1] बलमूर्जं प्रयच्छति ॥ ३० ॥

[1] बलमायुः—ग.

न चैवात्यशनं कुर्यादस्वर्ग्यं रोगसाधनम् ।
अलाबुं वर्तुलाकारं [1] वृन्ताकं कुन्दसन्निभम् ॥ ३१ ॥

प्राणान्तेऽपि च नाश्नीयान्मसूरान्नं तुषादिकम् ।
वृन्ताकं च कलिङ्गं च बिल्वोदुम्बरभिस्सटाः ॥ ३२ ॥

उदरे यस्य जीर्यन्ते तस्य [2] दूरतरः शिवः ।

अपेयक्षीरम्

अवत्सायाः पयो धेन्वा दशाहाभ्यन्तरे च यत् ॥ ३३ ॥

वत्सान्तरप्रस्नविण्याः क्रान्ताया वृषभेण च ।
आविकं कारभं क्षीरमपेयं तद्विवर्जयेत् ॥ ३४ ॥

उत्तरापोशनं कृत्वा पवित्रं तत्र सन्त्यजेत् ।
कृत्वा द्वादश गण्डूषान् हस्तौ पादौ च मार्जयेत् ॥ ३५ ॥

ततस्त्वाचम्य विप्रेन्द्रः शास्त्रचिन्तापरो भवेत् ।

ताम्बूलचर्वणम्

सुपूगं च सुपर्णं च सुचूर्णेन समन्वितम् ॥ ३६ ॥

प्रदाय द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं चर्वयेद्बुधः ।
अखण्डितं च क्रमुकमप्रक्षालितपर्णकम् ॥ ३७ ॥

अशोधितं च यच्चूर्णं शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ।

निषिद्धकर्माणि

परान्नं नैव भुञ्जीत परवादं च वर्जयेत् ॥ ३८ ॥

पादेन नाक्रमेत्पादमुच्छिष्टं नैव लङ्घयेत् ।
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेतात्मनः शिरः ॥ ३९ ॥

पूज्यं देवालयं वापि नापसव्यं व्रजेद्द्विजः ।
देवार्चाचमनस्नानव्रतश्राद्धक्रियादिषु ॥ ४० ॥

[1] वार्ताकं—ग. [2] दूरगतः—क. ग.

न भवेन्मुक्तकेशश्च नैकवस्त्रधरस्तथा ।
सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ॥ ४१ ॥

विशिखोऽनुपवीती च यत्करोति न तत्कृतम् ।
केशश्मश्रुनखानां च वृद्धौ क्षौरं तु कारयेत् ॥ ४२ ॥

चतुर्थी नवमी षष्ठी चतुर्दश्यष्टमी तथा ।
अमावास्या च दैवज्ञैः क्षौरकर्मणि नेष्यते ॥ ४३ ॥

सौम्येज्यशुक्रसोमानां क्षेमारोग्यसुखप्रदम् ।
क्षौरं प्रोक्तं विपश्चिद्भिर्मृगे पुष्ये [1] पुनर्वसौ ॥ ४४ ॥

ज्येष्ठाश्विनीकरद्वन्द्वरेवतीषु च शोभनम् ।
क्षौरे राजाज्ञया जाते नक्षत्रं नैव [2] शोधयेत् ॥ ४५ ॥

क्षौरकर्मण्यपि स्नायाद्गालितैः शुद्धवारिभिः ।
अन्यस्त्रियं न गच्छेच्च पैशुन्यं परिवर्जयेत् ॥ ४६ ॥

नापसव्यं व्रजेद्विप्रमश्वत्थं च चतुष्पथम् ।
न वदेत्परपापानि स्वपुण्यं नैव कीर्तयेत् ॥ ४७ ॥

न दुर्जनैः सह वसेन्नाशास्त्रं शृणुयात्तथा ।
आसवद्यूतगीतेषु द्विजस्तु न रतिं व्रजेत् ॥ ४८ ॥

आर्द्रास्थि च तथोच्छिष्टं शूद्रं च पतितं तथा ।
शूर्पं च [3] भषकं स्पृष्ट्वा सचेलं स्नानमाचरेत् ॥ ४९ ॥

दीपखट्वातनुच्छाया केशवस्त्रनखोदकम् ।
अजमार्जाररेणुश्च हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ ५० ॥

शूर्पवातं प्रेतधूमं तथा शूद्रान्नभोजनम् ।
वृषलीपतिसङ्गं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ५१ ॥

अजारजः खररजः वेश्याचरणजं रजः ।
संमार्जनीरजश्चैव हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ ५२ ॥

[1] च तेषु च–क. ग. [2] लोक्यते–क. ग. [3] पतितं–क.

शिरोभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् ।
ताम्बूलमशुचिर्नाद्यात्तथा सुप्तं न बोधयेत् ॥ ५३ ॥

नाशुद्धोऽग्निं परिचरेत्पूज्यांश्च गुरुदेवताः ।
न वामहस्तेनैकेन पिबेद्वक्त्रेण वा जलम् ॥ ५४ ॥

नातिक्रमेद्गुरोश्छायां तदाज्ञां न मुनीश्वराः ! ।
न निन्देद्योगिनो विप्रान् व्रतिनोऽपि यतींस्तथा ॥ ५५ ॥

परस्परस्य [1] मर्माणि न कदाचिद्वदेद्बुधः ।

गुरूणामभिवादनक्रमः

अभिवादनशीलः स्याद्वृद्धेषु च यथाक्रमम् ॥ ५६ ॥

ज्ञानवृद्धास्तपोवृद्धा वयोवृद्धा इति त्रयः ।
आध्यात्मिकानि दुःखानि निवारयति यो गुरुः ॥ ५७ ॥

वेदशास्त्रोपदेशेन तं पूर्वमभिवादयेत् ।
असावहमिति ब्रूयाद्द्विजो वै ह्यभिवादने ॥ ५८ ॥

अनभिवाद्याः

नाभिवाद्याश्च विप्रेण क्षत्रियाद्याः कदाचन ।
नास्तिकं भिन्नमर्यादं कृतघ्नं ग्रामयाजकम् ॥ ५९ ॥

स्तेनं च कितवं चैव कदाचिन्नाभिवादयेत् ।
पाषण्डं पतितं व्रात्यं तथा नक्षत्रजीविनम् ॥ ६० ॥

उन्मत्तं च शठं धूर्तं धावन्तमशुचिं तथा ।
अभ्यक्तशिरसं चैव जपन्तं नाभिवादयेत् ॥ ६१ ॥

तथा स्नानं प्रकुर्वन्तं समित्पुष्पधरं तथा ।
उदपात्रधरं चैव भुञ्जानं नाभिवादयेत् ॥ ६२ ॥

[1] कर्माणि–क. ग.

विवादशीलिनं दण्ड्यं वमन्तं जलमध्यगम् ।
भिक्षान्नधारिणं चैव शयानं नाभिवादयेत् ॥ ६३ ॥

भर्तृघ्नीं पुष्पिणीं जारां सूतिकां भगपालिनीम् ।
कृतघ्नां च तथा चण्डीं कदाचिन्नाभिवादयेत् ॥ ६४ ॥

सभायां यज्ञशालायां देवतायतनेषु च ।
प्रत्येकं तु नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥ ६५ ॥

कृतेऽभिवादने यस्तु न कुर्यात्प्रतिवादनम् ।
नाभिवाद्यः स विज्ञेयो यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ६६ ॥

धर्मानुशासनम्

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदयालुत्वं षड्विधं धर्मशासनम् ॥ ६७ ॥

पूर्वपुण्यनाशकानि वर्ज्यानि

स्नानं रजकतीर्थे च भोजनं गणिकागृहे ।
नापितस्य गृहे क्षौरं हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥ ६८ ॥

दीपपात्रस्थितं तैलं तथाभ्यङ्गावशिष्टकम् ।
कुम्भस्थसलिलस्नानं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ ६९ ॥

विप्राग्न्योर्विप्रयोश्चैव दम्पत्योर्गुरुशिष्ययोः ।
नन्दिशङ्करयोश्चैव खरयोरजयोस्तथा ॥ ७० ॥

गमनं मध्यदेशे तु हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ।
यत्यन्नं यतिपात्रस्थं यतिभिः प्रेरितं तथा ॥ ७१ ॥

दम्पत्योर्भुक्तशिष्टं च हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ।
तोरणस्तम्भयोर्मध्ये उच्छिष्टद्वयमध्यतः ॥ ७२ ॥

पापिनोर्मध्यभागे च न गन्तव्यं द्विजातिभिः ।
दिवा कपित्थच्छायायां रात्रावश्वत्थबिम्बतः ॥ ७३ ॥

अहोरात्रं करञ्जस्य न गन्तव्यं द्विजातिभिः ।
वर्ज्यं पर्युषितं पुष्पं तथा पर्युषितं जलम् ॥ ७४ ॥

अन्नं पर्युषितं वर्ज्यमशुद्धं सर्वथा नरैः ।

द्रव्यशुद्धिः

अप्यशुद्धान्पदार्थांश्च शुद्धान्कृत्वोपयोजयेत् ॥ ७५ ॥

तेषां शुद्धिप्रकारस्तु साम्प्रतं परिकीर्त्यते ।
धनं दानेन शुद्धं स्याद्धान्यं ब्राह्मणभोजनात् ॥ ७६ ॥

पृथ्वीशुद्धिर्वृष्टिकाले सूक्ष्मा भूः प्रोक्षणादिभिः ।
प्रक्षालितानां भाण्डानां स्पृष्टौ त्यागो विधीयते ॥ ७७ ॥

गुडोपदंशलवणैः पूरितानां खरादिभिः ।
संस्पर्शे भाजनेऽन्यस्मिन्निक्षेपाच्छुद्धिरिष्यते ॥ ७८ ॥

चण्डालरजकादीनामागमे गृहवर्तिनाम् ।
भाण्डानां स्यात्परित्यागो न द्रव्याणां विसर्जनम् ॥ ७९ ॥

मृत्स्वर्णतृणकाष्ठानां श्वास्थिचण्डालवायसैः ।
स्पर्शने विहितं शौचं सोमसूर्यांशुमारुतैः ॥ ८० ॥

तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ।
भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ ८१ ॥

सुवर्णरूप्यशङ्खाश्ममुक्तारत्नमयानि च ।
कांस्यायस्ताम्रतीक्ष्णानि त्रपुसीसमयानि च ॥ ८२ ॥

निर्लेपानि विशुद्ध्यन्ति केवलेन जलेन च ।
गण्डूषपादशौचं यः कुर्यात्कांस्यस्य भाजने ॥ ८३ ॥

षण्मासं भुवि निक्षिप्य पुनरङ्गारमादिशेत् ।
लोहानां दहनाच्छुद्धिर्मृद्भिर्गोमयजलैरपि ॥ ८४ ॥

व्रीहयः प्रोक्षणादद्भिः शाकमूलफलानि च ।
तन्मात्रस्यापहाराद्वा निस्तुषीकरणेन वा ॥ ८५ ॥

गृहदाहे समुत्पन्ने दग्धे च पशुमानुषे ।
अभोज्यस्तद्गतो व्रीहिर्धातुद्रव्यस्य सङ्ग्रहः ॥ ८६ ॥

मृण्मयेनावबद्धानामधो भुवि च तिष्ठताम् ।
यवमाषतिलादीनां न [1]दोषो मनुरब्रवीत् ॥ ८७ ॥

न च प्राणिवधो यत्र केवलं गृहदीपनम् ।
तत्र द्रव्याणि सर्वाणि गृह्णीयादविचारयन् ॥ ८८ ॥

निर्यासानां गुडानां च लवणानां तथैव च ।
कुसुम्भकुङ्कुमानां च ऊर्णाकार्पासयोस्तथा ॥ ८९ ॥

सेकात्तु कथिता शुद्धिरित्याह भगवान्यमः ।
और्णकौशेयकुतुपपट्टक्षौमदुकूलजाः ॥ ९० ॥

अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ।
तान्येवाशुद्धियुक्तानि क्षालयेच्छोधनैः खकैः ॥ ९१ ॥

धान्यकल्कैः सुफलजै रसैः क्षारानुगैरपि ।
शोषयित्वा नयेत् किंचित्करैः सम्मार्जयेन्मुहुः ॥ ९२ ॥

पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मणि ।
लवङ्गजीरकद्राक्षामरीचादिषु वस्तुषु ॥ ९३ ॥

स्पृष्टेषु सत्सु पूर्वोक्तैः शुद्धिः स्यात्पलतः परम् ।
शुण्ठीक्रमुकजातीनां हरिद्रावचयोस्तथा ॥ ९४ ॥

उक्तस्पृष्टौ भवेच्छुद्धिरूर्ध्वं द्विपलमानतः ।
जम्बीरमातुलुङ्गादिफलानां दशकोशतः ॥ ९५ ॥

अधिकं तु परिग्राह्यं ततो न्यूनं तु संत्यजेत् ।
रामठौषधनिर्यासप्रभृतीनां विशेषतः ॥ ९६ ॥

सुवर्णमानतो न्यूनं परित्याज्यं मनीषिभिः ।
पूर्णचन्द्रोदयादीनां प्रोक्षणाच्छुद्धिरीरिता ॥ ९७ ॥

[1] दोषान्—क.

नारायणादितैलानां शुद्धिः [1]पात्रान्तरे धृतौ ।
पटोलीकारवल्ल्यादिवृन्ताकप्रभृतिष्वपि ॥ ९८ ॥

भारमात्रं परिग्राह्यं चण्डालैराहृतेष्वपि ।
कपित्थकदलीकेलीकण्टकादिफलेष्वपि ॥ ९९ ॥

एकैकस्यापि न त्यागः पूर्वोक्तस्पर्शनेष्वपि ।
सहस्रजनभोज्येऽन्नराशावन्त्येन वीक्षिते ॥ १०० ॥

तद्दृष्टांशं परित्यज्य प्रोक्षणात्तद्विशुद्ध्यति ।
पात्रमध्ये विनिक्षिप्ते केशादिपरिदूषिते ॥ १०१ ॥

तावन्मात्रं समुद्धृत्य प्रोक्षयेद्भस्मवारिणा ।
इति वर्णाश्रमाचाराः समासेन निरूपिताः ॥ १०२ ॥

अत्याश्रमाचारः

अत्याश्रमाभिधानोऽथ प्रोच्यते पञ्चमाश्रमः ।
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ॥ १०३ ॥

अतिवर्णाश्रमी चेति क्रमाच्चेष्टा विचक्षण ! ।
विद्योत्कर्षबलेनैव गुरुर्भवति नान्यथा ॥ १०४ ॥

गृहस्थोऽपि वनस्थस्य यतेरप्यम्बुजेक्षण ! ।
वानप्रस्थाश्रमस्थोऽपि तथा सन्यासिनो हरे ! ॥ १०५ ॥

अतिवर्णाश्रमी प्रोक्तो गुरुः सर्वाधिकारिणाम् ।
न तस्यापि भवेच्छ्रेष्ठो यथाऽहं पुरुषोत्तम ! ॥ १०६ ॥

अतिवर्णाश्रमी साक्षाद्गुरूणां गुरुरुच्यते ।
यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्मदर्शनात् ॥ १०७ ॥

स वर्णानाश्रमान् सर्वानतीत्य स्वात्मनि स्थितः ।
योऽतीत्य स्वाश्रमान्वर्णानात्मनैव स्थितः पुमान् ॥ १०८ ॥

सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदार्थवादिभिः ।

[1] पात्रान्तरोद्धृतौ—क. ग.

पञ्चाक्षरीविद्यया शोधनम्

पञ्चाक्षरी परा विद्या शिवज्योतिरवाप्तये ॥ १०९ ॥

ओंकारः प्रणवः सूक्ष्मो विद्यानां बीजमुत्तमम् ।
तस्मादशेषतत्त्वानि प्रणवेन विशोधयेत् ॥ ११० ॥

यथा तद्गुणसंख्यानमात्मानं भावयेच्छिवम् ।
शिवीभूतशरीरेऽस्मिन् हंसेनात्मानमानयेत् ॥ १११ ॥

त्रिपुण्ड्रविधिः

शिवाग्निभस्ममन्त्रेण समाधाय विशोधयेत् ।
सितेनोद्धूलयेद्देहमग्निरित्यादिसप्तभिः ॥ ११२ ॥

त्रियायुषं जमदग्नेरिति कुर्यात्रिपुण्ड्रकम् ।

शिरोललाटश्रुतिकण्ठ[1]बाहु-
नाभिप्रदेशेषु षडङ्गुलानि ।
विचिन्तयेत्स्वात्मनि शम्भुमीशं
शिवं परं शान्तमुमासहायम् ॥ ११३ ॥

भस्माङ्गमाविष्कृतसर्वदीप्ति-
मत्याश्रमाचारमिमं वदन्ति ॥

अत्याश्रमोऽयं सर्वेषु चतुर्ष्वप्याश्रमेषु च ।
यः पशुः स पशुत्वं च व्रतेनानेन सन्त्यजेत् ॥ ११४ ॥

चिन्तयित्वा तु पूर्वोक्तं हृदयं पद्ममुत्तमम् ।
आत्मानमथ कर्तारं तप्तानलसमप्रभम् ॥ ११५ ॥

मध्ये वह्निशिखाकारं पुरुषं पञ्चविंशकम् ।
ओङ्कारबोधितं तत्त्वं शाश्वतं शिवमच्युतम् ॥ ११६ ॥

अव्यक्ते प्रकृतौ लीनं परं ज्योतिरनुत्तमम् ।
तदन्तः परमं तत्त्वमनाधारं निरञ्जनम् ॥ ११७ ॥

[1] बाहूरुनाभिदेशेषु—क. ग.

ध्यायीत तन्मयो नित्यमेकरूपं महेश्वरम् ।
विशोध्य सर्वतत्त्वानि प्रणवेनाथवा पुनः ॥ ११८ ॥

संस्थाप्य मयि चात्मानं निर्मले परमे पदे ।
प्लावयित्वाऽऽत्मनो देहं तेनैव ज्ञानवारिणा ॥ ११९ ॥

महात्मा मन्मयो भस्म गृहीत्वा ह्यग्निहोत्रजम् ।
तेनोद्धूल्य च सर्वाङ्गमग्निरित्यादिमन्त्रतः ॥ १२० ॥

चिन्तयेत्स्वात्मनीशानं परंज्योतिःस्वरूपिणम् ।
एष पाशुपतो योगः पशुपाशविमुक्तये ॥ १२१ ॥

सर्ववेदान्तसारोऽयमत्याश्रम इति श्रुतिः ।
उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च ज्ञानाङ्गत्वेन सादरम् ॥ १२२ ॥

आमनन्ति मुनिश्रेष्ठा अथर्वशिरसि स्थिताः ।
व्रतं पाशुपतं येन सम्यगाचरितं बुधाः! ॥ १२३ ॥

तस्य ज्ञानं विजायेत तेन पाशविमोचनम् ।
उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च ज्ञानाङ्गत्वेन केवलम् ॥ १२४ ॥

आमनन्ति मुनिश्रेष्ठाः श्वेताश्वतरशाखिनः ।
उद्धूलनं त्रिपुण्ड्रं च ज्ञानाङ्गत्वेन सादरम् ॥ १२५ ॥

आमनन्ति मुनिश्रेष्ठाः साक्षात्कैवल्यशाखिनः ।
अयमत्याश्रमो धर्मो यैः समाचरितो मुदा ॥ १२६ ॥

तेषामेव शिवज्ञानं संसारोच्छेदकारणम् ।
लिङ्गं शिवो भवेत्क्षेत्रमङ्गं संयोग आश्रयः ॥ १२७ ॥

तस्माल्लिङ्गाङ्गसंयुक्तो योऽपि सोऽत्याश्रमी भवेत् ।
एतद्वेदशिरोनिष्ठाः प्राहुः पाशुपतं मुने ॥ १२८ ॥

एतच्छिरोव्रतं प्राहुः केचिदत्याश्रमं बुधाः ।
केचित्तद्व्रतमित्याहुः केचिच्छाम्भवमैश्वरम् ॥ १२९ ॥

ब्रह्माण्डतो निर्गमनाभ्युपायो
नास्त्येव शास्त्रेष्वखिलेषु भूप!।
व्रतेन वा पाशुपतेन मुक्ति-
र्मृतेन काश्यामपि वाऽऽप्यतेऽत्र ॥ १३० ॥

नान्याश्रमेष्वस्ति विशिष्टमुक्तिः
शैवेऽस्ति मुक्तिः परमा परेषाम्।
मूढात्मनां मुक्तितया मतानां
सन्यासयोगादि समाश्रितानाम् ॥ १३१ ॥

अत्याश्रमिप्रशंसा

उपवीतिसहस्रेभ्यो वेदाध्यायी विशिष्यते।
वेदाध्यायिसहस्रेभ्यः साग्निकस्तु विशिष्यते ॥ १३२ ॥

साग्निकानां सहस्रेभ्यो यज्ञयाजी विशिष्यते।
यज्ञयाजिसहस्रेभ्यः सोमयाजी विशिष्यते ॥ १३३ ॥

सोमयाजिसहस्रेभ्यः सत्रयाजी विशिष्यते।
सत्रयाजिसहस्रेभ्यः सर्वविद्यार्थपारगः ॥ १३४ ॥

सर्वविद्यार्थवित्कोट्याः शिवभक्तो विशिष्यते।
तस्मात्पूज्या नमस्कार्या वर्णाश्रमपरायणैः ॥ १३५ ॥

वर्णाश्रमानतिक्रान्ताः शिवभक्तिपरायणाः।
एतेषु शिवभक्तिश्च रुद्राक्षाणां च धारणम् ॥ १३६ ॥

भस्मनोद्धूलनं चापि त्रिपुण्ड्रस्यापि धारणम्।
पञ्चाक्षरीजपो नित्यं शिवस्याभ्यर्चनं तथा ॥ १३७ ॥

ध्यानं च शाङ्करं सत्यं येषु तेऽत्युत्तमाः स्मृताः।
एवमत्याश्रमः प्रोक्तः सर्वेषामुत्तमोत्तमः ॥ १३८ ॥

एवं वर्णाश्रमार्हाणां धर्माणामननुष्ठितौ।
निषिद्धानामनुष्ठानात्प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥ २३९ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे चतुर्थकल्लोले वर्णाश्रमसाधारणधर्मात्याश्रमस्वरूप-
निरूपणं नाम षष्ठस्तरङ्गः

अथ सप्तमस्तरङ्गः

वर्णाश्रमांस्तदाचारान् श्रुत्वा श्रीमदुदीरितान्।
ज्ञातार्थोऽस्मि गुरो! श्रोतुमन्यदस्ति कुतूहलम् ॥ १ ॥

विहितस्याननुष्ठाने निषिद्धकरणेषु च।
प्रायश्चित्तार्हता नृणामिति श्रीमद्भिरीरितम् ॥ २ ॥

कस्य वा कर्मणः किं वा प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्।
एतन्मह्यं समाख्याहि गुरो! मयि कृपावशात् ॥ ३ ॥

महापातकानि

प्रायश्चित्तमहं वक्ष्ये पापानामधुना शृणु।
ब्रह्महा च सुरापी च स्तेयी च गुरुतल्पगः ॥ ४ ॥

महापातकिनस्त्वेते तत्संयोगी च पञ्चमः।
यस्तु संवत्सरं त्वेतैः शयनासनभोजनैः ॥ ५ ॥
संवसेत्सह तं विद्यात्पतितं सर्वकर्मसु।

ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम्

अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा चीरवासा जटी भवेत् ॥ ६ ॥
तस्यैव हतविप्रस्य कपालमपि धारयेत्।
तदभावे मुनिश्रेष्ठ! कपालं चान्यदेव वा ॥ ७ ॥

तद्द्वयं ध्वजदण्डे तु धृत्वा वनचरो भवेत्।
वन्याहारो भवेन्नित्यमेकवारं मिताशनः ॥ ८ ॥

सम्यक्सन्ध्यामुपासीत त्रिकालं स्नानमाचरेत्।
स्वाध्यायाध्यापनादीनि वर्जयेत्संस्मरेद्धरिम् ॥ ९ ॥

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं गन्धमाल्यादि वर्जयेत्।
यदि वन्यैर्न जीवेत ग्रामे भिक्षां समाचरेत् ॥ १० ॥

शरावपात्रधारी स्याद् द्वारिस्थो विष्णुतत्परः।
वदेच्च ब्रह्महास्मीति सप्तागाराणि पर्यटेत् ॥ ११ ॥

द्वादशाब्दव्रतं कुर्यादेवं हरिपरायणः ।
ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति कर्मार्हश्चैव जायते ॥ १२ ॥

व्रतमध्ये मृगैर्वापि चोरैर्वापि निपातितः ।
गोनिमित्तं द्विजार्थे वा प्राणान्वापि परित्यजेत् ॥ १३ ॥

यद्वा दद्याद् द्विजेन्द्रेभ्यो गवामयुतमुत्तमम् ।
एतेष्वन्यतमं कृत्वा ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ १४ ॥

दीक्षितं ब्राह्मणं हत्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
दीक्षितं क्षत्रियं हत्वा चरेद् ब्रह्महणो व्रतम् ॥ १५ ॥

आचार्यादिवधे चैव व्रतमुक्तं चतुर्गुणम् ।
हत्वा तु विप्रमात्रं च चरेत्संवत्सरं व्रतम् ॥ १६ ॥

एष विप्रस्य कथितः प्रायश्चित्तविधिर्द्विज ! ।

इतरहत्याप्रायश्चित्तम्

द्विगुणं क्षत्रियस्योक्तं त्रिगुणं तु विशः स्मृतम् ॥ १७ ॥

ब्राह्मणं हन्ति यः शूद्रस्तं मौसल्यं विदुर्बुधाः ।
राज्ञैव शिक्षा कर्तव्या शास्त्रेष्वेवं विनिश्चितम् ॥ १८ ॥

ब्राह्मणीनां वधे त्वर्धं पादः स्यात्कन्यकावधे ।
वधे त्वनुपनीतानां तथा पादव्रतं चरेत् ॥ १९ ॥

हत्वा तु क्षत्रियं विप्राः ! षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ।
संवत्सरत्रयं वैश्यं शूद्रं हत्वा तु वत्सरम् ॥ २० ॥

दीक्षितस्य स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं चाष्टवत्सरम् ।
ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा शुद्धो भवति निश्चितम् ॥ २१ ॥

वृद्धातुरस्त्रीबालानामर्धमुक्तं मनीषिभिः ।

सुरापाने प्रायश्चित्तम्

गौडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ॥ २२ ॥

चातुर्वर्णैरपेया स्यात्तथा स्त्रीभिश्च पण्डिताः ! ।
क्षीरं घृतं वा गोमूत्रमेतेष्वन्यतमं द्विजाः ! ॥ २३ ॥

स्नात्वार्द्रवासा नियतो नारायणमनुस्मरन् ।
तदग्निसन्निभं कृत्वा पिबेच्च कुडवं ततः ॥ २४ ॥

तप्तलोहेन पात्रेण ह्यायसेनापि वा पिबेत् ।
ताम्रेण वाथ पात्रेण तत्पीत्वा मरणं व्रजेत् ॥ २५ ॥

सुरापी शुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ।
अज्ञानाज्जलबुद्ध्या तु सुरां पीत्वा द्विजश्चरेत् ॥ २६ ॥

ब्रह्महत्याव्रतं सम्यक्तच्चिह्नपरिवर्जितम् ।
यदि रोगनिवृत्त्यर्थमौषधार्थं सुरां पिबेत् ॥ २७ ॥

तस्योपनयनं भूयस्तथा चान्द्रायणद्वयम् ।
सुरासंस्पृष्टमन्नं वा सुराभाण्डोदकं तथा ॥ २८ ॥

सुरापानसमं प्राहुस्तया चार्द्रस्य भक्षणम् ।

सुराभेदाः

तालं च पानसं चैव द्राक्षाखर्जूरसम्भवम् ॥ २९ ॥

माधुकं शैलमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ।
गौडी माध्वी सुरा मद्यमेवमेकादश स्मृतम् ॥ ३० ॥

एतेष्वन्यतमं विप्रो न पिबेद्वै कदाचन ।

स्तेयम्

समक्षं वा परोक्षं वा बलाच्चौर्येण वा तथा ॥ ३१ ॥

परस्वानामुपादानं स्तेयमित्युच्यते बुधैः ।

सुवर्णप्रमाणम्

सुवर्णस्य प्रमाणं तु मन्वाद्यैरभिभाषितम् ॥ ३२ ॥

वक्ष्ये शृणुध्वं विप्रेन्द्राः ! प्रायश्चित्तोक्तिसाधकम् ।
जालाक्षगतमार्तण्डरश्मिमध्ये प्रदृश्यते ॥ ३३ ॥

त्रसरेणुप्रमाणं तु रज इत्युच्यते बुधैः ।
त्रसरेण्वष्टकं लीक्षा तत्त्रयं राजसर्षपम् ॥ ३४ ॥

तद्गौर[1]सर्षपत्रिकं तत्षट्कं यव उच्यते ।
यवत्रयं कृष्णलः स्यान्माषः स्यात्तस्य पञ्चकम् ॥ ३५ ॥

माषषोडशमानं तु सुवर्णमिति कथ्यते ।

स्वर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्

हृत्वा ब्रह्मस्वमज्ञानाद्द्वादशाब्दं तु पूर्ववत् ।
कपालध्वजहीनं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ ३६ ॥

गुरूणां यज्ञकर्तॄणां धर्मिष्ठानां तथैव च ।
श्रोत्रियाणां द्विजानां तु हृत्वा [2]हेमादिकं नरः ॥ ३७ ॥

कृतात्मदेहो देहे च सम्पूर्णं लेपयेद् घृतम् ।
करीषाच्छादितो दग्धः स्तेयपापाद्विमुच्यते ॥ ३८ ॥

ब्रह्मस्वं क्षत्रियो हृत्वा वाजिमेधेन शुद्ध्यति ।
आत्मतुल्यसुवर्णं वा दद्याद्वा गोसवं चरेत् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मस्वं यस्तु हृत्वा च पश्चात्तत्तः पुनर्दिशेत् ।
तप्तसान्तपनं कृत्वा द्वादशाहोपवासतः ॥ ४० ॥

शुद्धिमाप्नोति विप्रेन्द्र ! ह्यन्यथा पतितो भवेत् ।
रत्नासनमनुष्यस्त्रीधेनुभूम्यादिकेषु च ॥ ४१ ॥

सुवर्णसदृशेष्वेषु प्रायश्चित्तार्थमुच्यते ।
त्रसरेणुसमं हेम हृत्वा कुर्यात्समाहितः ॥ ४२ ॥

प्राणायामद्वयं सम्यक्तेन शुद्ध्यति सत्तमाः ।
प्राणायामत्रयं कुर्याद् हृत्वा लीक्षाप्रमाणकम् ॥ ४३ ॥

प्राणायामांश्च चतुरो राजसर्षपमात्रके ।
गौरसर्षपमानं तु हृत्वा हेम विचक्षणैः ॥ ४४ ॥

---

[1] सर्षपं त्रि: स्यात्तत्षट्कं—क. ग. [2] हेमसुवर्णकम्—क. ग.

स्नात्वा च विधिवत्कार्यं गायत्र्यष्टसहस्रकम् ।
यवमानसुवर्णस्य स्तेये शुद्ध्यै जपेद्द्विजाः ! ॥ ४५ ॥

आसायं प्रातरारभ्य गायत्रीं वेदमातरम् ।
हेमकृष्णलमानं तु हृत्वा सान्तपनं चरेत् ॥ ४६ ॥
माषप्रमाणहेम्नस्तु प्रायश्चित्तं प्रकथ्यते ।

गोमूत्रपक्वयवभुक् त्रिभिर्मासैर्विशुद्ध्यति ।
किंचिन्न्यूनसुवर्णस्य स्तेये मुनिवरोत्तमाः ! ॥ ४७ ॥

गोमूत्रपक्वयवभुगब्देनैकेन शुद्ध्यति ।
सम्पूर्णस्य सुवर्णस्य स्तेयं कृत्वा मुनीश्वराः ! ॥ ४८ ॥

ब्रह्महत्याव्रतं तत्र द्वादशाब्दं समाचरेत् ।
सुवर्णमानान्न्यूने तु रजतस्तेयकर्मणि ॥ ४९ ॥

कुर्यात्सान्तपनं सम्यक्तथा चान्द्रायणद्वयम् ।
शतादूर्ध्वं सहस्रान्ते प्रोक्तं चान्द्रायणाष्टकम् ॥ ५० ॥

सहस्रादधिकस्तेये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।
कांस्यपित्तलमुख्येषु [1] कान्तसीसादिके तथा ॥ ५१ ॥

सहस्रनिष्कमाने तु पराकं परिकीर्तितम् ।
प्रायश्चित्तं तु रत्नानां स्तेये रजतवत्स्मृतम् ॥ ५२ ॥

गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तम्

गुरुतल्पगतानां तु प्रायश्चित्तं प्रचक्षते ।
अज्ञानान्मातरं गत्वा सपत्नीमथवापि च ॥ ५३ ॥

स्वयमेव स्वमुष्कं तु छिन्द्यात्पापमुदाहरन् ।
हस्ते गृहीत्वा तन्मुष्कं स गच्छेन्नैर्ऋतीं दिशम् ॥ ५४ ॥

गच्छन्नेवाग्रतः संस्थं कदाचिन्न विचारयेत् ।
अपश्यन्पृष्ठतो गच्छेत्प्राणान्तमनुशुद्ध्यति ॥ ५५ ॥

---

[1] कान्तकान्ते तथैव च—क.

मेरुप्रपतनं वापि कुर्यात्पापमुदाहरन् ।
स्ववर्णोत्तमवर्णस्त्रीगमने त्वधिकारतः ॥ ५६ ॥

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्द्वादशाब्दं समाहितः ।
स्वमत्याभ्यासतो गच्छन् सवर्णामुत्तमां च वा ॥ ५७ ॥

करीषवह्निना दग्धो शुद्धिं याति द्विजोत्तम ! ।
रेतस्सेकात्पूर्वमेव निवृत्तो यदि मातरि ॥ ५८ ॥

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्रेतस्सेकेऽग्निदाहनम् ।
स्ववर्णोत्तमवर्णासु निवृत्तो वीर्यमोचनात् ॥ ५९ ॥

ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ।
क्षत्रियां पितृभार्यां वा गत्वा विप्रः सकृन्मुने ! ॥ ६० ॥

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यान्नवाब्दान्विष्णुतत्परः ।
वैश्यायां पितृपत्नयां च षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥ ६१ ॥

गत्वा शूद्रां गुरोर्भार्यां त्र्यब्दकृच्छ्रं समाचरेत् ।

मातृष्वसारं च पितृष्वसार-
    माचार्यभार्यां श्वशुरस्य पत्नीम् ।
आचार्यपुत्रीमथ मातुलानीं
    पुत्रीं च गच्छेद्यदि कामतो यः ॥ ६२ ॥

दिनद्वयं ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्यथाविधि ।
एकस्मिन्नेव दिवसे बहुवारे त्रिवार्षिकम् ॥ ६३ ॥

एकवारे कृते त्वब्दव्रतं कृत्वा विशुद्ध्यति ।
दिनत्रये गतो वह्निदग्धः शुद्ध्येत नान्यथा ॥ ६४ ॥

चण्डालीं पुल्कसीं चैव स्नुषां च भगिनीं तथा ।
मित्रस्त्रियं शिष्यपत्नीं यस्तु वै कामतो व्रजेत् ॥ ६५ ॥

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात्षडब्दं मुनिसत्तमाः ! ।
अकामतो व्रजेद्यस्तु त्र्यब्दं कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ ६६ ॥

महापातकिसंसर्गप्रायश्चित्तम्

महापातकिसंसर्गप्रायश्चित्तं तु कथ्यते ।
यस्य येन भवेत्सङ्गो ब्रह्महादिचतुर्ष्वपि ॥ ६७ ॥

तत्तद्व्रतं तु निर्वर्त्य शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।
अज्ञानात्पञ्चरात्रं तु सङ्गमेभिः करोति चेत् ॥ ६८ ॥

कायकृच्छ्रं चरेत्सम्यगन्यथा पतितो भवेत् ।
द्वादशाहं तु संसर्गे महासान्तपनं चरेत् ॥ ६९ ॥

सङ्गं कृत्वार्धमासं तूपवासान् दशाचरेत् ।
पराकं माससंसर्गे चान्द्रं मासत्रये व्रतम् ॥ ७० ॥

कृत्वा षण्माससङ्गं तु कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम् ।
किंचिन्न्यूनाब्दसङ्गे तु षण्मासं व्रतमाचरेत् ॥ ७१ ॥

अस्य च त्रिगुणं प्रोक्तं ज्ञानात्सङ्गे यथाक्रमम् ।

संकलीकरणप्रायश्चित्तम्

ग्रामारण्यखरोष्ट्राश्वमृगीमीनाहिमाहिषीः ॥ ७२ ॥
सङ्कलीकरणं प्रोक्तमर्धकृच्छ्रं चरेद्वधे ।

मलिनीकरणप्रायश्चित्तम्

आरण्यपक्षिणो ये च जलजा ये च पक्षिणः ॥ ७३ ॥
क्रिमिकीटादिघातश्च मद्यानुगतभोजनम् ।
फलेक्षुकुसुमस्तेयं मलिनीकरणं विदुः ॥ ७४ ॥
मलिनीकरणे चैवमब्दकृच्छ्रं समाचरेत् ।

अपात्रीकरणप्रायश्चित्तम्

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ॥ ७५ ॥
असत्यभाषणं चैवमपात्रीकरणं विदुः ।
अपात्रीकरणे राजन्नब्दकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ ७६ ॥

जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तम्

ब्राह्मणस्य रुजः कुर्यान्मद्याघ्राणं तथैव च ।
जैह्मं सर्वत्र मर्त्येषु पुरुषेषु च मैथुनम् ॥ ७७ ॥

जातिभ्रंशकरं प्रोक्तमब्दकृच्छ्रं समाचरेत् ।

मण्डूकादिवधप्रायश्चित्तम्

मण्डूकं नकुलं काकं वराहं मूषकं तथा ।
मार्जाराजाविकशुनो हत्वा वै कुक्कुटं तथा ॥ ७८ ॥

कृच्छ्रार्धमाचरेद्विद्वन् ! त्रिकृच्छ्रं चाश्वहा चरेत् ।
तप्तकृच्छ्रं करिवधे पराकं गोवधे स्मृतम् ॥ ७९ ॥

यानशय्यासनाद्येषु पुष्पमालाफलेषु च ।
भक्ष्य[1]भोज्योपहारे च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ ८० ॥

शुष्ककाष्ठतृणानां च द्रुमाणां च गुडस्य च ।
चर्मवस्त्रामिषाणां च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ ८१ ॥

टिट्टिभादीनां हनने प्रायश्चित्तम्

टिट्टिभं चक्रवाकं च हंसं कारण्डवं तथा ।
उलूकं सारसं चैव कपोतं जालपादुकम् ॥ ८२ ॥

शुकं चाषं बलाकं च शिशुमारं च कच्छपम् ।
एतेष्वन्यतमं हत्वा द्वादशाहमभोजनम् ॥ ८३ ॥

प्राजापत्यव्रतं कुर्याद्रेतोविण्मूत्रभक्षणे ।
चान्द्रायणत्रयं प्रोक्तं शूद्रोच्छिष्टस्य भोजने ॥ ८४ ॥

रजस्वलादिस्पर्शनप्रायश्चित्तम्

रजस्वलां च चण्डालं महापातकिनं तथा ।
सूतिकां पतितं चैवमुच्छिष्टं रजकादिकम् ॥ ८५ ॥

[1] भोज्याप.

स्पृष्ट्वा सचेलं स्नायीत घृतस्य प्राशनं तथा ।
गायत्रीं च विशुद्धात्मा जपेदष्टशतं तथा ॥ ८६ ॥

एतेष्वन्यतमं स्पृष्ट्वा भुञ्जीताज्ञानतो यदि ।
त्रिरात्रोपोषितः शुध्येत् पञ्चगव्यस्य सेवनात् ॥ ८७ ॥

दानस्नानजपादीनां भोजनश्राद्धयोस्तथा ।
मध्ये शृणोति यद्येषां शब्दं कुर्यात्कथं द्विजाः ! ॥ ८८ ॥

उद्गमेद्भुक्तमन्नं च स्नात्वा चोपवसेत्ततः ।
द्वितीयेऽह्नि घृतं प्राश्य शुद्धिमाप्नोति पण्डितः ॥ ८९ ॥

पापानामधिकं पापं द्विजदैवतनिन्दनम् ।
न दृष्टा निष्कृतिस्तेषां सर्वशास्त्रेषु सत्तमाः ! ॥ ९० ॥

अभक्ष्यभक्षणे विप्र ! अभोज्यानां च भोजने ।
छर्दयित्वा तदन्नं तु पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥ ९१ ॥

एतत्ते कथितं सर्वं प्रायश्चित्तमिदं मया ।
प्रायश्चित्तेन पूतात्मा मुक्तो भवति पातकैः ॥ ९२ ॥

सान्तपनादिकृच्छ्रलक्षणम्

अथ सान्तपनादीनां कृच्छ्राणां लक्ष्म कथ्यते ।
मुण्डस्त्रिषवणस्नायी ह्यधः शायी जितेन्द्रियः ॥ ९३ ॥

[1] स्त्रीशूद्रपतितैः सार्धं वर्जयेदपि भाषणम् ।
पवित्राणि जपेच्छक्त्या जुहुयाच्चैव शक्तितः ॥ ९४ ॥

माषान्मसूरमुद्गांश्च परान्नं मैथुनं तथा ।
क्षारक्षौद्राशनानां च लवणस्य फलस्य च ॥ ९५ ॥

भक्षणं नैव कुर्वीत कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।
श्राद्धं कुर्याद्व्रतान्ते च गोहिरण्यादिदक्षिणम् ॥ ९६ ॥

[1] स्त्रीशूद्रपतितानां च—क. ग.

आपोहिष्ठेतिसूक्तं च शुद्धवत्याघमर्षणम् ।
संवर्त्यः स्वस्तिमत्यश्च पावमान्यस्तथैव च ॥ ९७ ॥

सर्वत्रैव प्रयोक्तव्याः कृच्छ्रादिव्रतकर्मणि ।
कुशाग्रन्थ्युदकक्षीरदधिगोमूत्रविड्घृतम् ॥ ९८ ॥

प्राश्यापरेऽह्न्युपवसन् कृच्छ्रसान्तपनं चरेत् ।

पञ्चगव्यविधिः

गोमूत्रं ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चैव गोमयम् ॥ ९९ ॥
पयः काञ्चनवर्णाया नीलायाश्च तथा दधि ।
घृतं च कृष्णवर्णायाः सर्वं कापिलमेव वा ॥ १०० ॥

अलाभे सर्ववर्णानां पञ्चगव्येष्वयं विधिः ।
गोमूत्रं माषकास्त्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश ॥ १०१ ॥

क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्तिताः ।
गोमूत्रवद् घृतस्य स्यात्तदर्धं तु कुशोदकम् ॥ १०२ ॥

अन्येन स्वल्पविद्धं वा पिबेद्गव्यं पयः सकृत् ।
गव्यस्य पयसोऽल्पत्वे गव्यमेव भवेद्दधि ॥ १०३ ॥

दध्नोऽभावे तु तक्रं स्यात्तक्राभावे तु यावकम् ।
एतदेव समभ्यस्तं यतिसान्तपनं स्मृतम् ॥ १०४ ॥

पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहं चोपवासतः ।
सप्तमाहं तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥ १०५ ॥

त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् ।
त्र्यहं दधि त्र्यहं सर्पिस्त्र्यहं क्षीरं ततः शुचिः ॥ १०६ ॥

महासान्तपनं चैतन्मतान्तरसमाश्रयात् ।
क्रमादेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् ॥ १०७ ॥

त्र्यहं चोपवसेदन्ते महासान्तपनं विदुः ।
एतान्येव तथा पेयान्येकैकस्य त्र्यहं त्र्यहम् ॥ १०८ ॥

महासान्तपनं नाम श्वपाकमपि शोधयेत् ।
पर्णोदुम्बरराजीवबिल्वपत्रकुशोदकैः ॥ १०९ ॥

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पूर्णकृच्छ्र उदाहृतः ।
तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत् ॥ ११० ॥

एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ।
षट्पलं च पिबेदम्भः क्षीरं च त्रिपलं पिबेत् ॥ १११ ॥

पलमेकं पिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ।
एतैरेव सुशीतैःस्याच्छीतकृच्छ्र उदाहृतः ॥ ११२ ॥

एकभुक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैवायं पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥ ११३ ॥

सायं तु द्वादशग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।
सप्तविंशतिभिर्ग्रासैः परं निरशनं स्मृतम् ॥ ११४ ॥

कुक्कुटाण्डप्रमाणाः स्युर्यथावास्यं वसेत्सुखम् ।
यथाकथंचित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥ ११५ ॥

अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्पाणिपूरान्नभोजनम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रतपसा दिवसानेकविंशतिम् ॥ ११६ ॥

द्वादशाहोपवासश्च पराकः परिकीर्तितः ।
पिण्याकतिलतक्राम्बुसक्तुभिः परिवासरम् ॥ ११७ ॥

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते ।
तिथिवृद्ध्या हरेत्पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसम्मितान् ॥ ११८ ॥

एकैकं ह्रासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं त्विदम् ।
यथा कथंचित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् ॥ ११९ ॥

मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमिदं परम् ।
अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते ॥ १२० ॥

नियतात्मा हविष्यं च यतिचान्द्रायणं चरेत् ।
चतुरः प्रातरश्नीयाद्ग्रासानतिसमाहितः ॥ १२१ ॥

चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं चरेत् ।
त्रींस्त्रीन्पिण्डान्समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ॥ १२२ ॥

हविष्यान्नेन वै मासमृषिचान्द्रायणं भवेत् ।
एकैकं ह्रासयेद्ग्रासं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ॥ १२३ ॥

उपस्पृश्य त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ।
एतदाचरणं नृणां सर्वपापविशोधनम् ॥ १२४ ॥

मानसानां वाचिकानां कायिकानां च पाप्मनाम् ।
सकृदभ्यासतो वाऽपि ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ॥ १२५ ॥

क्षुद्राणां महतां चापि कृतानां बहुभेदिनाम् ।
प्रायश्चित्तं भवेदेका सकृच्छिवपदस्मृतिः ॥ १२६ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे चतुर्थकल्लोले प्रायश्चित्तनिरूपणं नाम सप्तमस्तरङ्गः

अथाष्टमस्तरङ्गः

जनमेजयपर्यन्तं द्वापरे सोमवंशजाः ।
सूर्यवंशसमुत्पन्नाः सुमित्रान्ताः कलाविति ॥ १ ॥

उदीरितमभूत्स्वामिन् ! कलौ तद्वंशसम्भवाः ।
वर्णाश्रमादिधर्माणां पालनं चक्रिरे न वा ॥ २ ॥

एतन्मह्यं समाख्याहि श्रोतुमस्ति कुतूहलम् ।
पापैः समावृतेऽप्यस्मिन्कलावेते युगे नृपाः ॥ ३ ॥

सर्वान्वर्णाश्रमाचारानसंकरमवर्तयन् ।
तान्ब्रवीम्यधुना पुत्र ! राज्ञो धर्मपरायणान् ॥ ४ ॥

सोमवंशनृपाः

सोमवंशसमुत्पन्नान्प्रथमं जनमेजयात् ।
शतानीकस्ततश्चाश्वमेधदत्तोऽभवत्सुतः ॥ ५ ॥

कृष्णस्तस्मादभूदुष्णस्ततश्चित्ररथस्ततः ।
[1]द्रष्टुमानभवत्तस्मात्सुषेणोऽस्मात्सुनीतकः ॥ ६ ॥

ततो द्रुतो नृचक्षुस्तु तस्मात्सुखबलस्ततः ।
परिप्लवः सुनयनस्ततो मेधाव्यतः परम् ॥ ७ ॥

नृपञ्जयस्ततो दूर्वस्तस्मात्तिग्मोऽभवत्ततः ।
शतानीको दुर्दमनस्ततस्तस्मा[2]द्वहीततः ॥ ८ ॥

चण्डपाणिस्ततस्तस्मान्निमिस्तु क्षेमकस्ततः ।
कलौ युगे सोमवंशे राज्ञां तु क्षेमकोऽवधिः ॥ ९ ॥

ततः परं भूपतिषु भुवि संकीर्णजातिषु ।
वर्णानामाश्रमाणां च धर्मह्रासः क्रमादभूत् ॥ १० ॥

धर्मप्रवृत्तिं शिथिलां विलोक्य च समन्ततः ।
अवतीर्य दयावश्यो भगवान्बसवेश्वरः ॥ ११ ॥

धर्मं संस्थापयामास सर्वमेव धरातले ।
वीरशैवमतं स्थाप्य प्रकाशनमकारयत् ॥ १२ ॥

बसवेश्वरावतारः

तस्याविर्भावमधुना विचित्रं कथयामि ते ।
मिथःसंवादरूपेण पुराणान्तःप्रतिष्ठितम् ॥ १३ ॥

महेश्वरो भवः शम्भुः पार्वतीवल्लभः शिवः ।
आदिसर्गस्य समये प्रपञ्चस्याखिलस्य च ॥ १४ ॥

रजांसीव स्थूलरूपा रोमकूपेषु मे पुनः ।
सूक्ष्मरूपाश्च जलधौ बुद्बुदावलयो यथा ॥ १५ ॥

---

[1] धृष्ट–ग. [2] द्वहीतरः–क. ग.

अनेकशोऽवतिष्ठन्ते ब्रह्माण्डानां समुत्कराः।
तस्माद्वोढुं कः क्षमेत मामित्यात्मानमात्मना ॥ १६ ॥

धारयामीति सञ्चिन्त्य वृषो भूत्वारुरोह तम्।
अभूत्तदादि वेदान्तवेद्यः श्री वृषभेश्वरः ॥ १७ ॥

वाहनं तस्य देवस्य किमल्पं शङ्करोऽपरः।
अयोनिसम्भवो लोकपावनो गोकुलाधिपः ॥ १८ ॥

द्वितीयः शम्भुरित्युर्व्यां प्रसिद्धो धर्मविग्रहः।
वृषभेशस्वरूपं तु प्रोक्तमेतन्मया सुत ? ॥ १९ ॥

लीलान्तरं च तस्यैव नन्दिकेश्वरनामकम्।
तत्प्रवृत्तिमथो वक्ष्ये लैङ्गे संवादरूपकम् ॥ २० ॥

गते वरेण्ये वरदे सहस्राक्षे शिलादनः।
आराधयन्महादेवं तपसाऽतोषयद्भवम् ॥ २१ ॥

तदा तस्यैवमनिशं तत्परस्य द्विजस्य तु।
दिव्यं वर्षसहस्रं तु गतं क्षणमिवोल्बणम् ॥ २२ ॥

वल्मीकेनावृताङ्गश्च भक्षितश्च खगैर्मुनिः।
भक्षितोऽथ वृकाद्यैश्च भक्षितोऽहिमुखैर्मुनिः ॥ २३ ॥

वज्रसूचीमुखैश्चान्यै रक्तकीटैश्च सर्वतः।
निर्मांसरुधिरत्वग्वै निर्लेपः कुडयवत् स्थितः ॥ २४ ॥

अस्थिशिष्टोऽभवत्पश्चात्तममन्यत शङ्करः।
यदा स्मृतो मुनिः सोऽयं शङ्करेणासुरारिणा ॥ २५ ॥

तदैव मुनिशार्दूलश्चोत्ससर्ज क्लमं द्विजः।
तपतस्तस्य तपसा [1]प्रतुतोष च शङ्करः ॥ २६ ॥

[2]तुष्टः समेत्य प्रोवाच सगणश्चोमया सह।

---

[1] प्रभुस्तुष्टोऽथ–पु. पा. [2] तुष्टस्तवेत्यथोवाच–पु. पा.

[illegible] उवाच :—

[illegible] कार्यं तपसाऽनेन तव तात ? महामते ! ॥ २७ ॥

[illegible]मि पुत्रं सर्वज्ञं सर्वशास्त्रार्थपारगम्।
[illegible] प्रणम्य देवेशं स्तुत्वोवाच शिलादनः ॥ २८ ॥

[illegible]द्गदया वाचा सोमं सोमविभूषणम्।

[illegible]:—

[illegible]वन् देवदेवेश त्रिपुरार्दन ! शङ्कर ! ॥ २९ ॥
[illegible]योनिजं मृत्युहीनं पुत्रमिच्छामि सत्तम !।

[illegible]—

[illegible]र्वमाराधितो विप्र ! ब्रह्मणाहं तपोधन !।
[illegible]सा चावतारार्थं मुनिभिश्च सुरोत्तमैः ॥)
[illegible] पुत्रो भविष्यामि नन्दिनाम्ना त्वयोनिजः ॥ ३० ॥

[illegible]ता भविष्यसि मम पितुर्वै जगतां मुने !।
[illegible]मुक्त्वा तु स मुनिं प्रणिपत्य स्थितं घृणी ॥ ३१ ॥
[illegible]मः सोमभृदीशानस्तत्रैवान्तरधीयत।

[illegible]श्वरः—

[illegible]पुत्रः पिता रुद्रात्प्रीतो मम महामुने ! ॥ ३२ ॥
[illegible]ङ्गणं चकाराथ यज्ञार्थं यज्ञवित्तमः।
[illegible]तः क्षणादहं शम्भोस्तनुजस्तस्य [2]तेजसा ॥ ३३ ॥

[illegible]ज्ञातः पूर्वमेवाहं युगान्ताग्निसमप्रभः।

[illegible]र्पुस्तदा पुष्कलावर्तकाद्या
जगुः किन्नराः खेचराश्चैव सिद्धाः।
शिलादात्मजत्वं गते मय्यथेन्द्रः
ससर्जाशु वृष्टिं सुपुष्पाम्बुमिश्राम् ॥ ३४ ॥

---

[1] [illegible]क्षणादह–पु. पा. [2] चाज्ञया–पु. पा.

तं दृष्ट्वा कालसूर्याभं जटामकुटधारिणम् ।
त्र्यक्षं चतुर्भुजं शान्तं शूलखट्वाङ्गधारिणम् ॥ ३५ ॥

वज्रिणं वज्रदंष्ट्रं च वज्रिणाऽऽराधितं शिशुम् ।
वज्रकुण्डलिनं घोरं नीरदोपमनिःस्वनम् ॥ ३६ ॥

ब्रह्माद्यास्तुष्टुवुः सर्वे सुराः सेन्द्राः सुरेश्वराः ।
नेदुः समन्ततः सर्वे ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ ३७ ॥

मुनीन्द्रा मुनिशार्दूला ऋग्यजुस्सामसम्भवैः ।
स्तोत्रैर्माहेश्वरैः स्तुत्वा मां प्रणेमुर्महातपाः ! ॥ ३८ ॥

ब्रह्मा हरिश्च रुद्रश्च शक्रः साक्षाच्छिवोऽम्बिका ।
जीवश्चेन्दुर्महातेजाः भास्करः पवनोऽनलः ॥ ३९ ॥

ईशानो निर्ऋतिर्यक्षो यमो वरुण एव च ।
विश्वेदेवास्तथा रुद्रा वसवश्च महाबलाः ॥ ४० ॥

लक्ष्मीः साक्षाच्छची ज्येष्ठा देवी चैव सरस्वती ।
अदितिश्च दितिश्चैव श्रुतिर्लज्जा धृतिस्तथा ॥ ४१ ॥

नन्दा भद्रा च सुरभिः सुशीला सुमनास्तथा ।
वृषेन्द्रश्च महातेजा धर्मो धर्मात्मजस्तथा ॥ ४२ ॥

आवृत्य मां तथालिङ्ग्य तुष्टुवुर्मुनिसत्तमाः ! ।
शिलादोऽपि मुनिर्दृष्ट्वा पिता मे तादृशं तदा ॥ ४३ ॥

प्रीत्या प्रणम्य तुष्टात्मा तुष्टावेष्टप्रदं सुतम् ।

शिलादः—

भगवन् देवदेवेश त्रियम्बक ! ममाव्यय ॥ ४४ ॥

पुत्रोऽसि जगतां यस्मात्त्राता दुःखं च किं पुनः ।
रक्षको जगतां यस्मात्पिता मे पुत्र [1] सुव्रत ! ॥ ४५ ॥

---

[1] सर्वग–क. ग.

[illegible]निज ! नमस्तुभ्यं जगद्योने ! पितामह ! ।
[illegible] ! पुत्र ! महेशान ! जगतां च जगद्गुरो ! ॥ ४६ ॥

[illegible] वत्स महाभाग पाहि मां परमेश्वर !
[illegible]हं नन्दितो यस्मान्नन्दी नाम्ना सुरेश्वर ! ।
[illegible]नन्दय मां नन्दिन्नमामि जगदीश्वर ! ॥ ४७ ॥

[illegible] पितरौ मेऽद्य रुद्रलोकं गतौ विभो ! ।
[illegible]महाश्च भो नन्दिन्नवतीर्णे महेश्वरे ॥ ४८ ॥

[illegible] सफलं लोके जननं जगतां गुरो ! ।
[illegible] नमः सुरेशान ! नन्दीश्वर ! महेश्वर ! ॥ ४९ ॥

[illegible] ! पाहि महाबाहो ! देवदेव ! जगद्गुरो ! ।
[illegible] त्वामेव नन्दीश ! मत्वा यत्कीर्तितं मया ॥ ५० ॥

[illegible]तां क्षम्यतां वत्स ! वत्स ! स्तुत्य ! सुरासुरैः ।
[illegible] स्तुत्वा तु तं बालं प्रणम्य बहुमानतः ॥ ५१ ॥

[illegible]श्वरान् स संप्रेक्ष्य शिलादः [1] संवृतोऽवदत् ।

[illegible]—

[illegible] मुनयः सर्वे महाभाग्यं ममाव्ययम् ॥ ५२ ॥

[illegible]न्दी यज्ञाङ्गणे देवश्चावतीर्णो यतः प्रभुः ।
[illegible]मः कः पुमाँल्लोके देवो वा [2] दानवोऽपि वा ॥ ५३ ॥

[illegible] नन्दी यतो जातो यज्ञभूमौ हिताय मे ।

[illegible]—

[illegible] सह पिता तुष्टः प्रणम्य च महेश्वरम् ॥ ५४ ॥

[illegible]जं स्वं [3] जगामाथ निधिं लब्ध्वेव निर्धनः ।
[illegible] गतोऽहमुटजं शिलादस्य महामुनेः ॥ ५५ ॥

---

[1] [illegible]तोऽवदत्–क. ग. [2] मानवोऽपि वा–ग. [3] जगामाशु–क.

तदा वै दैविकं रूपं त्यक्त्वा मानुष्यमास्थितः।
मानुष्यमास्थितं दृष्ट्वा पिता मे लोकपूजितः ॥ ५६ ॥

व्यलपद्दुःखितोऽत्यर्थं स्वजनैश्च समावृतः।
जातकर्मादिकं चैव चकार मम सर्ववित् ॥ ५७ ॥

सालङ्कायनपुत्रो वै शिलादः पुत्रवत्सलः।
उपदिष्टा हि तेनैव ऋक्छाखा यजुषस्तथा ॥ ५८ ॥

सामशाखासहस्रं च साङ्गोपाङ्गं महामुने!।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वो वास्तुलक्षणम् ॥ ५९ ॥

हस्तिनां चरितं चैव नराणां चैव लक्षणम्।
सम्पूर्णे सप्तमे वर्षे ततोऽथ मुनिसत्तमौ ॥ ६० ॥

मित्रावरुणनामानौ तपोयोगबलान्वितौ।
तस्याश्रमं गतौ दिव्यौ द्रष्टुं मामाज्ञया विभोः ॥ ६१ ॥

ऊचतुस्तं महात्मानौ मां निरीक्ष्य मुहुर्मुहुः।
तात! नन्द्ययमल्पायुः सर्वशास्त्रार्थपारगः ॥ ६२ ॥

न दृष्टमेवमल्पायुरस्य वर्षाधतः परम्।
इत्युक्तवति विप्रेन्द्रे शिलादः पुत्रवत्सलः ॥ ६३ ॥

मामालिङ्ग्य च दुःखार्तो रुरोदातीव विस्वरम्।
हा पुत्र पुत्र पुत्रेति पपात च महीतले ॥ ६४ ॥

अहो विधेर्बलं चैव विधातुश्चेति दुःखितः।
तस्य चार्तस्वरं श्रुत्वा तदाश्रमनिवासिनः ॥ ६५ ॥

निपेतुर्विह्वलाः सर्वे रक्षां चक्रुश्च मङ्गलाम्।
तुष्टुवुश्च महादेवं त्रियम्बकमुमापतिम् ॥ ६६ ॥

हुत्वा त्रियम्बकेनैव मधुनाज्येन संप्लुताम्।
दूर्वामयुतसंख्याकां सर्पिर्द्रव्यसमन्विताम् ॥ ६७ ॥

पिता विगतसंज्ञश्च तथा चैव पितामहः।
निश्चेष्टश्च बभूवासौ मृतवन्निपपात ह ॥ ६८ ॥

मृत्योर्भीतोऽहमचिरात् शिरसा चाभि[1]वन्दितम्।
मृतवत्पतितं साक्षात्पितरं च पितामहम् ॥ ६९ ॥

प्रदक्षीणीकृत्य च तं रुद्रजाप्यपरोऽभवम्।
हृत्पुण्डरीकसुषिरे ध्यात्वा देवं त्रियम्बकम् ॥ ७० ॥

त्र्यक्षं दशभुजं शान्तं पञ्चवक्त्रं सदाशिवम्।
सरितश्चान्तरे पुण्ये स्थितं मां परमेश्वरः ॥ ७१ ॥

तुष्टोऽब्रवीन्महादेवः सोमः सोमार्धभूषणः।

...—

वत्स! नन्दिन् महाभाग! मृत्योर्भीतिः कुतस्तव ॥ ७२ ॥

मयैव प्रेरितौ विप्रौ मत्समस्त्वं न संशयः।
...तत्तव देहं च लौकिकं परमार्थतः ॥ ७३ ॥

नास्त्येव दैविकं दृष्टं शिलादेन पुरा तव।
देवैश्च मुनिभिः सिद्धैर्गन्धर्वैर्दानवोत्तमैः ॥ ७४ ॥

पूजितं च पुरा वत्स दैविकं नन्दिकेश्वर!।
संसारस्य स्वभावोऽयं सुखं दुःखं पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

नृणां [2]योगे रतिस्त्याज्या सर्वदैव विवेकिनाम्।
एवमुक्त्वा तु मां साक्षात्सर्वदेवेश्वरेश्वरः ॥ ७६ ॥

कराभ्यां [3]स शुभाभ्यां चोभाभ्यां मां परमेश्वरः।
पस्पर्श भगवान् रुद्रः प्रणतार्तिहरो हरः ॥ ७७ ॥

उवाच च महादेवस्तुष्टात्मा वृषभध्वजः।
निरीक्ष्य गणपांश्चैव देवीं हिमवतः सुताम् ॥ ७८ ॥

मामालोक्य च तुष्टात्मा महादेवः सुरेश्वरः।

...—

अमरो जरया त्यक्तो नित्यं दुःखविवर्जितः ॥ ७९ ॥

[1] ...न्द्य तम्—क. ग. [2] योनिपरित्यागः सर्वदैव विवेकिनः—पु. पा.
[3] ...भ्यां—मु. पा.

अक्षयश्चाव्ययश्चैव सपिता ससुहृज्जनः।
इष्टो मम सदा चैव मम पार्श्वगतः सदा ॥ ८० ॥

मङ्गलश्चैव भविता महायोगबलान्वितः।
एवमुक्त्वा च मां देवो भगवान् सगणस्तदा ॥ ८१ ॥

कुशेशयमयीं मालां समुन्मुच्यात्मनस्तथा।
आबबन्ध महातेजा माहादेवो वृषध्वजः ॥ ८२ ॥

[1]तया च मालयाऽतीव [1] शुभया कण्ठसक्तया।
त्र्यक्षो दशभुजश्चैव द्वितीय इव शङ्करः ॥ ८३ ॥

तत एव समादाय हस्तेन परमेश्वरः।
उवाच ब्रूहि किं तेऽद्य ददामि वरमुत्तमम् ॥ ८४ ॥

ततो जटाश्रितं वारि गृहीत्वा चातिनिर्मलम्।
उक्त्वा नदी भवेत्येवं ससर्ज वृषभध्वजः ॥ ८५ ॥

तत आदित्यतोया च पूर्णा सितजला शुभा।
पद्मोत्पलवनोपेता प्रावर्तत महानदी ॥ ८६ ॥

तामुवाच महादेवो नदीं परमशोभनाम्।
यस्माज्जटोदकादेव प्रवृत्ता त्वं महानदी ॥ ८७ ॥

तस्माज्जटोदका पुण्या भविष्यसि सरिद्वरा।
त्वयि स्नात्वा नरः कश्चित् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८८ ॥

ततो देव्या महादेवः शैलादिनमजः प्रभुः।
सुतस्तेऽयमिति प्रोच्य पादयोः संन्यपातयत् ॥ ८९ ॥

सा मामाघ्राय शिरसि हस्ताभ्यां परिमृज्य च।
पुत्रप्रेम्णाऽभ्यषिञ्चत्सा स्रोतोभिः स्तनजैस्त्रिभिः ॥ ९० ॥

पयसा शङ्खगौरेण देवदेवं निरीक्ष्य सा।
त्रीणि स्रोतांसि तान्यस्याः स्रोतस्विन्योऽभवंस्तदा ॥ ९१ ॥

---

[1] तथाहं मालया जातः–पु. पा.

नदीं त्रिस्रोतसं देवो भगवानवदद्भवः।
(त्रिस्रोतसं नदीं दृष्ट्वा वृषः परमहर्षितः।)
ननाद नादात्तस्मात्तु सरिदन्या ततोऽभवत् ॥ ९२ ॥

वृषध्वनिरिति ख्याता देवदेवेन सा नदी।
जाम्बूनदमयं चित्रं[1] सर्वरत्नमयं शुभम् ॥ ९३ ॥

[2]स दिवश्च च्युतं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा।
मकुटं चाबबन्धेशो मन्मूर्ध्नि वृषभध्वजः ॥ ९४ ॥

कुण्डले च शुभे दिव्ये वज्रवैडूर्यभूषिते।
आबबन्ध महादेवः स्वयमेव महेश्वरः ॥ ९५ ॥

मां तथाभ्यर्चितं व्योम्नि दृष्ट्वा मेघैः प्रभाकरः।
मेघाम्भसाऽभ्यषिञ्चन्मां शैलादिनमथो मुने! ॥ ९६ ॥

तस्याभिषिक्तस्य तदा प्रवृत्ते स्रोतसी भृशम्।
यस्मात्सुवर्णं निर्भिद्य नद्येषा संप्रवर्तिता ॥ ९७ ॥

स्वर्णोदकेति तामाह महादेवस्त्रियम्बकः।
जाम्भूनदमयाद्यस्माद् द्वितीया मकुटाच्छुभा ॥ ९८ ॥

प्रावर्तत नदी पुण्या प्रोचुर्जाम्बूनदेति ताम्।
एतत्पञ्चनदं नाम [3]जप्येश्वरसमीपगम् ॥ ९९ ॥

अथ देवो महादेवः सर्वदेवपतिर्भवः।
देवीमुवाच शर्वाणीमुमां गिरिसुतामजाम् ॥ १०० ॥

देवि! नन्दीश्वरं देवमभिषेक्ष्यामि भूतले।
[4]नगानप्याहरिष्यामि किं वा त्वं मन्यसे शुभे ॥ १०१ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भवानी हृषितानना।
स्मयन्ती वरदं प्राह भवं भूतपतिं विभुम् ॥ १०२ ॥

---

[1] सर्वरत्नविभूषितम्–मु. पा. [2] त्रिदिवश्च–मु. पा. स्वं देवश्चाद्भुतं–पू. पा.
[3] ... [4] गणानप्या–क. ग.

देव्युवाच—

सर्वलोकाधिपत्यं च गणेशानां तथैव च ।
सर्वमर्हति देवेश ! शैलादिस्तनयो मम ॥ १०३ ॥

ततः स भगवान् देवः सर्व[1]देवेश्वरेश्वरः ।
सस्मार गणपान् दिव्यान् देवदेवो वृषध्वजः ॥ १०४ ॥

स्मरणादेव रुद्रस्य सम्प्राप्तास्ते गणेश्वराः ।
सर्वे सहस्रहस्ताश्च सहस्रायुधधारिणः ॥ १०५ ॥

त्रिनेत्राश्च महात्मानस्त्रिदशैरभिवन्दिताः ।
कालाग्निकोटिसंकाशा जटामकुटधारिणः ॥ १०६ ॥

कोटिकोटिगणैस्तुल्यैरात्मनां च गणेश्वराः ।
असंख्याता महात्मानस्तत्राजग्मुर्मुदा युताः ॥ १०७ ॥

गायन्तश्च द्रवन्तश्च नृत्यन्तश्च महाबलाः ।
मुखाडम्बरवाद्यानि नादयन्तस्तथैव च ॥ १०८ ॥

रथैर्नागैर्हयैश्चैव वायुमर्कटवाहनाः ।
विमानेषु तथाऽऽरूढा हेमचित्रेषु वै गणाः ॥ १०९ ॥

भेरीमृदङ्गवाद्यैश्च पणवानकगोमुखैः ।
वादित्रैर्विविधैश्चान्यैः पटहैरेकपुष्करैः ॥ ११० ॥

भेरीमुरजसन्नादैराडम्बरकडिण्डिमैः ।
[2]मर्दलैर्दर्दुलैश्चक्कैस्तलघातैरनेकशः ॥ १११ ॥

[3]नाद्यमानैर्महायोगा आजग्मुर्देवसंसदम् ।
ते गणेशा महासत्वाः सर्वदेवेश्वरेश्वराः ॥ ११२ ॥

प्रणम्य देवीं देवं च वचनं चेदमब्रुवन् ।
भगवन्! देवदेवेश ! त्रियम्बक! वृषध्वज! ११३ ॥

[1] लोकेश्वरेश्वरः—मु. पा.

[2] मर्दलैर्वेणुवीणाभिर्विविधैस्तालनिस्स्वनैः ।
दर्दुरैस्तालघातैश्च कच्छपैः पणवैरपि ॥ पु. पा. [3] वाद्यमानैः—मु. पा.

किमर्थं च स्मृता देव ! ह्याज्ञापय महाद्युते ! ।
किं सागरान्छोषयामो यमं वा सह किंकरैः ॥ ११४ ॥

[1]हन्मो मृत्युसहायं वा सवह्निमथ पद्मजम् ।
बध्वेन्द्रं सहदेवैश्च सहविष्णुं च वायुना ॥ ११५ ॥

आनयामः सुसंक्रुद्धान् दैत्यान्वा दानवैः सह ।
कस्याद्य व्यसनं घोरं करिष्यामस्तवाज्ञया ॥ ११६ ॥

कस्य वाऽद्योत्सवो देव सर्वकाम[2]समृद्धिमान् ।
तांस्तथा वादिनः सर्वान् गणेशान् भवसम्मतान् ॥ ११७ ॥

उवाच देवः सम्पूज्य कोटिकोटिगणान्प्रभुः ।

ईश्वरः—

श्रुणुध्वं यत्कृते यूयमिहाहूता जगद्धिताः ॥ ११८ ॥

श्रुत्वा च प्रयतात्मानः कुर्वन्तु तदशङ्किताः ।
नन्दीश्वरोऽयं पुत्रो नः सर्वेषामीश्वरेश्वरः ॥ ११९ ॥

प्रियोऽग्रनायकश्चैव सेनानीर्वः सुबुद्धिमान् ।
तमिमं मम सन्देशाद्यूयं सर्वे च [3] सम्मताः ॥ १२० ॥

सेनान्यमभिषिञ्चध्वं महायोगपतिं पतिम् ।
एवमुक्ते भगवता गणपाः सर्व एव ते ॥ १२१ ॥

एवमस्त्विति संमन्त्र्य सम्भारानाहरंस्ततः ।
ततः शिवाश्रयं दिव्यं जाम्बूनदमयं शुभम् ॥ १२२ ॥

आसनं मेरुसंकाशं मनोहरमुपाहरन् ।
नैकस्तम्भमयं चापि चारुचामीकरप्रभम् ॥ १२३ ॥

मुक्तादामावलम्बं च मणिरत्नविभूषितम् ।
स्तम्भैश्च वैडूर्यमयैः किङ्किणीजालसंयुतम् ॥ १२४ ॥

[1] हन्मो मृत्युसुतां मृत्युं पशुपद्धन्म पद्मजम् ।—पु. पा. [2] समृद्धये—पु. पा.
[3] [illegible]:—क.

प्रवरास्तरसंयुक्तं मण्डपं विश्वतोमुखम् ।
कृत्वा चक्रुश्च तन्मध्ये तदासनवरं शुभम् ॥ १२५ ॥

तस्याग्रतः पादपीठं नीलवज्रावभासितम् ।
चक्रुः पादप्रतिष्ठार्थं कलशौ चास्य पार्श्वगौ ॥ १२६ ॥

सम्पूर्णौ परमाम्भोभिररविन्दावृताननौ ।
कलशानां सहस्रं च सौवर्णं राजतं तथा ॥ १२७ ॥

ताम्रजं मृण्मयं चैव सर्वतीर्थाम्बुपूरितम् ।
छत्रं शतशलाकं च जाम्बूनदमयं शुभम् ॥ १२८ ॥

शङ्खहारेन्दुगौरेण पृष्ठेनापि विराजितम् ।
व्यजनं चन्द्रशुभ्रं च हेमदण्डं च चामरम् ॥ १२९ ॥

ऐरावतः सुप्रतीकः गजावेतौ सुपूजितौ ।
मकुटं काञ्चनं चैव निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ १३० ॥

कुण्डले चामले दिव्ये वज्रं चैव वरायुधम् ।
जाम्बूनदमयं सूत्रं केयूरद्वयमेव च ॥ १३१ ॥

हारं च मणिभिश्चित्रं निर्मितं विश्वकर्मणा ।
सम्भाराणि तथान्यानि विविधानि बहून्यपि ॥ १३२ ॥

[1]सममानिन्युरव्यग्रा गणपा देवसम्मताः ।
ततो देवाश्च सेन्द्राश्च सनारायणकास्तथा ॥ १३३ ॥

मुनयो भगवान्ब्रह्मा नव ब्रह्माण एव च ।
वेदाश्च लोकाः सर्वे ते तत्राजग्मुर्मुदा युताः ॥ १३४ ॥

तेष्वागतेषु सर्वेषु भगवान् परमेश्वरः ।
सर्वकार्यविधिं कर्तुमादिदेश पितामहम् ॥ १३५ ॥

पितामहोऽपि भगवान् नियोगादेव तस्य तु ।
चकार सर्वं भगवानभिषेकं समाहितः ॥ १३६ ॥

अर्चयित्वा ततो ब्रह्मा स्वयमेवाभ्यषेचयत् ।
ततो विष्णुस्ततः शक्र [2]ऋषयश्च सहामरैः ॥ १३७ ॥

[1] ते समा—क.   [2] लोकपालास्तथैव च—पु. पा.

वासोयुगं तथा दिव्यं गन्धं दिव्यं तथैव च ।
केयूरे कुण्डले चैव मुकुटं हारमेव च ॥ १३८ ॥

छत्रं शतशलाकं च वालव्यजनमेव च ।
दत्तं महात्मना तेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ १३९ ॥

ऋषयस्तुष्टुवुश्चैनं पितामहपुरोगमाः ।
स्तुतवत्सु ततस्तेषु विष्णुः सर्वजगत्पतिः ॥ १४० ॥

शिरस्यञ्जलिमाधाय तुष्टाव च समाहितः ।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा जयशब्दं चकार ह ॥ १४१ ॥

ततो गणाधिपाः सर्वे ततो देवास्ततोऽसुराः ।
एवं स्तुतश्चाभिषिक्तो [1]देवैर्ब्रह्मादिभिः सह ॥ १४२ ॥

उद्वाहश्च कृतस्तत्र नियोगात्परमेष्ठिनः ।
मरुतां च सुता देवी सुयशाख्या बभूव या ॥ १४३ ॥

लब्धं शशिप्रभं छत्रं तया [2]रत्नविभूषितम् ।
चारुभिश्चामरासक्तहस्ताग्रैः स्त्रीगणैर्युतम् ॥ १४४ ॥

सिंहासनं च परमं तया चाधिष्ठितं मया ।
अलङ्कृता महालक्ष्म्या मकुटाद्यैश्च भूषणैः ॥ १४५ ॥

लब्धश्च परमो हारो देव्या कण्ठगतस्तया ।
वृषेन्द्रश्च सितो नागः सिंहः सिंहध्वजस्तथा ॥ १४६ ॥

रथश्च हेम्नो हारश्च चन्द्रबिम्बसमप्रभः ।
अद्यापि ददृशे कश्चिन्मया नात्र समः क्वचित् ॥ १४७ ॥

सान्वयं च गृहीत्वा मां तथा सम्बन्धिबान्धवैः ।
आरुह्य वृषमीशानो मया सह गतः शिवः ॥ १४८ ॥

इत्येवं नन्दिनो वृत्तमाविर्भावादिकं क्रमात् ।
विवाहान्तं समाख्यातं समासाद्विस्मयावहम् ॥ १४९ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे चतुर्थकल्लोले बसवेश्वरावतारान्तरनन्दीश्वराविर्भावादि-
विवाहान्तवृत्तान्तकथनं नाम अष्टमस्तरङ्गः

[1] देवैः सब्रह्मकैः सह—क. ग.   [2] तत्र विभूषितम्—पु. पा.

अथ नवमस्तरङ्गः

आविर्भावादिकं वृत्तं नन्दिनः समुदीरितम् ।
तस्यैव नन्दिनो भूमौ बसवेश्वररूपतः ॥ १ ॥

आविर्भावोऽस्ति यस्तं ते समासाद्वर्णये श‍ृणु ।

अस्ति प्रशस्तो धरणीधरेन्द्रो
दिश्युत्तरस्यां धृतदेवदेवः ।
कश्चिद्विपश्चित्प्रथितप्रभावः
कैलासनामा कलधौतरूपः ॥ २ ॥

कथाप्रसङ्गैः प्रमथास्तदीयै-
रास्थानसौभाग्यविशेषगर्भैः ।
महेशसेवासुखमात्मनान्त-
र्विभावयन्तो मुनयोऽप्यतिष्ठन् ॥ ३ ॥

अथाश्रितानामखिलान्तरात्मा
स्वयं विदित्वाऽभिमतं स्वयम्भूः ।
उमासमेतो विजयाजयाभ्यां
महासभामण्डपमाससाद ॥ ४ ॥

पुरान्तको दुर्मतगर्वहन्ता
गिरीन्द्रजाप्राणसखो महेशः ।
वर्णाश्रमातीत इति व्यतानीत्
कर्णोत्सवं काहलिकानिनादः ॥ ५ ॥

अथाजगामाऽन्तरयन्मुनीन्द्र-
स्त्रिलोचनास्थानविदग्धगोष्ठीः ।
मनोज्ञमौर्वीरवमञ्जुलेन
विपञ्चिकापञ्चमनिःस्वनेन ॥ ६ ॥

मुनेर्विपञ्चीसुहृदो मुखेन्दौ
कल्याणगीतामृतकौमुदीके ।
निधाय नेत्राणि तदा त्रिनेत्रः
कृतावधानः क्षणमात्रमासीत् ॥ ७ ॥

गानावसाने प्रतिगृह्य पूजां
श्लाघामयीं शम्भुवचोनियुक्तः ।
जगाद भूमौ स विलोकितानि
स्थानानि तत्रोदित[1]मप्युदन्तम् ॥ ८ ॥

देशं समुत्सृज्य [2]तदल्पभक्तिं
प्रविश्य कर्णाटमहीविभागम् ।
तत्रापि दृष्ट्वा शिवभक्तिदूरान्
तत्रास चेतस्तरसा मदीयम् ॥ ९ ॥

पुनः पुनर्दुर्मतदर्शनानि
भवेयुरित्येव विशङ्कमानः ।
महीतलालोकनमन्दहर्षः
सभामिमां साम्प्रतमागतोऽस्मि ॥ १० ॥

उदूढनानाविधभूम्युदन्तं
तपोधनोक्तं तरुणेन्दुचूडः ।
निशम्य देवं वृषभं समीक्ष्य
समाजुहावाननसंज्ञयैव ॥ ११ ॥

द्वितीयशम्भुः स वृषेश्वरोऽपि
बद्धाञ्जलिर्बोधमयो महात्मा ।
स्थित्वा पुरः किं करणीयमाज्ञा
विधीयतामित्यवदद्विधिज्ञः ॥ १२ ॥

आज्ञापयामास तमम्बिकायाः
पतिस्त्वया शासनमस्मदीयम् ।
प्रकाशनीयं प्रकटापदानै-
र्विजित्य भूमौ विमतानशेषान् ॥ १३ ॥

महीसुरः कश्चन माधवाख्यो
महीतले मां प्रति पुत्रकाङ्क्षी ।
तपस्यते तद्व्रतमस्य पत्नी
तनोति च त्वद्गतचित्तवृत्तिः ॥ १४ ॥

---

[1] मित्युदन्तम्—क.   [2] तमल्प—क. ग.

पुत्रत्वमासाद्य तयोः पृथिव्यां
श्रीवीरमाहेश्वरतन्त्रदार्ढ्यम् ।
विधेहि विद्वन् विविधैर्विहारैः
प्रहृत्य पाषण्डमतप्रवृत्तान् ॥ १५ ॥

वीरेश्वराद्याः प्रमथेश्वराश्च
क्षितौ क्रमेणैव कृतावताराः ।
प्रत्यक्षसिद्धैरतुलप्रभावैः
स्थिरीकरिष्यन्ति सदा ममाज्ञाम् ॥ १६ ॥

किंचासुरः कश्चन कण्टकाख्य-
स्तपोभिरुग्रैः परितोष्य किञ्चित् ।
स्वप्ने समाकल्पितसंविधानो
स्वर्गाधिपत्यं स्वयमाचकाङ्क्षे ॥ १७ ॥

भूतान्यनेकान्यवधीस्त्वमादा-
वकारणात्तद्भुवि भूमिपालः ।
भूत्वा यदाऽभुक्तकरायुधेन
हतस्तदा तत्पदसिद्धिरस्तु ॥ १८ ॥

आदिष्ट इत्येव मयाऽसुरोऽय-
मासाद्य पृथ्वीमधिकर्द्धिरास्ते ।
प्रवर्तयन्वेदविरोधितन्त्रं
[1] प्राकाशयद्भक्तियुतेषु वैरम् ॥ १९ ॥

पापेन धर्मस्तमसा प्रकाश-
श्छायाऽऽतपेनाप्यसता सदेवम् ।
प्रयाति शुद्धः समयः प्रसिद्धिं
दुरात्मना तत्पददूषकेन ॥ २० ॥

तस्यास्ति राज्ञो बलदेवनामा
दयानिधिः कश्चन दण्डनाथः ।
ममेव देवं मनसा विदित्वा
मद्भक्तमेवाऽऽकलयत्कुलीनम् ॥ २१ ॥

[1] प्रकाशयन् भक्तजनेषु—क. ग.

मत्प्रीतये दानशतं विधाय
कन्यां प्रदातुं किल काङ्क्षमाणः ।
मां प्रार्थयत्यद्य मदीयभक्त-
हस्ते मदावासतया प्रशस्ते ॥ २२ ॥

भूत्वाऽऽत्मजा भक्तवरस्य तस्य
मनोरथापूरणमारचय्य ।
गङ्गेयमागच्छति जङ्गमार्चा-
विधायिनस्ते सहचारिणीति ॥ २३ ॥

गङ्गाऽवदद्देव भवत्पदाब्ज-
[1] सेवासुखासक्तिमती तथाहम् ।
कथं त्वदीयप्रमथस्य सेवा-
विधिं विधास्ये विविधोपचारैः ॥ २४ ॥

गिरं तदुक्तां गिरिशो निशम्य
किंचिद्विहस्याद्भुतमावभाषे ।
शेषानशेषान्प्रमथानवेहि
मामेव मन्यस्व महावृषेन्द्रम् ॥ २५ ॥

इत्यद्भुतामीश्वरवाचमार्या
श्रुत्वाऽथ बद्धाञ्जलिराचचक्षे ।
भक्तप्रियत्वात्परमार्थतो वा
प्रभाषसे देववदेव सम्यक् ॥ २६ ॥

देवोऽप्ययशंसच्छृणु देवि लोका-
नुत्पाद्य तेषामवलम्बनाय ।
धर्माभिधानः प्रथमो मदंशः
संस्थापितः सज्जनमानसेषु ॥ २७ ॥

एकावशेषे प्रलये पुनर्मां
भेजे वृषाकारगतो मदंशः ।
आलम्बभूतावयवोऽखिलाना-
माम्नायतीर्थागमपद्धतीनाम् ॥ २८ ॥

[1] सेवासुहेवाकवती तदाहम्—क. ग.

मया ततोऽभ्येत्य यदीप्सितं त-
द्वृणु त्वमित्युक्तमसौ निशम्य।
अचञ्चलां मत्पदभक्तिमेव
वव्रेऽथ नम्रो वशिनां पुरोगः ॥ २९॥

वैकुण्ठपद्मासनवासवाद्यैः
शिरोभिरभ्यर्चितशासनेन।
गाणाधिपत्येन स योजितोऽभू-
त्तदा प्रभृत्येव मया महात्मा ॥ ३०॥

शिवागमानां च परं रहस्य-
महं यथा वेद्मि तथैव वेत्ति।
तस्मादमुष्यापि ममापि देवि!
भेदस्तु नाम्ना न महामहिम्ना ॥ ३१॥

[1]आद्यावतारे वृषभस्य नाम
भूयादमुष्मिन्वसवः किलेति।
यस्याननाब्जे बसवेति शब्दः
प्रवर्तते तत्र वसामि गौरि! ॥ ३२॥

किञ्चाहमस्यानुसरन्नशेष-
मात्मीकरिष्याम्यनुबन्धवस्तु।
लिङ्गात्मकोऽसून्वसुजङ्गमात्मा
देहं पुनर्देशिकरूपगूढः ॥ ३३॥

कल्पे सखा सर्गविधौ सहायो
गणाग्रणीर्वेत्रभृदग्रयायी।
असावधिष्ठानमनेकवृत्त्या
करोति सेवां मम कामरूपः ॥ ३४॥

सोऽयं मदंशः सुमुखस्त्वयाऽपि
सम्भावनीयः किमुतेतरेण।
[2]कुर्यात्ततस्तामपहाय गङ्गे
शङ्कामिमां [3]शाकरराजसेवाम् ॥ ३५॥

---

[1] अद्यावतारो—क. [2] कुर्यास्तत—ग. [3] शाकर—क. शार्वर—ग.

इत्थं प्रशंसन्वृषभेशमीशः
प्रयुज्य तां प्रस्तुतकार्यसिद्ध्यै।
विलोकयन्ती वृषभं विशेषात्
सभामवैक्षिष्ट सुधांशुमौलिः ॥ ३६॥

अथ झडिति शिवाज्ञां कर्तुमत्युच्चनीचे-
ष्वपि जननमवापुः शम्भुभृत्याः कुलेषु।
मणय इव महार्घा रोहणाम्भोधिशुक्ति-
ष्वपहृतपरिपन्थिध्वान्तवृन्दा महोभिः ॥ ३७॥

स्वयमपि वृषभेन्द्रश्चारुसौभाग्यसान्द्रः
प्रकटितनिजतन्त्रः शम्भुना दत्तसत्त्वः।
मधुरमुदरभागं मान्यमालम्ब्य योगं।
व्रतवृतपृथुकायाः प्राप मादाम्बिकायाः ॥ ३९॥

अथ मादाम्बिका गर्भचिह्नमा[1]नन्दमन्थरा।
पत्युर्मनोरथफलप्राप्तिकर्णेजपं दधौ ॥ ४०॥

स्वान्तर्गतानन्दविभ्रमादिबहिर्मुखः।
निनायाब्दत्रयं तस्या जठरे जगदीश्वरः ॥ ४१॥

गर्भभारमुद्वोढुमशक्ता शङ्करालयम्।
गत्वा वृषभदेवस्य स्थिताग्रे सा व्यजिज्ञपत् ॥ ४२॥

भाग्यवत्यो युवतयो धृत्वा गर्भमनामयम्।
नवमे मासि सुवते दशमे वात्मजं विभो! ॥ ४३॥

त्वत्सेवासक्तचित्तायामप्यगाद्वत्सरत्रयम्।
एतद्द्वारापनयनं कुरु मे मास्तु सन्ततिः ॥ ४४॥

अस्मिन्नवसरेऽन्योन्यजल्पनासमयान्तरे।
अचिरादेव ते कार्यसिद्धिरस्त्विति वागभूत् ॥ ४५॥

---

[1] नन्दनिर्भरा—क. ग.

पुष्पगुच्छस्तदैवाशु वृषशृङ्गान्तरार्पितः ।
पपात षट्पदारावैस्तथास्त्विति वदन्निव ॥ ४६ ॥

प्रसादं प्राग्रहीत्प्राज्ञा प्रमोदाश्रुमती सती ।
दत्ता वृषभदेवेनेत्युपश्रुतिसमक्षणम् ॥ ४७ ॥

सखीजनावृता गेहं गत्वा माधवगेहिनी ।
प्रसादमवदच्छम्भोर्भर्त्रे सा सोऽपि पिप्रिये ॥ ४८ ॥

कालेनाल्पीयसैवाथ बभूव प्रसवोन्मुखी ।
अथाष्टवर्षदेशीयः कश्चिद्दृष्टस्तया पुरः ॥ ४९ ॥

विष्टम्भयन्निव दिशः श्लिष्टेनाष्टौ स्वतेजसा ।
प्रत्यग्रविद्रुमलताविटपारुणकान्तिभिः ॥ ५० ॥

रुद्राक्षग्रथिताग्राभिर्जटाभिः पञ्चभिर्वृतः ।
त्रिपुण्ड्रच्छद्मसंप्राप्तत्रिस्रोतःकान्तिबन्धुना ॥ ५१ ॥

कौमुदीगुच्छधौतेन भस्मना भासुरालिकः ।
विकस्वरललाटाक्षिच्छायासच्छायकान्तिना ॥ ५२ ॥

हरिचन्दनक्लृप्तेन [1] तिलकेनापि राजितः ।
रुद्राक्षषट्कसम्बद्धताम्रकुण्डलशोभिना ॥ ५३ ॥

कर्णभूषाद्वयेनोच्चैर्वर्णनीयमुखाम्बुजः ।
अष्टोत्तरेणैकवक्त्ररुद्राक्षाणां शतेन च ॥ ५४ ॥

द्वात्रिंशता च घटितस्फुटोरःकण्ठमालिकः ।
व्याघ्रकृत्तिकृतोड्याणपट्टिकाश्लिष्टमध्यकः ॥ ५५ ॥

कराम्बुरुहनालश्रीवहवेत्रलताकरः ।
विभूतिकुण्डिकारूढभुजाशिखरभासुरः ॥ ५६ ॥

अधोमुखाम्भोरुहान्तर्गतहंसोपमाश्रिते ।
स्फाटिके पादुकाद्वन्द्वे प्रतिष्ठितपदाम्बुजः ॥ ५७ ॥

[1] तिलकेनातिशोभितः—क. ग.

कृपातरङ्गितालोको दाक्षिण्यललिताननः ।
अनुल्बणोज्ज्वलाकारः सौजन्यमिव चाक्षुषम् ॥ ५८ ॥

अदृष्टपूर्वमतिथिं दृष्ट्वा तं दीप्ततेजसम् ।
शरणार्थिन्यस्मि देवेत्यलसा प्रणनाम सा ॥ ५९ ॥

वत्से ! वत्सवती भूया इत्याशीर्वादपूर्वकम् ।
विभूतिमलिके दत्वा व्याचचक्षे विचक्षणः ॥ ६० ॥

भद्रेऽस्ति हि महाक्षेत्रं नाम्ना [1] कूडलिसङ्गमम् ।
यत्रास्ते रजताद्रिं च विस्मृत्य विषमेक्षणः ॥ ६१ ॥

पवित्रे यत्र गात्राणि त्यजतां किल देहिनाम् ।
कर्णेषु तारकं ब्रह्म व्याहरन्नम्बिकापतिः ॥ ६२ ॥

पल्वलान्यपि तीर्थानि पामरा अपि तापसाः ।
द्रुमाः कल्पद्रुमा यत्र धेनवः सुरधेनवः ॥ ६३ ॥

तत्राहं कल्पितावासो भिक्षुः कश्चन शोभने ! ।
त्वत्पुत्रानुग्रहं कर्तुं कृपया समुपागतः ॥ ६४ ॥

इत्येवं वदतस्तस्य वाक्यमाकर्ण्य तादृशम् ।
सुतं दृष्ट्वा स्वशय्यायां भ्राजमानं ननन्द सा ॥ ६५ ॥

प्रणमन्तमिवाचार्यं शिरोविरचिताञ्जलिम् ।
अर्धोदये तस्य कण्ठे बध्वा लिङ्गात्मकं शिवम् ॥ ६६ ॥

अयं बसवराजाख्यो भक्तिभाण्डगृहं भवेत् ।
अप्रसादीकृतं चास्मै न प्रदेयं कदाचन ॥ ६७ ॥

इत्युक्त्वाऽन्तरधाद्देवः सर्वान्विस्मापयन् जनान् ।

वृषेन्द्रे संजाते बसव इति नाम्ना शिवकथा
सुधासान्द्रे चन्द्रे मधुरमधुरैः स्वैर्गुणगणैः ।
पपातोर्व्यां कल्पद्रुमकुसुमवृष्टिः परिणता
प्रसादं प्रापाशावलयमपि चित्तैः सह सताम् ॥ ६८ ॥

[1] कूडल—क.

तस्योपनययोग्ये तु काले समुपसेदुषि ।
जनको माधवाचार्यो मादाम्बाख्या जनन्यपि ॥ ६९ ॥

उपनेतुमसुं पुत्रमयतेतां महोत्सवैः ।
तदायं पितरौ दृष्ट्वाचचक्षे तादृशोद्यमौ ॥ ७० ॥

शृणुतां पितरौ! प्रेम्णा सङ्गमेशो गुरुर्मम ।
लिङ्गस्य धारणं वीरशैवदीक्षां च कारयन् ॥ ७१ ॥

अन्वगृह्णात्ततो नार्हं ममोपनयनादिकम् ।
इत्यनन्तरमुन्मुच्य तत्क्षणात्पूर्वमाश्रमम् ॥ ७२ ॥

निर्जगामाग्रजा तस्य नागाम्बा सह निर्ययौ ।
मातुलो [1] बलदेवोऽस्य मन्त्री बिज्जलभूपतेः ॥ ७३ ॥

नागाम्बया सहायान्तमभ्रूणोद्बसवेश्वरम् ।
अभिगम्य निजं गेहमानीय मुदितान्तरः ॥ ७४ ॥

ततश्च पुत्रीं गङ्गाख्यां तस्मै स प्रत्यपादयत् ।
उद्वाहमङ्गलं प्राप्य सङ्गमेश्वरनामकम् ॥ ७५ ॥

अध्युवास महाक्षेत्रं पवित्रमतिचित्रकृत् ।
अथ याति कियत्काले बलदेवः स्वयं ततः ॥ ७६ ॥

जामातुर्बसवेशस्य सादृश्यं वृषभेश्वरे ।
विलोकितुमिव प्रायः शिवसन्निधिमभ्यगात् ॥ ७७ ॥

ततो बिज्जलभूपालः स्वीयस्य गुणशालिनः ।
जामातरममात्यस्य शुश्राव बसवेश्वरम् ॥ ७८ ॥

तमानेतुं यियासन् स सामाजिकमुखान्नृपः ।
आगमं वेदयामास सोऽपि तं प्रति निर्ययौ ॥ ७९ ॥

तावुभौ मिलितौ मध्यमार्गे परमहर्षितौ ।
राजा तस्मै बहुविधानुपहारानकल्पयत् ॥ ८० ॥

[1] बलदेवस्य—क. ग.

पौरैर्विकरवाकीर्णाः सर्वा मुखरयन्दिशः ।
सपौरवर्गः सबलः सामात्यः सपरिच्छदः ॥ ८१ ॥

बसवेश्वरमानीय निनाय भवनं प्रति ।
सर्वाधिपत्यं दत्वा तं निजमन्त्रिपदे न्यधात् ॥ ८२ ॥

वासरेषु प्रयातेषु ततः कतिपयेषु तु ।
बिज्जलाख्यो महीपालः पिशुनोक्तिवशंवदः ॥ ८३ ॥

ततान वितथाक्षेपान्प्रतीपानेव भूरिशः ।
तेऽप्यस्य महिमोत्कर्षप्रकाशायाभवन्परम् ॥ ८४ ॥

प्रकाशयेयुः सङ्घर्षा मुहुः श्रीखण्डसौरभम् ।
सर्वदा गुरुलिङ्गश्रीजङ्गमानामभीप्सितम् ॥ ८५ ॥

अर्पयित्वैव सकलांस्तर्पयामास तान्मुहुः ।
मित्राणां दर्शितानेकचित्राणां सहवर्तिनाम् ॥ ८६ ॥

प्रमथानां वीरशैवमतानुगुणतां गताम् ।
प्रकाश्य षट्स्थलीविद्यां नर्मशिक्षितदुर्मतः ॥ ८७ ॥

संस्थापयन्नशेषेण शिवधर्मान् क्षिताविह ।
चतुर्विंशतिवर्षाणि भक्तिसाम्राज्यमन्वभूत् ॥ ८८ ॥

अयं नृपश्शिवद्रोहमग्रे विरचयिष्यति ।
जगदेवब्रह्मदेवनामानौ तस्य निग्रहे ॥ ८९ ॥

बद्धोद्यमौ ममावासः कालेऽस्मिन्नोचितो भवेत् ।
मित्रस्य बिज्जलक्षोणीपतेर्नेक्ष्या विपन्मया ॥ ९० ॥

इत्यालोच्य निजं स्थानं गन्तुमिच्छां चकार सः ।
ततः कतिपयैरेव निजस्थानं गणैः सह ॥ ९१ ॥

प्रतिष्ठमानमप्राक्षुः परिशिष्टा गणेश्वराः ।
देशः को वाऽस्मदावासयोग्यः स्यात्तं वदस्व नः ॥ ९२ ॥

इति पृष्टो गणानेवं जगाद बसवेश्वरः ।
अग्रे धर्मा धूसरत्वं प्रयास्यन्ति समन्ततः ॥ ९३ ॥

उत्पाताश्च भविष्यन्ति जनानां लयसूचकाः ।
विरूपाक्षप्रसादस्य महिम्ना भुवि विश्रुतम् ॥ ९४ ॥

सिंहासनं नरपतेरुद्भविष्यति किञ्चन ।
तद्भक्तिव्यत्ययादेव क्रमात्संकोचमेष्यति ॥ ९५ ॥

अनन्तरं मल्लराष्ट्रे मन्नाम्ना ख्यातिमेयिवान् ।
ममानुग्रहपात्रं च भक्तः कश्चिदुदेष्यति ॥ ९६ ॥

रामेश्वरप्रसादेन तद्वंश्याश्च प्रतिक्षणम् ।
ऐश्वरन्बहुराज्यश्रीबलकीर्तिपराक्रमैः ॥ ९७ ॥

वीरशैवमताचारानाचरिष्यन्ति दीक्षिताः ।
वत्स्यन्ति गुरुलिङ्गश्रीजङ्गमेष्वतिभक्तयः ॥ ९८ ॥

तेषां राष्ट्रे कृतयुगधर्मश्च स्थितिमेष्यति ।
तत्र दुर्भिक्षवार्ता च नैव श्रोष्यति कश्चन ॥ ९९ ॥

तत्र गत्वा वीरशैवनिष्ठामालम्ब्य खेलत ।
इत्यवमुपदिश्यैतान्निजं स्थानमपद्यत ॥ १०० ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे चतुर्थकल्लोले बसवेश्वरवृत्तान्तनिरूपणं नाम नवमस्तरङ्गः

अथ दशमस्तरङ्गः

संप्रोक्तं बसवेशस्य स्वेच्छाविर्भावखेलनम् ।
तत्कृतानुग्रहस्यापि क्रमः स्वामिन् ! निरूपितः ॥ १ ॥

आकर्ण्यैतत्प्रमुदितोऽभवं सर्वकलार्णव ! ।
यदवादि पुरो धर्मो धूसरत्वं समेष्यति ॥ २ ॥

उत्पाताश्च भविष्यन्ति [1]समन्ताद्योजनद्वयम् ।
एतद्द्वयं श्रोतुमिच्छा मम सम्प्रति वर्तते ॥ ३ ॥

[1] समन्तादिति च द्वयम्–क. ग.

सप्रपञ्चमतिप्राज्ञ ! तद्द्वयं मे निरूपय ।
कुमारानन्यसामान्या गुणास्ते हर्षयन्ति नः ।

यद्दन्वयुज्यतैतर्हि ब्रूमस्तत्रोत्तरं शृणु ॥ ४ ॥

कलिधर्मकथनम्

कलेः स्थितिं प्रवक्ष्यामि शृणुष्व सुसमाहितः ।

धर्मः कलियुगे प्राप्ते त्रिपादोनः प्रवर्तते ।
तामसं युगमासाद्य हरिः कृष्णत्वमेति च ॥ ५ ॥

यः कश्चिदत्र धर्मात्मा क्रियायोगरतो भवेत् ।
नरं धर्मपरं दृष्ट्वा सर्वेऽसूयां प्रकुर्वते ॥ ६ ॥

व्रताचाराः प्रणश्यन्ति ध्यानयज्ञादयस्तथा ।
उपद्रवा भविष्यन्ति ह्यधर्मस्य प्रवर्तनात् ॥ ७ ॥

असूयानिरताः सर्वे दम्भाचारपरायणाः ।
प्रजाश्चाल्पायुषः सर्वा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ८ ॥

युगधर्माः समाख्याताः स्थूलाः सङ्क्षेपतो मुने ।
सर्वे धर्माः प्रणश्यन्ति कृष्णे कृष्णत्वमागते ॥ ९ ॥

तस्मात्कलिर्महाघोरः सर्वपापस्य साधकः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा धर्मपराङ्मुखाः ॥ १० ॥

घोरे कलियुगे प्राप्ते द्विजा वेदपराङ्मुखाः ।
व्याजधर्मपराः सर्वे वृथाहंकारदूषिताः ॥ ११ ॥

सर्वमाक्षिप्यते नित्यं नरैः पण्डितमानिभिः ।
अहमेवाधिक इति सर्व एव वदन्ति हि ॥ १२ ॥

अधर्मलोलुपाः सर्वे तथा चैव [1]द्विजोत्तमाः ।
अतस्त्वल्पायुषः सर्वे भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ १३ ॥

[1] द्विजातयः–क. ग.

अल्पायुष्ट्वान्मनुष्याणां न विद्याग्रहणं नृप ।
विद्याग्रहणशून्यत्वादधर्मः सम्प्रवर्तते ॥ १४ ॥

व्युत्क्रमेण प्रजाः सर्वा म्रियन्ते पापतत्पराः ।
ब्राह्मणाद्यास्तथा वर्णाः संकीर्यन्ते परस्परम् ॥ १५ ॥

कामक्रोधपरा मूढा वृथाहंकार[1]पूरिताः ।
बद्धवैरा भविष्यन्ति परस्परवधेप्सवः ॥ १६ ॥

जनाः सर्वे दयाहीना दाक्षिण्यपरिवर्जिताः ।
शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः ॥ १७ ॥

उत्तमा नीचतां यान्ति नीचाश्चोत्तमतां गताः ।
राजानो द्रव्यनिरताः सदा लोभपरायणाः ॥ १८ ॥

धर्मकञ्चुकसंवीता धर्मविध्वंसकारिणः ।
यो योऽश्वरथनागाढ्यः स स राजा भविष्यति ॥ १९ ॥

किङ्कराश्च भविष्यन्ति शूद्राणां च द्विजातयः ।
धर्मस्त्रीष्वपि यच्छन्ति पतयो जारलक्षणम् ॥ २० ॥

द्विषन्ति पितरं पुत्रा गुरुं शिष्या द्विषन्ति च ।
पतिं च वनिता द्वेष्टि कृष्णे कृष्णत्वमागते ॥ २१ ॥

लोभाभिभूतमनसः सर्वे दुष्कर्मशीलिनः ।
परान्नलोलुपा नित्यं भविष्यन्ति द्विजातयः ॥ २२ ॥

परस्त्रीनिरताः सर्वे परद्रव्यपरायणाः ।
मत्स्यामिषेण जीवन्ति दुहन्तश्चाप्यजाविकाः ॥ २३ ॥

सरित्तीरेषु कुद्दालै रोपयिष्यन्ति चौषधीः ।
अत्यल्पानि फलान्यासां भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ २४ ॥

वेश्या लावण्यशीलेषु स्पृहां कुर्वन्ति योषितः ।
धर्मविघ्ना भविष्यन्ति स्त्रियश्च पुरुषेषु च ॥ २५ ॥

[1] पीडिताः–क. ग.

अवशः कृपणानां च बन्धूनां च तथा द्विजाः ।
साधूनां विधवानां च वित्तान्यपहरन्ति च ॥ २६ ॥

न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादैर्विघूर्णिताः ।
अपात्रेष्वेव दानानि कुर्वन्ति च तथा नराः ॥ २७ ॥

चौरोपाधिनिमित्तेन गोषु प्रीतिं प्रकुर्वते ।
न कुर्वन्ति तथा विप्राः स्नानशौचादिकाः क्रियाः ॥ २८ ॥

अकालकर्मनिरताः कूटयुक्तिविशारदाः ।
देवनिन्दापराश्चैव विप्रनिन्दापरास्तथा ॥ २९ ॥

न कस्यचिच्चापि मनो विष्णुभक्तिपरं तथा ।
देवपूजापरं [1]दृष्ट्वाऽपहासं सम्प्रकुर्वते ॥ ३० ॥

[2]निर्बध्नन्ति द्विजानेव धनार्थं राजकिङ्कराः ।
नाद्रियन्ते च विप्रेन्द्रान् कृष्णे कृष्णत्वमागते ॥ ३१ ॥

दानयज्ञजपादीनां विक्रीणन्ति फलं द्विजाः ।
प्रतिग्रहं प्रकुर्वन्ति चण्डालादेरपि द्विजाः ॥ ३२ ॥

शूद्रस्त्रीसङ्गनिरता विधवासङ्गलोलुपाः ।
शूद्रान्नपाननिरता भविष्यन्ति कलौ नराः ॥ ३३ ॥

अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
प्रमदाः केशशूलिन्यो भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ३४ ॥

कुहकाश्च जनास्तत्र हेतुवादविशारदाः ।
पाषण्डिनो भविष्यन्ति चतुराश्रमनिन्दकाः ॥ ३५ ॥

न च द्विजातिशुश्रूषां सर्वधर्मप्रवर्तिनीम् ।
करिष्यन्ति तथा शूद्राः प्रव्रज्यालिङ्गिनोऽधमाः ॥ ३६ ॥

काषायपरिवीताश्च जटिला भस्मधूसराः ।
अशौचा वक्रमतयः परपाकान्नजीविनः ॥ ३७ ॥

[1] दृष्ट्वा ह्युपहासं प्रकुर्वते–क. ग. [2] बध्नन्ति च द्विजानेव–क. ग

भविष्यन्ति दुरात्मानः शूद्राः प्रव्रजितास्तथा ।
उत्कोचजीविनस्तत्र महापापरतास्तथा ॥ ३८ ॥

भविष्यन्त्यथ पाषण्डाः कापाला भिक्षवोऽधमाः ।
धर्मविध्वंसशीलानां द्विजानां राजवल्लभाः ॥ ३९ ॥

शूद्रा धर्मान्प्रवक्ष्यन्ति प्रव्रज्यालिङ्गिनोऽधमाः ।
गीतवाद्यपरा विप्रा वेदवादपराङ्मुखाः ॥ ४० ॥

भविष्यन्ति कलौ प्राप्ते शूद्रमार्गप्रवर्तिनः ।
हर्तारो न च दातारो भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ ४१ ॥

विश्वासहीनाः पिशुना वेददेवद्विजातिषु ।
असंस्कृतोक्तिवक्तारो रागद्वेषपरास्तथा ॥ ४२ ॥

परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
पञ्चमे वाथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ॥ ४३ ॥

सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रसूयन्ते तथा नराः ।
स्वकर्मत्यागिनः सर्वे कृतघ्ना भिन्नवृत्तयः ॥ ४४ ॥

याचकाः पिशुनाश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ।
परावमाननिरता आत्मस्तुतिपरायणाः ॥ ४५ ॥

परस्वहरणोपायचिन्तकाः सर्वदा जनाः ।
निन्दां कुर्वन्ति सततं पितृमातृकुलेषु च ॥ ४६ ॥

वदन्ति वाचा धर्मांश्च चेतसा पापलोलुपाः ।
छादयन्ति प्रयत्नेन स्वदोषं पापकर्मजम् ॥ ४७ ॥

अपापे दुष्कृतं सम्यग्विवृण्वन्ति नराधमाः ।
धर्ममार्गप्रणेतारं तिरस्कुर्वन्ति पापिनः ॥ ४८ ॥

भविष्यन्ति कलौ प्राप्ते राजानो म्लेच्छजातयः ।
द्विजाश्च क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्याश्च जातयः ॥ ४९ ॥

अत्यन्तकामिनः सर्वे संकीर्यन्ते परस्परम् ।
न शिष्यो न गुरुः कश्चिन्न पुत्रो न पिता तथा ॥ ५० ॥

न भार्या न पतिश्चैव भविता तत्र सङ्करः ।
कलौ च ते भविष्यन्ति धनाढ्या अपि याचकाः ॥ ५१ ॥

रसविक्रयिणश्चापि भविष्यन्ति कलौ युगे ।
अनावृष्टिभयात्प्रायो गगनासक्तदृष्टयः ॥ ५२ ॥

भविष्यन्ति जनाः सर्वे सदा क्षुद्भयकातराः ।
कलौ युगे भविष्यन्ति स्वल्पभाग्या बहुप्रजाः ॥ ५३ ॥

पतिवाक्यमनादृत्य सदान्यगृहतत्पराः ।
दुःशीला दुष्टशीलेषु करिष्यन्त्यः सदा स्पृहाम् ॥ ५४ ॥

परुषानृतभाषिण्यो देहसंस्कारवर्जिताः ।
वाचालाश्च भविष्यन्ति कलौ प्राप्ते तु योषितः ॥ ५५ ॥

नगरेषु च ग्रामेषु प्राकाराट्टादिकान् जनाः ।
चोरादिभयभीताश्च काष्ठयन्त्राणि कुर्वते ॥ ५६ ॥

दुर्भिक्षकरपीडाभिरतीवोपद्रुता जनाः ।
गोधूमान्नयवान्नाढ्यान् देशान् प्राप्स्यन्ति दुःखिताः ॥ ५७ ॥

स्वकार्यसिद्धिपर्यन्तं बन्धुत्वं कुर्वते जनाः ।
भिक्षवश्चापि मित्रादिस्नेहसम्बन्धयन्त्रिताः ॥ ५८ ॥

अन्नोपाधिनिमित्तेन शिष्यान् गृह्णन्ति भिक्षवः ।
उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां शिरः कण्डूयनं स्त्रियः ॥ ५९ ॥

कुर्वन्त्यो गुरुभर्तृणामाज्ञां भेत्स्यन्त्यनादृताः ।
पाषण्डालापनिरताः पाषण्डजनसङ्गिनः ॥ ६० ॥

यदा द्विजा भविष्यन्ति तदा वृद्धिं गतः कलिः ।
अल्पोदकास्तदा मेघा अल्पसस्या च मेदिनी ॥ ६१ ॥

अल्पक्षीरास्तथा गावः क्षीरात्सर्पिर्न जायते ।
एकवर्णा भविष्यन्ति वर्णाश्चत्वार एव तु ॥ ६२ ॥

नास्ति वर्णान्तरं तत्र लयं यास्यन्ति ताः प्रजाः ।

सीदन्ति सन्तो विलसन्त्यसन्तः
परेषु मैत्री स्वजनेषु वैरम् ।
पुत्रा म्रियन्ते जनकश्चिरायुः
पश्यन्ति लोकाः कलिकौतुकानि ॥ ६३ ॥

कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः ॥ ६४ ॥

त्यक्ष्यन्ति हि प्रियान्प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि ।
पाषण्डप्रचुरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु ॥ ६५ ॥

चौर्यानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषु वै नृषु ।
शूद्रप्रायेषु वर्णेषु छागप्रायासु धेनुषु ॥ ६६ ॥

गृहप्रायेष्वाश्रमेषु योगिप्रायेषु बन्धुषु ।
ततश्चानुदिनं धर्मः सत्यं शौचं दया क्षमा ॥ ६७ ॥

कालेन बलिना राजन् ! नश्यन्त्यायुर्बलं स्मृतिः ।
वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयाः ॥ ६८ ॥

दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यवहारके ।
धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥ ६९ ॥

स्त्रीत्वमेवोपभोगे स्याद्विप्रत्वे सूत्रमेव हि ।
लिङ्गमेवाश्रमख्यातावन्यायो वृत्तिकारणम् ॥ ७० ॥

अवृत्तौ चापि दौर्बल्यं पाण्डित्ये चपलं वचः ।
स्वीकार एव चोद्वाहे शुद्धत्वे स्नानमेव हि ॥ ७१ ॥

उदरम्भरिता स्वार्थे सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि ।
दाक्ष्ये कुटुम्बभरणं यशोऽर्थे धर्मसेवनम् ॥ ७२ ॥

एवमाद्याः कलियुगे भविष्यन्ति क्रमेण हि ।
यदा मायानृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम् ॥ ७३ ॥

शोको मोहो भयं दैन्यं सकलिस्तामसः स्मृतः ।
एवं कलियुगे धर्माः सर्वे साम्प्रतमीरिताः ॥ ७४ ॥

शिवपूजापरा ये च शिवनामपरायणाः ।
त एव शिवतुल्याश्च न हि तान्बाधते कलिः ॥ ७५ ॥

न्यूनातिरेकिता सिद्धा कलौ वेदोक्तकर्मणाम् ।
हरस्मरणमेवात्र सम्पूर्णफलदायकम् ॥ ७६ ॥

शिव शङ्कर रुद्रेति नीलकण्ठ त्रिलोचन ।
इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान्बाधते कलिः ॥ ७७ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे चतुर्थकल्लोले कलिधर्मवर्णनं
नाम दशमस्तरङ्गः

अथैकादशस्तरङ्गः

एवमेव कलेर्धर्माः सङ्क्षेपेण निरूपिताः ।
नानाविधांस्तथोत्पातान् कलिदोषसमुद्भवान् ॥ १ ॥

कथयामि समासेन तान्कुमार ! निशामय ।

उत्पातकथनम्

देशाधिपे महाराजे दोषबुद्धिमनुव्रते ॥ २ ॥

अपचारो महानत्र प्रजासु क्षामपीडया ।
व्याधिभिर्वाथ बहुभिरथवा राजपीडया ॥ ३ ॥

उत्पाताः सम्भविष्यन्ति पुरे ग्रामे वनेऽथवा ।
काको मैथुनयुक्तश्चेच्छ्वेतो वा यदि दृश्यते ॥ ४ ॥

राजा वा म्रियते तत्र तदा देशो विनश्यति ।
उलूको वाशते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ॥ ५ ॥

ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ।
प्रासादतोरणाट्टालद्वारप्राकारवेश्मनाम् ॥ ६ ॥

अनिमित्तं तु पतनं दृढानां राजमृत्यवे ।
रजसा वा सधूमेन दिशो यत्र समाकुलाः ॥ ७ ॥

विवर्णा यत्र दृश्यन्ते ब्राह्मणाश्च विकर्षिणः ।
ऋतवस्तु विपर्यस्ता नरो वा पूज्यपूजकः ॥ ८ ॥

नक्षत्रयोगव्यत्यासस्ते सर्वे भयसूचकाः ।
अग्निर्यत्र न दृश्येत हूयमानेषु शान्तिषु ॥ ९ ॥

पूर्णकुम्भाः स्रवन्ते वा वह्निर्वा विप्रलुप्यते ।
माङ्गल्याः स्वामिनो यत्र न श्रूयन्ते रवास्तथा ॥ १० ॥

वाद्यमाना न वाद्यन्ते वाद्यन्ते चाप्यनाहताः ।
अचलाः प्रचलन्त्येव प्रचला न चलन्ति च ॥ ११ ॥

प्रविशन्ति यदा ग्राममारण्या मृगपक्षिणः ।
अरण्यं यान्ति वै ग्राम्याः स्थलं यान्ति जलोद्भवाः ॥ १२ ॥

स्थलजा वा जलं यान्ति घोरं नाशं विनिर्दिशेत् ।
राजद्वारे पुरद्वारे शिवा यान्त्यशुभप्रदाः ॥ १३ ॥

दिवा रात्रिश्चरा यान्ति रात्रौ यान्ति दिवाचराः ।
ग्राम्यास्त्यजन्ति ग्रामं वा तच्चोत्पातस्य लक्षणम् ॥ १४ ॥

सन्ध्यासु दीप्तं शान्तं वा शिवा वाशन्ति विस्वरम् ।
मण्डलानि प्रकुर्वन्तस्ते वै मृतिफलप्रदाः ॥ १५ ॥

प्रदोषे कुक्कुटो वाशेद्धेमन्ते वापि कोकिलः ।
अर्कोदयेऽर्काभिमुखस्तदा मृत्युभयं भवेत् ॥ १६ ॥

गृहं कपोतः प्रविशेत् क्रव्यादो वा विलीयते ।
मधु वा मक्षिकाः कुर्युर्मृत्युर्गृहपतेर्भवेत् ॥ १७ ॥

प्राकारद्वारगेहेषु तोरणापणवीथिषु ।
केतुच्छत्रायुधाद्येषु क्रव्यादो निपतेद्यदि ॥ १८ ॥

जायते वाथ वल्मीको मधु वा दृश्यते यदि ।
स देशो नाशमायाति स्वामी वा म्रियते तदा ॥ १९ ॥

मूषकाः शलभा दृष्टाः प्रभूतं क्षुद्भयं भवेत् ।
नरापचारान्नियममपरज्यन्ति देवताः ॥ २० ॥

नानापराधाद्देवानामुपसर्गः प्रजायते ।

उत्पातत्रैविध्यम्

दिव्यान्तरिक्षभौमाश्च त्रिविधाः परिकीर्तिताः ॥ २१ ॥

ग्रहर्क्षवैकृतं दिव्यमान्तरिक्षं निबोध मे ।
उल्कापातो दिशां दाहः परिवेषस्तथैव च ॥ २२ ॥

गन्धर्वनगरं चैव वृष्टिश्च विकृता च या ।
एवमादीनि लोकेऽस्मिन्नान्तरिक्षाणि निर्दिशेत् ॥ २३ ॥

चरं स्थिरं च लोकेऽस्मिन् भूकम्पमपि भूमिजम् ।
जलाशयानां विकृतं भौममेतद्धि निर्दिशेत् ॥ २४ ॥

भौमे चाथ फलं ज्ञेयं चिरेणैव विपच्यते ।
उभयं मध्यमफलं मध्यकालफलप्रदम् ॥ २५ ॥

अद्भुते तु समुत्पन्ने यदि वृष्टिः शिवा भवेत् ।
सप्ताहाभ्यन्तरे ज्ञेयमद्भुतं निष्फलं भवेत् ॥ २६ ॥

[1]अद्भुतश्च विनष्टश्चेद्विना शान्त्या प्रदृश्यते ।
त्रिभिर्वर्षैस्तु तद्भव्यं सुमहद्भयकारणम् ॥ २७ ॥

राज्ञः शरीरे लोके च पुरे [2]दारे पुरोहिते ।
पाकमायाति पुत्रे च तथा वै कोशवाहने ॥ २८ ॥

ऋतुस्वभावाद्राजेन्द्रा भवन्त्यद्भुतसंज्ञिताः ।
शुभावहाश्च विज्ञेयास्तांश्च मद्वदतः शृणु ॥ २९ ॥

वज्राशनिमहीकम्पसन्ध्यानिर्घातनिस्वनाः ।
परिवेषरजोधूमा रक्तास्तार्कमयोदयाः ॥ ३० ॥

---

[1] अद्भुतस्य विनाशः—क. ग. [2] द्वारे—मु. पा.

द्रुमेभ्योऽन्नरसस्नेहबहुपुष्पफलोद्गमाः ।
गोपक्षिमधुवृद्धिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ ३१ ॥

तारोल्कपातकलुषं कपिलार्केन्दुमण्डलम् ।
अनग्निज्वलनस्फोटधूमरेण्वनिलाहतम् ॥ ३२ ॥

रक्तपद्मारुणा सन्ध्या नभः क्षुब्धार्णवोपमम् ।
सरितां चाप्सु संशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् ॥ ३३ ॥

शक्रायुधपरीवेषविद्युच्छुष्मविरोहणम् ।
चलनं चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहम् ॥ ३४ ॥

दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनम् ।
ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं च दिवाम्बरे ॥ ३५ ॥

गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु ।
सस्यवृद्धिरपाण्डुत्वमग्रेऽपां शारदाः शुभाः ॥ ३६ ॥

शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं मृगपक्षिणाम् ।
रक्षोयक्षादिसत्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥ ३७ ॥

दिशो धूमान्धकाराढ्याः सनभोवनपर्वताः ।
उच्चैः सूर्योदयास्ते च हेमन्ते शोभनाः स्मृताः ॥ ३८ ॥

हिमवातानिलोत्पातविरूपाद्भुतदर्शनम् ।
कृष्णाञ्जनाभमाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम् ॥ ३९ ॥

चित्रगर्भोद्भवाः स्त्रीषु गजाश्वमृगपक्षिषु ।
पत्राङ्कुरलतानां च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥ ४० ॥

ऋतुस्वभावेन विनाद्भुतस्य
जातस्य दृष्टस्य तु शीघ्रमेव ।
कृत्वागमं शान्तिरनन्तरं तु
कार्या यथोक्ता वसुधाधिपेन ॥ ४१ ॥

लिङ्गवैकृतम्

देवतार्चाः [1] प्रणश्यन्ति वर्षन्ते प्रज्वलन्ति वा ।
आधावन्ति च रोदन्ति प्रस्विद्यन्ति हसन्ति च ॥ ४२ ॥

उत्तिष्ठन्ति निषेधन्ति दहन्ति शमयन्ति च ।
अधोमुखाश्च तिष्ठन्ति स्थानात्स्थानं व्रजन्ति हि ॥ ४३ ॥

वमन्त्यग्निं च वा धूमं स्नेहं रक्तं वसां तथा ।
एवमाद्याश्च दृश्यन्ते विकाराः सहसोत्थिताः ॥ ४४ ॥

देवायतनचैत्येषु [2] नरो वासं न रोचयेत् ।
राज्ञो वा निधनं तत्र स च देशो विनश्यति ॥ ४५ ॥

देवस्थानेषु चोत्पातान् दृष्ट्वा देशभयं वदेत् ।
पशूनां रुद्रजं ज्ञेयं नृपाणां लोकपालजम् ॥ ४६ ॥

ज्ञेयं सैनापतीनां च भयं स्कन्दगणेशजम् ।
लोकानां विष्णुवाय्विन्द्रमृत्युकर्मसमुद्भवम् ॥ ४७ ॥

विनायकोद्भवं ज्ञेयं गणानां चैव नायके ।
देवदेवे नृपालस्य देवस्त्रीषु नृपस्त्रियाः ॥ ४८ ॥

वास्तुदेवेषु विज्ञेयं गृहाणामेव नान्यथा ।
देवतार्चाविकारेषु श्रुतिवेत्ता पुरोहितः ॥ ४९ ॥

देवतार्चां तु गत्वा वै स्नातामाच्छाद्य धूपयेत् ।
पूजयेत्तां महाभाग ! गन्धमाल्यान्नसम्पदा ॥ ५० ॥

मधुपर्केण विधिवदुपतिष्ठेदनन्तरम् ।
लिङ्गेन च मन्त्रेण स्थालीपाकं यथाविधि ।
पुरोधा जुहुयादग्नौ सप्तरात्रमतन्द्रितः ॥ ५१ ॥

विप्राश्च पूज्या मधुरान्नपानैः
सदक्षिणैः सप्तदिनं नरेन्द्र ! ।
अथाष्टमेऽह्नि क्षितिगोप्रदानैः
सकाञ्चनैः शान्तिमुपैति यावत् ॥ ५२ ॥

---

[1] ज्वलन्ति वेपन्ते. [2] तत्र वासं–क.

अग्निवैकृतम्

अनग्निर्दीप्यते राष्ट्रे भृशमग्निरविस्वरः ।
न दीप्यते चेध्यमानः सराष्ट्रः पीड्यते नृपः ॥ ५३ ॥

प्रज्वलेदम्बु मांसं वा तदहः स्वामिनो वधः ।
प्रासादे तोरणे चैव वापीवेश्मपुरादिषु ॥ ५४ ॥

एतानि यत्र दृश्यन्ते तत्र राजभयं वदेत् ।
विद्युतो वा विदाह्यन्ते तत्रापि नृपतेर्भयम् ॥ ५५ ॥

धूमश्चानग्निजो यत्र तत्र विन्द्यान्महद्भयम् ।
तटिद्विनाभ्रं गगने भयं स्याद्वृष्टिवर्जनात् ॥ ५६ ॥

दिवा सतारे गगने तथैव भयमादिशेत् ।
विकारः स्वायुधानां स्यात्तत्र सङ्ग्राममादिशेत् ॥ ५७ ॥

त्रिरात्रोपोषितस्तत्र पुरोधाः सुसमाहितः ।
समिद्भिः क्षीरवृक्षाणां सहस्रेण घृतेन च ॥ ५८ ॥

दद्यात्सुवर्णं च तथा द्विजेभ्यो
गां चैव वस्त्राणि तथाऽभयं च ।
एवं कृते पापमुपैति नाशं
यदग्निवैकल्यभयं नरेन्द्र ॥ ५९ ॥

वृक्षवैकृतम्

पुरेषु येषु दृश्यन्ते पादपा दैवचोदिताः ।
रुदन्तो वा हसन्तो वा स्रवन्तो वा रसं बहु ॥ ६० ॥

अरोगा वा विना वातं शाखा मुञ्चन्त्यसंक्रमम् ।
फलं पुष्पं तथा काले दर्शयन्ति त्रिहायनाः ॥ ६१ ॥

क्षीरं स्नेहं सुरां रक्तं मधु तोयं स्रवन्ति च ।
शुष्यन्त्यरोगाः सहसा शुष्का रोहन्ति वा पुनः ॥ ६२ ॥

उत्तिष्ठन्तीह पतिताः पतन्ति च तथोत्थिताः ।
तत्र वक्ष्यामि ते राजन् विपाकं फलमेव च ॥ ६३ ॥

रोदने व्याधिरभ्येति हसने देशविभ्रमः ।
शाखाप्रपतनं कुर्यात्सङ्ग्रामे योधपातनम् ॥ ६४ ॥

बालानां पतनं स्यात्तु बालानां फलपुष्पतः ।
स्वराष्ट्र[1]भेदं कुरुते [2]फलपुष्पं निरन्तरम् ॥ ६५ ॥

क्षयं सर्वत्र च क्षीरं स्नेहं दुर्भिक्षलक्षणम् ।
वाहनाशकरं मद्यं रक्तं सङ्ग्राममादिशेत् ॥ ६६ ॥

मधुस्रावे तथा व्याधिर्जलस्रावे न वर्षति ।
अरोगशोषणं ज्ञेयं भयदुर्भिक्षलक्षणम् ॥ ६७ ॥

शुष्केषु संप्ररूढेषु वीर्यमन्नं न रोहति ।
उत्थानं पतितानां च भयभेदकरं भवेत् ॥ ६८ ॥

स्थानात् स्थानस्य गमने देशभङ्गं तथादिशेत् ।
जल्पत्स्वपि च वृक्षेषु रुदत्स्वपि वनक्षयम् ॥ ६९ ॥

पुष्पैः फलैर्वा विकृतै राज्ञां मृत्युं तथादिशेत् ।
अन्येषु चैवं वृक्षेषु वृक्षोत्पाते त्वतन्द्रितः ॥ ७० ॥

आच्छादयित्वा तं वृक्षं गन्धमाल्यैर्विभूषयेत् ।
वृक्षोपरि तथा छत्रं कुर्यात्कोपप्रशान्तये ॥ ७१ ॥

शिवमभ्यर्चयेद्देवं पशुं चास्मै निवेदयेत् ।
मूले चास्य षडावृत्त्या रुद्रं चैव जपेत्ततः ॥ ७२ ॥

मध्वाज्ययुक्तेन तु पायसेन
संपूज्य विप्रांश्च भुवं च दद्यात् ।
गीतेन नृत्तेन तथार्चयेत्तं
देवं परं पापविनाशहेतोः ॥ ७३ ॥

वृष्टिवैकृतम्

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्दुर्भिक्षादिभयप्रदा ।
अनृतौ विकृता व्यक्तं वृष्टिर्व्याधिभयाय तु ॥ ७४ ॥

---

[1] वेदं—क. [2] फलपुष्पमनार्तवम्.

शीतोष्णानां विपर्यासे ऋतूनां रिपुजं भयम् ।
शोणितं वर्षते यत्र तत्र शस्त्रभयं भवेत् ॥ ७५ ॥

अङ्गारपांसुवर्षे तु नगरं तद्विनश्यति ।
मज्जास्थि[1]स्नेहमांसानां जनमारभयं भवेत् ॥ ७६ ॥

पुष्पं फलं तथाप्यन्नं हिरण्यानि भयानि च ।
पांसुजन्तुफलानां च वर्षणे रोगसंभवः ॥ ७७ ॥

छिद्रं चातिप्रवर्षाय सस्यानामीतिवर्धनम् ।
विरजस्के रवौ व्यभ्रे यथा स्थानं न दृश्यते ॥ ७८ ॥

निरभ्रायां तथा रात्रौ तथा याम्योत्तरेण च ।
इन्द्रायुधं तथा दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च ॥ ७९ ॥

दिग्दाहपरिवेषौ च गन्धर्वनगरं तथा ।
परचक्रभयं कुर्याद्दिशोपस्करमेव च ॥ ८० ॥

सूर्येन्दुपर्जन्यसमीरणानां
  यागस्तु कार्यो विधिवद्द्विजेन्द्रैः ।
धनानि गोकाञ्चनदक्षिणाश्च
  देया द्विजानामघनाशहेतोः ॥ ८१ ॥

जलवैकृतम्

नगरादपसर्पन्ते समीपमुपयान्ति च ।
नद्यो नदप्रस्रवणा विरसा हि भवन्ति च ॥ ८२ ॥

विवर्णं कलुषं तत्र फेनवर्जं तु संकुलम् ।
क्षीरस्नेहसुरासक्तं वहन्ते चाकुलोदकाः ॥ ८३ ॥

षण्मासाभ्यन्तरे तत्र परचक्रभयं भवेत् ।
जलाशया नदन्ते च प्रज्वलन्ति कथंचन ॥ ८४ ॥

प्रचलत्यम्बुजिह्वा च ज्वाला धूमं सृजन्ति च ।
सङ्गीतशब्दाः श्रूयन्ते जनमारोऽत्र संभवेत् ॥ ८५ ॥

जलत्वा वारुणा मन्त्रास्तैस्तु होमो जपो भवेत् ।

[1] स्नायु—मु.

मध्वाज्ययुक्तं परमान्नमत्र
  देयं द्विजानां नृप भोजनार्थम् ।
गावश्च देयाः सितवस्त्रयुक्ता-
  स्तथोदकुम्भाः सकलाघशान्त्यै ॥ ८६ ॥

प्रसववैकृतम्

अकालप्रसवा नार्यः कालातीतप्रजास्तथा ।

अमानुषा अखण्डाश्च अजातव्यञ्जनास्तथा ।
हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः ॥ ८७ ॥

पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।
विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥ ८८ ॥

विवासयेत्ता नृपतिः स्वराष्ट्रात्
  स्त्रियश्च पूज्याश्च तथा द्विजेन्द्राः ।
दानैस्तथा ब्राह्मणतर्पणैश्च
  लोके ततः शान्तिमुपैति पापम् ॥ ८९ ॥

एवं विधानि राजेन्द्र ह्यद्भुतानि भवन्ति हि ।
अन्यान्यपि च लोकानामनिष्टव्यञ्जनानि च ॥ ९० ॥

अमी गणेभ्यो बसवेश्वरेण
  धर्माः कलेरद्भुतसंभवाश्च ।
प्ररूपिताः प्राग्भवते प्रदिष्टाः
  संक्षेपतोऽमी भुवने विचित्राः ॥ ९१ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे चतुर्थकल्लोले कल्युत्पातनिरूपणं नामैकादशस्तरङ्गः

अथ द्वादशस्तरङ्गः

नरपतिसिंहासनवृत्तान्तनिरूपणम्

उत्पाताः कलिधर्माश्च सङ्ग्रहात्ते निरूपिताः ।
प्राग्ये गणेभ्यो बसवेश्वरेण परिकीर्तिताः ॥ १ ॥

सिंहासनं नरपतेर्भवेदिति यदीरितम् ।
तत्र मे महती स्वामिन् ! शुश्रूषा वर्तते हृदि ॥ २ ॥

तद्वृत्तान्तं विशेषेण मह्यमाख्याहि सर्ववित् ।
पुत्र! सर्वं ब्रुवे तुभ्यं समाहितमनाः शृणु ॥ ३ ॥

साकेतनगरे नष्टे विद्यारण्यमुनीश्वरैः ।
निर्मितं चक्रनगरं भूपं हरिहरं प्रति ॥ ४ ॥

तस्मिन् पुरवरे रम्ये श्रीदेवी चक्रनायिका ।
सान्निध्यमकरोत्तत्र शतं वर्षसहस्रकम् ॥ ५ ॥

विद्यारण्यवृत्तान्तः

विद्यारण्यमुनीन्द्रस्य वृत्तान्तमधुना ब्रुवे ।
येन व्यधायि नगरी विद्यानगरसंज्ञिता ॥ ६ ॥

पूर्वं विप्रवरः कश्चिच्छिवधर्म इति श्रुतः ।
गृहस्थभावमालम्ब्य तस्थौ शीलसमन्वितः ॥ ७ ॥

स च स्त्रीपुत्रपौत्राद्यैर्दारिद्र्येण महीयसा ।
दूयमानमना नित्यं चिन्तयन् समवर्तत ॥ ८ ॥

ततः स रेवणासिद्धसंप्रदायप्रवर्तिनाम् ।
शङ्कराचार्यवर्याणां पारम्पर्यक्रमागतम् ॥ ९ ॥

संन्यासिनमुपाश्रित्य विनयावनतोऽधिकम् ।
वृत्तान्तमखिलं तस्मै यतये संव्यजिज्ञपत् ॥ १० ॥

स यतिर्विप्रवर्याय श्रीविद्यां षोडशाक्षरीम् ।
इह सौख्यप्रदामन्ते मुक्तिदां समुपादिशत् ॥ ११ ॥

तस्मै श्रीचक्रराजस्य पूजाविधिमपि क्रमात् ।
तस्याभ्यनुज्ञामासाद्य द्विजः सद्भक्तिपूर्वकम् ॥ १२ ॥

आचचार पुनश्चर्यां स चैकादशसङ्ख्यया ।
अथापि देवीमर्चाभिरप्रसन्नां विलोक्य सः ॥ १३ ॥

खिन्नचेता बलाद्दग्धुं श्रीचक्रमुपचक्रमे ।
तदा [1]सा वृद्धमातङ्गीरूपमास्थाय देवता ॥ १४ ॥

[1] श्रीवृ—क.

विप्र! भो कीदृशं कर्म यतसे कर्तुमीरय ।
इति पृष्टे तया विप्रे निजोदन्तनिवेदिनि ॥ १५ ॥

स्मित्वा तस्यां तु भो विप्र! त्वमालोकय पार्श्वतः ।
एवं वाचं ब्रुवाणायामुदैक्षत स पार्श्वतः ॥ १६ ॥

एकादशगिरींस्तत्र दृश्यमानान् विलोकयन् ।
किमेतदिति तां विप्रः प्रोवाचैषा च तं प्रति ॥ १७ ॥

एनांसि यानि वृत्तानि प्रागेकादशजन्मसु ।
तानि पर्वतरूपाणि दृश्यन्ते पुरतस्तव ॥ १८ ॥

भाविजन्मन्यभीष्टं ते सिद्ध्येदित्यभिधाय सा ।
अन्तर्हिताभवत्तस्मिन् समये तदनन्तरम् ॥ १९ ॥

स्वव्यापारादुपरतो गुरोरभ्यर्णमभ्यगात् ।
अवोचदप्युदन्तं स्वं ध्यात्वा च गुरुराह तम् ॥ २० ॥

अन्यजन्मकृते भूया[1]त्सन्न्यासे भवतो द्विज ।
यत्र प्रसादश्चक्रेऽस्या भवेदिति समीरितम् ॥ २१ ॥

इत्युक्तेनार्थितस्तेन स सन्न्यासमुपादिशत् ।
विद्यारण्य इति प्रादादाख्यां तस्मै ततः परम् ॥ २२ ॥

रेवणासिद्धसंप्राप्तं चन्द्रमौलीशमप्यदात् ।
आख्यध्यानेन लिङ्गेन तवाभीष्टाप्तिरित्यपि ॥ २३ ॥

अयासीच्च ततो वर्यं बदर्याश्रममप्यसौ ।
शृङ्गिणा सहितस्तत्र व्यासानुग्रहवैभवात् ॥ २४ ॥

त्रिकालज्ञानसंपत्तिं प्राप विद्याश्च सर्वशः ।
ततो निर्गत्य पम्पाख्यं क्रमात् क्षेत्रं समाश्रयन् ॥ २५ ॥

विरूपाक्षस्य भजनं कुर्वंस्तत्र स्थितोऽभवत् ।
विद्यारण्ये विरूपाक्षदेवालयमुपाश्रिते ॥ २६ ॥

चन्द्रमौलीशितुः पूजां समाचरति सर्वदा ।
[2]जातः स्वप्ने शिवस्तस्मै जगादैवमनायकम् ॥ २७ ॥

[1] त्सन्यासो—सु. [2] जातः स्वप्नो शिवस्तस्मिन्—सु.

भूमण्डलमिदं म्लेच्छकिरातार्द्यैरुपद्रुतम् ।
आयास्यतो महान्तौ द्वौ ताभ्यामारचयन् पुरीम् ॥ २८ ॥

विधाय पट्टबन्धं च तत्र स्थापय ताविति ।
अपरेद्युर्यथापूर्वं विरूपाक्षालयस्थिते ॥ २९ ॥

नियमं कुर्वति स्वीयं विद्यारण्ययतीश्वरे ।
उज्जयिन्यां हरिहरबुक्कनामाङ्कितावुभौ ॥ ३० ॥

वीररुद्रमहीभर्तुः कोशगेहाधिकारिणौ ।
तस्यात्यये विषादेन तीर्थयात्राविधायिनौ ॥ ३१ ॥

योजनादूषतुर्दूरे विरूपाक्षदिदृक्षया ।
यदा स्वप्ने तदा तस्यां रात्रावाचष्ट शङ्करः ॥ ३२ ॥

शृणुतं भो युवां यातं विरूपाक्षस्य सन्निधिम् ।
अध्यास्ते सुमहान् भिक्षुर्लोकानुग्रहकाङ्क्षया ॥ ३३ ॥

निर्माणं नगरस्यापि कृत्वा वां स्थापयेदिति ।
तत्परेद्यवि मध्याह्ने तयोः स्वं वन्दमानयोः ॥ ३४ ॥

ब्रुवतोः स्वसुदन्तं च स्वप्नसंभाषणादिकम् ।
भावं बुध्वा निजोदन्तं श्रावयित्वा च तावुभौ ॥ ३५ ॥

संवादात्स्वप्नयोर्मत्वा कार्यस्यावश्यभाविताम् ।
त्रयस्ते नगरारम्भे यावच्चिन्तां वितेनिरे ॥ ३६ ॥

तावत्कश्चिन्मेषपालः शङ्करानुग्रहेरितः ।
विदित्वा हृदयं तेषामिदमूचे परं वचः ॥ ३७ ॥

तीरे तु तुङ्गभद्राया दक्षिणे पर्वते स्थिता ।
महालक्ष्मीरभीष्टं वः शंसेत्किंच ममाभिधा ॥ ३८ ॥

न ग्राह्यानेन चार्थोऽयं समुदीरित इत्यपि ।
निवेदनीयं नो देव्या इत्यस्यानन्तरं त्रयः ॥ ३९ ॥

तल्लक्ष्मीभवनं प्राप्य रचयामासुरर्चनाम् ।
देवी साप्यशरीरोत्थवाचा मेषपतौ कृते ॥ ४० ॥

उपहारे वदेयं व इति तान् प्रत्यवोचत ।
मेषपालसमक्षं तेष्वागतेषु पुनस्ततः ॥ ४१ ॥

सोपहारीकृतेर्वार्तां परोक्षामपि च स्वतः ।
तेभ्यः प्रागेव तत्रत्यां स्वमाहात्म्येन शंसति ॥ ४२ ॥

स्वपरोक्षार्थविज्ञाता महानित्यवधार्य तम् ।
तस्योपहारीकृतये सान्त्वयत्सु तदा पुनः ॥ ४३ ॥

तेन चैवं समाचख्ये देवानामिष्टसिद्धये ।
अदादसून् दधीचिः प्राग्युष्माकं कार्यसिद्धये ॥ ४४ ॥

वितरेयं शरीरं वो ममैकं कुरुतेप्सितम् ।
त्रयोदश त्वया साकं ये च स्युर्भाविनो नृपाः ॥ ४५ ॥

ते मदीयाभिधानाङ्कां यूयं विख्यातिमाप्नुत ।
इत्युदीर्याथ सविधं देव्याः प्राप तिरोहितः ॥ ४६ ॥

तस्यामन्तर्भवन्नेष न बहिः काप्यलक्ष्यत ।
देव्यथाज्ञापयामास विद्यारण्ययतीश्वरम् ॥ ४७ ॥

त्वया श्रीचक्ररूपेण नगरे निर्मिते सति ।
तत्पुराभ्यन्तरेऽदृष्टा हेमवृष्टिर्भविष्यति ॥ ४८ ॥

सत्रिपादत्रिघटिकापर्यन्तमिति सोऽप्यथ ।
अकल्पयत्पुरं रम्यं यथा देव्या समीरितम् ॥ ४९ ॥

ततो हरिहरस्यादौ पट्टबन्धमकारयत् ।
अशिषत्सोऽपि वसुधामनाकलितशात्रवाम् ॥ ५० ॥

शिष्टानां पालने पूर्वं दुष्टानां निग्रहे परम् ।
मार्गं स्वनामधेयस्य सार्थकं स विनिर्ममे ॥ ५१ ॥

विद्यारण्याय बिरुदान्यात्मीयानि च दत्तवान् ।
सम्पदं च [1] तदुत्पन्नां तस्मै पाद्यमिवाब्धये ॥ ५२ ॥

तमारभ्य महीपाला मेषपालोपनामकाः ।
त्रयोदश महीमेनामरक्षन्नीतिसंयुतम् ॥ ५३ ॥

---

[1] तदुत्पन्नां—क.

हरिहरबुक्कादि त्रयोदशमहीपालाः

आदौ हरिहरो बुक्कस्ततो हरिहरस्तथा ।
विरूपाक्षस्ततो बुक्कस्ततो देवस्ततः परम् ॥ ५४ ॥

रामराजस्ततः पश्चाद्विरूपाक्षस्ततः परम् ।
देवस्ततो विरूपाक्षस्ततो मारपनामकः ॥ ५५ ॥

ततो रामो विरूपाक्षस्ततो भूपास्त्रयोदश ।
द्वात्रिंशदुत्तरानेते द्विशताब्दान् क्षितौ स्थिताः ॥ ५६ ॥
त्रयोदश नृपालेभ्यः पश्चात्सप्त नृपा इमे ।

तदनन्तरभाविनः सप्तनृपतयस्तेषां वत्सराणि च

प्रौढो द्वादशवर्षाणि दश वीरनृसिंहराट् ॥ ५७ ॥

ततः साल्वनृसिंहाख्यो द्वादश त्रीनथाच्युतः ।
चत्वारिंशत्ततः कृष्णस्ततो द्वे तु सदाशिवः ॥ ५८ ॥

चतुर्विंशतिवर्षाणि रामराजो महीपतिः ।
एवं सप्त महीपालास्ततः क्षितिमपालयन् ॥ ५९ ॥

इति श्रीमदनाद्यनन्तसकलतत्त्वोत्तीर्णषडध्वोपादानबिन्दुकारणचिदम्बरशक्तिसमन्वित-
परमेश्वरप्रसादासादितशिवाद्वैतविद्याविशारदश्रीमत्केळदिबसवराजेन्द्रविरचिते
वेदागमान्तर्गतविविधविद्यातन्त्रसारभूते शिवतत्त्वरत्नाकरे चतुर्थकल्लोले
नरपतिसिंहासनवृत्तान्तवर्णनं नाम द्वादशस्तरङ्गः समाप्तः

———

द्विचत्वारिंशदधिकशतोत्तरसहस्रकम् ।
ग्रन्था रवितरङ्गाढ्ये कल्लोलेऽस्मिंश्चतुर्थके ॥

पुराणस्मृतिसिद्धान्तानितिहासविमिश्रितान् ।
विद्यारण्यकृतिं चैव पितामहसुसंहिताम् ॥

विलोक्यायं विरचितः कल्लोलोऽभूच्चतुर्थकः ।

श्रीमत्सद्गुणसोमशेखरलसच्चन्नाम्बिकासूनुना
श्रीदीक्षागुरुचेन्नवीरकरसञ्जातेन विद्याब्धिना ।
गौरीनाथपदाब्जभृङ्गबसवक्षोणीभृता निर्मिते
कल्लोलः परिपूरितः कृतिवरे तस्मिंश्चतुर्थोऽभवत् ॥

———

पञ्चमः कल्लोलः

प्रथमस्तरङ्गः

त्वङ्केऽवसदम्बिकेति हि रुषा [1] प्राप्ता जडत्वं शिर-
स्त्वत्स्नानेन जटाभवच्छिरसिजा वैरूप्यमक्ष्णामपि ।
अस्त्यङ्के परिदृश्यते मलिनता कण्ठेऽपि गोप्ता न मे
तातस्येति वदन्तमीक्ष्य तनुजं शम्भुर्हसन् पातु [2] वः ॥ १ ॥

विद्यानगरनिर्माणं तत्र सिंहासनोद्भवः ।
तत्र राज्ञां सार्वभौमपदवीसंभवक्रमः ॥ २ ॥

तेषां च सङ्ख्या वर्षाणि श्रुत्वाऽत्यानन्दितोऽभवम् ॥
शिवो गणानां वासार्हो बसवेश्वरकीर्तितः ॥ ३ ॥

यश्च मन्नामको भक्तस्तत्र स्यादित्युदीरितः ।
मल्लदेशः स को वा स्याद्भक्तस्तन्नामकश्च कः ॥ ४ ॥

तद्वंशस्य क्रमः को वा सर्वमेतन्निरूपय ।
कुमार ! वर्णये सर्वं सावधानमनाः शृणु ॥ ५ ॥

मल्लदेशवर्णनम्

रम्यं वनवसादेशकुटजाद्र्योर्यदन्तरम् ।
मल्लदेश इति ख्यातो देशः सोऽयं समृद्धिमान् ॥ ६ ॥

यत्राश्चर्यकरानेकमण्योषधिसमावृतः ।
वर्तते कुटजाख्योऽद्रिः सिद्धसङ्घनिषेवितः ॥ ७ ॥

अस्मिन्नर्थेऽस्ति संवादः शिवगौर्योः स कथ्यते ।

---

[1] प्राप्तं जडत्वं-मु. पा. [2] नः-क.

मल्लदेशविषये शिवगौरीसंवादः
(कुटजाद्रिवर्णनम्)

यथा काशी त्रिलोकेषु गीयते मत्समाश्रिता ॥ ८ ॥

तथैव सिद्धर्षिगणैर्गीयते तदुपत्यका ।
परितः सरितो यस्य तीर्थायुतशतानि च ॥ ९ ॥

यदङ्गे मुख्यतीर्थानि निवसन्ति वरानने ! ।
तेषां नामानि वक्ष्येऽहं शृणु देवि ! समासतः ॥ १० ॥

तावत्तदङ्गविस्तार औन्नत्यं च मयोच्यते ।
पूर्वपश्चिमतो देवि ! सार्धयोजनमायतः ॥ ११ ॥

दक्षिणोत्तरमाने तु सार्धद्विक्रोशसम्मितः ।
गजेन्द्राकारवद्भाति मुखतः पृष्ठतः प्रिये ! ॥ १२ ॥

पश्चिमाभिमुखत्वाच्च पूर्वभागे तु निम्नता ।
शिखरस्योन्नतत्वं तु पञ्चक्रोशमितं प्रिये ! ॥ १३ ॥

पृष्ठतः पूर्वभागे तु सार्धक्रोशस्ततस्ततः ।
यन्मुखे वह्नितीर्थं तु नेत्रयोरत्रिभास्करौ ॥ १४ ॥

यत्पार्श्वयोर्वृषं चक्रं तत्कुक्षौ नैव गण्यते ।

कुटजाद्रौ विद्यमानानि तीर्थानि

ईशान्यां चक्रतीर्थं तु आग्नेय्यां नाहुषं ततः ॥ १५ ॥

रजताश्माह्वयं दक्षे नैर्ऋत्यां तु विनायकम् ।
वायव्यां व्याघ्रतीर्थं तु उत्तरे च कमण्डलुः ॥ १६ ॥

यदङ्गाद्विशतेऽहस्तादत्रितीर्थं ततस्त्वधः ।
किंचित्पश्चिमभागे तु शतबिन्दुं विदुः प्रिये ! ॥ १७ ॥

तदधः पञ्चपञ्चाशद्धस्तमाने सहस्रकम् ।
रौप्याश्मतीर्थं चक्राह्वमत्री व्याघ्रः कमण्डलुः ॥ १८ ॥

शतबिन्दुसहस्राह्वमृषभं वह्निसंज्ञितम् ।
एतानि नव मुख्यानि सर्वसिद्धिकराणि च ॥ १९ ॥

ऋषिभिः सिद्धसाध्याद्यैरेषु तीर्थेष्वतन्द्रितैः ।
सिद्धयोऽनेकशो लब्धा देवदानवदुर्लभाः ॥ २० ॥

अत्रिश्च वृषभो योगी नागार्जुनविनायकौ ।
वह्निव्याघ्रौ तथा ब्रह्मा हरिर्नहुषभूपतिः ॥ २१ ॥

ऐश्वर्यार्थं च सिद्ध्यर्थं सुरा अपि महत्तरम् ।
तपस्तेपुः सुबहुलं कालं कमललोचने ! ॥ २२ ॥

वायुर्व्याघ्रस्वरूपेण हरिश्चक्रात्मना स्वयम् ।
नागोऽन्तकस्वरूपेण तपस्तेपुः सुसिद्धये ! ॥ २३ ॥

अन्तर्नगरवासी यो हरो गङ्गाधरः क्वचित् ।
ताण्डवाय प्रवृत्तोऽभूदम्बिकायाः पुरः पुरा ॥ २४ ॥

मूर्ध्नि गङ्गाप्रवाहस्तु जटाताडनतः प्रिये ! ।
शतधा शतबिन्दुः स्यात्सहस्रं च सहस्रधा ॥ २५ ॥

लोकं पुनीतस्तौ देवि ! दिव्यसिद्धिप्रदौ नृणाम् ।
अन्ये च तीर्थप्रवराः सर्वसिद्धिप्रदायकाः ॥ २६ ॥

बहुनात्र किमुक्तेन मया तत्रैव गम्यते ।
तत्र स्थितानां सिद्धानां यथाभिलषितं ददत् ॥ २७ ॥

निवसिष्यामि देवेशि ! तवानुमतिरस्ति चेत् ।
त्वमपि त्रिषु लोकेषु मातेति बहुधोच्यसे ॥ २८ ॥

संहृत्य मूकनामानं दानवं बहुदर्पितम् ।
इहैव वस मूकाम्बेत्याख्यां प्राप्नुवती सती ॥ २९ ॥

इत्युक्त्वान्तर्दधे देवः शङ्करो लोकशङ्करः ।
तथा विधाय तन्नाम्ना ख्याताऽवर्तत तत्र सा ॥ ३० ॥

वयस्स्तम्भनादिसिद्धयः

वयसस्स्तम्भनं कालवञ्चनं मृतजीवनी ।
पादुकायास्तथा सिद्धिरदृश्यकरणं तथा ॥ ३१ ॥

परकायप्रवेशश्च सिद्धिस्तद्वन्मणेरपि ।
मन्त्रसिद्धिस्तन्त्रसिद्धिरौषधस्येति सिद्धयः ॥ ३२ ॥

इत्येवमादिकाः सिद्धीर्मूकाम्बायाः प्रसादतः ।
संप्राप्य तत्र तिष्ठन्ति योगिनो मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ ३३ ॥

तासां सिद्धीनां स्वरूपाणि

ब्रुवे तासां च सिद्धीनां स्वरूपाणि शृणु क्रमात् ।
कृष्णपक्षे [1] चतुर्दश्यां संध्यायां शाल्मलिद्रुमम् ॥ ३४ ॥

बलिपूजादिकं कृत्वा रक्तसूत्रेण वेष्टयेत् ।
ॐ ह्रां ततोऽमृतस्यन्दिन्यमृतं स्रव तत्परम् ॥ ३५ ॥

स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण सप्तवारं तु शाल्मलिम् ।
अभिमन्त्र्य कुठारेण निहन्याद्बहुशः सुधीः ॥ ३६ ॥

तस्य निर्यासमादाय प्रभाते भास्करोदये ।
प्राच्यां भृङ्गशतावर्या गुळूच्याः स्वरसैः पृथक् ॥ ३७ ॥

सप्तवारं प्रतिरसं तेन भावनामाचरेत् ।
संपिष्योलूखले कुर्याद्गुटिका बदरैः समाः ॥ ३८ ॥

प्रतिवासरमेकैकां धारयेद्गुटिकां ततः ।
अह्नां द्विसप्तके याते दन्तकेशनखं पतेत् ॥ ३९ ॥

पुनर्द्विसप्तके याते नूतना रदना नखाः ।
संभवन्ति ततः केशा भृङ्गपक्षसमत्विषः ॥ ४० ॥

द्व्यष्टवर्षाकृतिर्दृश्यो बलवीर्यसमन्वितः ।
समासहस्रजीवी स्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥ ४१ ॥

मूलत्वक्पत्रपुष्पाणि फलमित्यङ्गपञ्चकम् ।
आहृत्य शाल्मलितरोः सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ॥ ४२ ॥

[1] त्रयोदश्यां—क.

मधुना सर्पिषा युक्तं बिडालपदमात्रकम् ।
तल्लिहेत्प्रातरुत्थाय मासमेकं मिताशनः ॥ ४३ ॥

मासेन जायते मर्त्यो वलीपलितवर्जितः ।
मासमेतत्प्रयोगेण मत्तेभसदृशो भवेत् ॥ ४४ ॥

जीवत्यब्दसहस्राणि तेजस्वी तरुणाकृतिः ।
नीरोगी वीर्यसंपन्नो जायते नात्र संशयः ॥ ४५ ॥

सितां रक्तां च पीतां च कृष्णां मुण्डीं चतुर्विधाम् ।
पञ्चम्यां कृष्णपक्षस्य पौर्णमास्यां तु वा निशि ॥ ४६ ॥

रोहिण्यां श्रवणे पुष्ये रेवत्यां वा समुद्धरेत् ।
पञ्चाङ्गानि समाहृत्य छायायां परिशोषयेत् ॥ ४७ ॥

सर्पिषा मधुना सार्धं बिडालपदमात्रकम् ।
तच्चूर्णमुपयुञ्जीत क्षीरपिष्टकभोजनः ॥ ४८ ॥

एकविंशे दिने याते दिव्यदेहो भवेन्नरः ।
मासत्रयप्रयोगेण लोके प्राप्नोत्यदृश्यताम् ॥ ४९ ॥

पञ्चमासप्रयोगेण मोदते विबुधैः सह ।
मासषट्कप्रयोगेण चिरायुः खेचरो भवेत् ॥ ५० ॥

अमरीं पुष्यनक्षत्रे समूलां पल्लवान्विताम् ।
आदाय शोषयित्वा च सुश्लक्ष्णं तच्च चूर्णयेत् ॥ ५१ ॥

सर्पिषा मधुना सार्धं भक्षयेत्कर्षमात्रकम् ।
गव्यक्षीरसमायुक्तं कुर्यात्स्वल्पान्नभोजनम् ॥ ५२ ॥

सप्ताहे प्रथमे याते विनश्यन्ति रुजः स्फुटम् ।
प्राप्ते द्वितीयसप्ताहे दिव्यदेहो भवेन्नरः ॥ ५३ ॥

तृतीये भूतलस्थानि निधानान्यपि पश्यति ।
चतुर्थे षट्पदानीला जायन्तेऽस्य शिरोरुहाः ॥ ५४ ॥

समासहस्रत्रितयं जीवेत्तारुण्यसंयुतः ।
गन्धर्वत्वं पञ्चमे स्याद्गन्धवाहसमागतिः ॥ ५५ ॥

षष्ठे वाचस्पतिप्रख्यः प्रज्ञावान् जायते नरः ।
सप्तमे पूर्णचन्द्राभः सर्वाह्लादकारो भवेत् ॥ ५६ ॥

अष्टमे सर्वसत्वानां पीयूषं वितरत्यसौ !
सप्तद्वीपाधिपत्यं च नवमे सप्तके भवेत् ॥ ५७ ॥

भूतं भव्यं भविष्यच्च दशमे वेत्ति सप्तके।
अश्रुतान्यपि शास्त्राणि जानात्येकादशे नरः ॥ ५८ ॥

द्वादशे सप्तके प्राप्ते द्वितीय इव मन्मथः ।
वशीकरोति सर्वाणि नरनारीमनांस्यपि ॥ ५९ ॥

संवत्सरोपयोगेन समा लक्षत्रयं सुखी ।
जरापलितमुक्ताङ्गो जीवत्येव न संशयः ॥ ६० ॥

एवं रसायनं प्रोक्तमव्यापत्तिकरं नृणाम् ।
इति प्रोक्तो वयस्तम्भः कालवञ्चनमुच्यते ॥ ६१ ॥

कालवञ्चनम्

पुष्पं फलस्य धूमोऽग्नेर्वर्षस्य जलदोदयः ।
यथा भविष्यतो लिङ्गं रिष्टं मृत्योस्तथा ध्रुवम् ॥ ६२ ॥

रिष्टशब्दार्थः

रूपेन्द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु ।
अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमित्ततः ॥ ६३ ॥

विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिह लक्ष्यते ।

मरणचिह्नानि

उत्तराभिमुखस्थो यो यद्विजानाति दक्षिणम् ॥ ६४ ॥

विमुखः स तु विज्ञेयः सप्तमासान्न जीवति ।
शुद्धं निर्मलमादित्यं विरश्मिं यदि पश्यति ॥ ६५ ॥

द्विवर्षान्ते क्षयं याति नान्यथा भैरवोदितम् ।
सितं हरितरक्तं वा सशून्यं भानुमण्डलम् ॥ ६६ ॥

यः पश्यति सदा सोऽयं वर्षादूर्ध्वं न जीवति ।
रविबिम्बे जले दृष्टे संपूर्णे न मृतः कश्चित् ॥ ६७ ॥

खण्डे दिक्षु क्रमान्मृत्युः षद्द्वित्र्येकमासतः ।
मध्यच्छिद्रे दशाहेन तद्दिने धूमसङ्कुले ॥ ६८ ॥

अरुन्दतीं ध्रुवं सोमं छायां वापि महापथम् ।
यो न पश्यति निस्तेजा वर्षान्ते म्रियते ध्रुवम् ॥ ६९ ॥

सच्छिद्रो दृश्यते चन्द्रस्तथा वा दर्पणे रविः ।
दृश्यते निष्प्रभो वापि यस्यासौ म्रियते ततः ॥ ७० ॥

संपूर्णो वहते सूर्यः सोमश्चैव न दृश्यते ।
पक्षान्ते जायते मृत्युः कालज्ञाने शिवोदितम् ॥ ७१ ॥

यस्य वा स्नातमात्रस्य हृत्पद्मं परिशुष्यति ।
धूमो वा मस्तके चास्ति सप्तमासान्न जीवति ॥ ७२ ॥

कृष्णरक्तानि वस्त्राणि रक्तमाल्यानुलेपनम् ।
स्वप्ने च लभतेऽकस्मात् षण्मासान्ते न जीवति ॥ ७३ ॥

भक्तिशीलगुणत्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ।
यस्यैतानि निवर्तन्ते षण्मासान्ते न जीवति ॥ ७४ ॥

अशिरस्कां यदा पश्येदात्मच्छायामथापि वा ।
न कृष्णतारकां पश्येत् षण्मासान्ते न जीवति ॥ ७५ ॥

राक्षसैर्भूतबेतालैः श्वानसूकरगर्दभैः ।
गृध्रैः काकैरुलूकैर्वा महिषैश्च क्रमेलकैः ॥ ७६ ॥

स्वप्ने वेष्टितमात्मानं पश्येदब्दं न जीवति ।
स्वप्ने देहं स्वकं स्थूलं तैलाक्तं वाऽथ पश्यति ॥ ७७ ॥

भीतः क्रुद्धोऽथवा नित्यं मासादूर्ध्वं न जीवति ।
निशि चापं दिवा चोल्काममेघाशनिसंभवाम् ॥ ७८ ॥

यः पश्येन्म्रियते सोऽपि षण्मासाच्छङ्करोदितम् ।
शङ्खावर्ते भ्रुवोर्मध्ये गुल्फयोर्मर्मसन्धिषु ॥ ७९ ॥

स्पन्दनं यस्य नैवास्ति मासादूर्ध्वं न जीवति ।
चक्षुषी स्रवतो नित्यं न शृणोत्यपि निश्चितम् ॥ ८० ॥

दीपगन्धं न जानाति मासार्धं न स जीवति ।
[1]विना शाखाद्रुमं प्रेतं पिशाचं दिव्यपातनम् ॥ ८१ ॥

यदि पश्यति च स्वप्ने दशमासान्न जीवति ।
ओष्ठयोर्धूसरत्वं च तालुदेशस्य शुष्कता ॥ ८२ ॥

स्कन्धौ वा भुग्नमायातौ षण्मासं न स जीवति ।
भजन्ते यच्छिरो नित्यं यूका वा मक्षिकादयः ॥ ८३ ॥

त्यजन्ति वाऽथ नैराश्यात् षण्मासं न स जीवति ।
कालज्ञानमिदं ज्ञात्वा तस्य कुर्वीत वञ्चनम् ॥ ८४ ॥

कालवञ्चनम्

योगाभ्यासेन मन्त्रैर्वा ध्यानैर्वाथ रसायनैः ।
वर्षाण्येकादश ब्रह्मा शरीरे व्याप्य तिष्ठति ॥ ८५ ॥

तथा विष्णुस्तथा रुद्रो देहमावर्तते पुनः ।
ब्रह्मकाले नाभिपद्मे विष्णुकाले हृदम्बुजे ॥ ८६ ॥

कण्ठाब्जे रुद्रकाले तु ध्येयं कालस्य वञ्चनम् ।
कालसंकर्षिणीं विद्यामतिरूपां जपेत्ततः ॥ ८७ ॥
कालो विमुखतो याति लक्षजापे कृते सति ।

कालसङ्कर्षिणीमन्त्रः

मन्त्रः—ह्रीं स्त्रं प्रें क्ष्मां द्रौं द्रां क्रौं संमोहिनि चण्डे कालसङ्कर्षिणि नमः ।

मन्त्रेणानेन जुहुयात्स्वाहान्तेन तथाहुतिम् ॥ ८८ ॥

कुब्जिकासमयां चाथ जपेद्वाथ नवार्णकाम् ।
एतच्चाम्नायशास्त्रेषु कथितं कालवञ्चनम् ॥ ८९ ॥

[1] विनाशाख्यद्रुमं—क.

नाभितो ब्रह्मरन्ध्रान्तं सर्पाभां चातिरूपिणीम् ।
प्रोल्लसन्तीं जपेन्नित्यं मायां कालस्य वञ्चनीम् ॥ ९० ॥

कालवञ्चनमित्युक्तं पादुकासिद्धिरुच्यते ।

पादुकासिद्धिः

अम्ललालाङ्कलीतैलैः पेषयेच्छ्वेतसर्षपम् ॥ ९१ ॥

तल्लिप्तहस्तपादस्तु योजनानां शतं व्रजेत् ।
अङ्कोलतैलसंपिष्टश्वेतसर्षपलेपिताम् ॥ ९२ ॥

पादुकामुष्ट्रचर्मोत्थां समारुह्य शतं व्रजेत् ।
काकजङ्घासिरा ग्राह्या गृध्रस्य च वसा तथा ॥ ९३ ॥

अश्वकर्णीसमायुक्तामुष्ट्रीक्षीरेण भावयेत् ।
अनेन लिप्तपादस्तु योजनानां शतं व्रजेत् ॥ ९४ ॥

पादुकासिद्धिमन्त्राः

मन्त्रः—ॐ नमो भगवने रुद्राय भूतवेतालत्रासनाय शङ्खचक्रगदाधराय हलहल महते चन्द्रवेतालाय ॐ फट् स्वाहा ।

अनेन पादलेपार्थं द्रव्यं समभिमन्त्रयेत् ।
श्वानमार्जारनकुलपित्तं ग्राह्यं समं समम् ॥ ९५ ॥

काकमांसवसाजङ्घां पिष्ट्वा पादौ प्रलेपयेत् ।
योजनानां शतं गत्वा पुनरायाति तत्क्षणात् ॥ ९६ ॥

मन्त्रः—ॐ नमो भगवते रुद्राय नमो ब्रह्मणे नमः सूर्याय नमश्चन्द्राय गदाधराय हलिहलि स्वाहा ।

शिखिनीकाञ्चनीमूलामजामूलीं च चण्डिकाम् ।
दरदं पारदं चैतदुष्ट्रीक्षीरेण पेषयेत् ॥ ९७ ॥

अनेन पादलेपेन श्वानरूपधरो नरः ।
योजनानां सहस्रं तु गत्वा प्रतिनिवर्तते ॥ ९८ ॥

आतुण्डस्य तु मूलानि तिलतैलेन पाचयेत्।
पादं च जानुपर्यन्तं लिप्त्वा दूराध्वगो भवेत्॥ ९९॥

मन्त्रः—ॐ नमश्चण्डिकायै गगने गमय गमय चालय चालय वेगवाहिनि वेगवाहिनि ह्रीं स्वाहा।

पूर्वोक्तस्य तु योगस्य मन्त्रोऽयं समुदीरितः।
निर्गुण्डीमूलमादाय मलं पारावतोद्भवम्॥ १००॥

पलाशबीजसंयुक्तं रक्तपाठाफलानि च।
उलूकहृदयं चैव पेषयेच्छीतवारिणा॥ १०१॥

अनेन पादलेपेन योजनानां शतं व्रजेत्।

अत्र मन्त्रः—ॐ ह्रीं ह्रीं ह्लूं ह्रः फट् नमः।
जपेल्लक्षत्रयं मन्त्रे ध्यात्वा तां रक्तवर्णिकाम्॥ १०२॥

कदम्बवनमध्ये तु मधुपर्णीं त्रिलोचनाम्।
कुण्डलैर्मणिभिर्दिव्यवस्त्रालङ्कारभूषिताम्॥ १०३॥

अमृतं कलशं वामे दक्षिणे मणिहारकम्।
दधतीं चिन्तयेद्दीप्तां रक्तपद्मोपरिस्थिताम्॥ १०४॥

प्रहसन्तीं चित्रलेखां प्रसन्नां नवयौवनाम्।
ईदृशीं पूजयेन्नित्यं जपान्ते होमयेत्ततः॥ १०५॥

शर्करा छागमांसं च गोक्षीरं मधुसंयुतम्।
दशांशेन ततस्तुष्टा खेचरत्वं प्रयच्छति॥ १०६॥

विमानं खेचरत्वं च ददात्यमृतभोजनम्।
आयुर्लक्ष्मीं जयं चैव हारकेयूरकुण्डलम्॥ १०७॥

नानालोकगतिं चैव यतो मन्त्री सुखी भवेत्।

अत्रायं मन्त्रः—ॐ ह्रीं चित्रलेखे आगच्छ आगच्छ तुरु तुरु ह्रीं स्वाहा।

इत्येवं पादुकासिद्धेर्योगः साधु निरूपितः॥ १०८॥

मृतसंजीविनीं विद्यां प्रवक्ष्यामि समासतः।

मृतसञ्जीविनीविद्या

लिङ्गमङ्कोल उत्पाद्य स्थापयित्वा प्रपूजयेत्॥ १०९॥

नवं घटं च तत्रैव स्थापयेल्लिङ्गसन्निधौ।
वृक्षं लिङ्गं घटं चैव सूत्रेणैकेन वेष्टयेत्॥ ११०॥

चरुभिः साधनैर्नित्यं प्रतियामं क्रमेण तु।
एवं दिवानिशं कार्यमघोरेण समर्चनम्॥ १११॥

पुष्पादि फलपाकान्तं साधनं कारयेत्सुधीः।
फलानि पक्वान्यादाय पूर्ववत्पूजयेद्दृढम्॥ ११२॥

शुक्लपक्षे ततः कृत्वा बीजानां घर्षणं मुखे।
तन्मुखे टङ्कणं चूर्णं किंचित्किंचित्प्रलेपयेत्॥ ११३॥

विस्तीर्णमुखभाण्डे तु कुम्भकारकरोद्धृताम्।
मृत्तिकां लेपयेत्तत्र तानि बीजानि पूरयेत्॥ ११४॥

कुण्डल्याकारयोगेन यत्नादूर्ध्वमुखानि वै।
तच्छुष्कं ताम्रपात्राधो भाण्डं देयमधोमुखम्॥ ११५॥

आतपे धारयेत्तैलं ग्राहयेत्तच्च रक्षयेत्।
माषार्धं चैव तत्तैलं माषार्धं तिलतैलकम्॥ ११६॥

नस्यं देयं मृतस्यैतत् सम्यक्तस्य हिताय तु।
तत्क्षणाज्जीवति नरो गतो वापि यमालयम्॥ ११७॥

रोगापमृत्युसर्पादिमृतो जीवति निश्चयः।
शुष्कं पारदं तुल्यं तेन तैलेन मर्दयेत्॥ ११८॥

नस्यं देयं मृतस्यैतत्कालदष्टस्य तत्क्षणात्।
जीव आयाति तच्चित्रं महादेवेन भाषितम्॥ ११९॥

पुष्यभास्करयोगे तु गुडूचीमूलमाहरेत्।
पिष्टमुष्णजलैः पीतमपमृत्युहरं भवेत्॥ १२०॥

अत्रायं मन्त्रः—अघोरेभ्योऽथ+रुद्ररूपेभ्य इत्यन्तः।

मृतसञ्जीविनीमुक्त्वाऽथादृश्यकरणं ब्रुवे।

अदृश्यकरणीविद्या

लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं राजद्वारे शुचिः स्थितः ॥ १२१ ॥

सक्षीरैर्मालतीपुष्पैर्हुतैः सिद्ध्यति यक्षिणी ।
ददाति घुटिकां सा तु मुखस्थादृश्यकारिणी ॥ १२२ ॥

अत्रायं मन्त्रः—ॐ मोदते मोदनविडम्बने आत्मीयसहाने हिम
देहि स्वाहा ।

चतुर्लक्षमिमं मन्त्रं श्मशाने प्रजपेच्छुचिः ।
नग्नो व्रती ततस्तुष्टा पटं यच्छति यक्षिणी ॥ १२३ ॥

तेनावृतो नरोऽदृश्यो विचरेद्वसुधातले ।
निधिं पश्यति गृह्णाति न विघ्नैः परिभूयते ॥ १२४ ॥

अत्रायं मन्त्रः—ॐ ह्रीं द्रीं स्फीं स्फें श्मशानवासिनि प्रसीद स्वाहा

नग्नश्चरन्निशि ध्यात्वा जप्त्वा वामेन पाणिना ।
अदृश्यकरणीं विद्यां लक्षजापेन चाप्नुयात् ॥ १२५ ॥

अत्रायं मन्त्रः—ॐ नमो निशाचर महामहेश्वर ममोपर्यादितः सर्व-
लोकलोचनानि बंध बंध देव्याज्ञापयति स्वाहा

रात्रौ कृष्णचतुर्दश्यां श्मशाने वा शिवालये ।
अलिबल्युपहारेण कुर्यादर्चनमुत्तमम् ॥ १२६ ॥

ततो दीपोऽङ्कोलीतैलैर्वर्ती स्यादब्जतन्तुभिः ।
प्रज्वाल्य नृकपाले तु तत्पात्रोद्धृतकज्जलम् ॥ १२७ ॥

अञ्जयेन्नेत्रयुगलं देवैरपि न दृश्यते ।

अत्रायं मन्त्रः—ॐ हुं फट् कालि महाकालि मांसशोणितभोजने
रक्तकृष्णमुखे देवि मा मा पश्यतु मानुषः
हुं फट् स्वाहा ।

एतन्मन्त्रायुतजपात्सिद्धिर्भवति निश्चिता ॥ १२८ ॥

खञ्जरीटं सजीवं तु गृहीत्वा फाल्गुने क्षिपेत् ।
पञ्जरे रक्षयेत्तावद्यावद्भाद्रपदावधि ॥ १२९ ॥

तदा स पञ्जरोऽदृश्यो जायते नात्र संशयः ।
खञ्जरीटशिखा ग्राह्या हस्तस्थादृश्यकारिणी ॥ १३० ॥

त्रिलोहवेष्टितां रक्षेद्धारयेन्मूर्ध्नि सर्वदा ।

त्रिलोहस्वरूपम्

दश हेम द्विषट्ताम्रं तार्प्यं षोडशभागिकम् ॥ १३१ ॥

यथा संख्या त्रिलोहस्य ज्ञातव्या सर्वकर्मसु ।
क्रमेण वेष्टयेद्यत्नाद्घुटिकानामयं क्रमः ॥ १३२ ॥

अत्रायं मन्त्रः—ॐ नमो भगवते वड्डामरेश्वराय नमो रुद्राय विलि
विलि व्याघ्रचर्मपरिधानाय मरुळ मरुळ कुरुळ
कुरुळ चण्ड प्रचण्ड किलि किलि स्वाहा ।

कृष्णमृत्पूरिते वाऽथ कृष्णमुञ्जानृमुण्डके ।
रात्रौ कृष्णचतुर्दश्या पलिबल्युपहारकैः ॥ १३३ ॥

नित्यं कुर्याद्बलिं पूजां जलैः सिञ्चेत्सदा निशि ।
यावत्फलति सा गुञ्जा ततः कृष्णभजं बलिम् ॥ १३४ ॥

कृत्वा योगीश्वराणां च भोजयेद्भक्तिपूर्वकम् ।
ततश्चाष्टोत्तरशतं ग्राह्यं गुञ्जाफलं क्रमात् ॥ १३५ ॥

सूच्या तु प्रोतयेत्सूत्रे सा मालादृश्यकारिणी ।
धारयेन्मूर्ध्नि कण्ठे वा स द्रष्टुं केन शक्यते ॥ १३६ ॥

अत्रायं मन्त्रः—इलापिङ्गलायै स्वाहा ।

अदृश्यकरणे चैवं रचितं दिक्प्रदर्शनम् ।
सिद्धिष्वेतासु सिद्धानि सन्ति योगान्तराण्यपि ॥ १३७ ॥

परकायप्रवेशनम्

स्वदेहादन्यदेहान्तर्योगाभ्यसनवैभवात् ।
प्रवेशनं यदेतत्स्यात्परकायप्रवेशनम् ॥ १३८ ॥

मणिमन्त्रौषधिसिद्धिस्वरूपकथनम्

देवतानुग्रहप्राप्तमणिना सिद्धिरस्ति या ।
मन्त्राणां विविधानां च जपात्सिद्धिस्तु या भवेत् ॥ १३९ ॥

कालयोगविशेषेण सिद्धिरोषधिभिस्तु या ।
मणिमन्त्रौषधीसंज्ञा एतास्तिस्रस्तु सिद्धयः ॥ १४० ॥

एताश्चान्याश्च विविधा मूकाम्बायाः प्रसादतः ।
सिद्धीः संप्राप्य कुटजगिरौ तिष्ठन्ति योगिनः ॥ १४१ ॥

कुटजाद्रेरुत्तरेऽस्ति देशो वनवलाह्वयः ।
तस्मिन् देशे च नगरं वर्तते मधुनामकम् ॥ १४२ ॥

तत्र तिष्ठति लिङ्गं च मधुकेश्वरनामकम् ।
वरदातटिनीतीरे देवैर्यक्षैश्च चारणैः ॥ १४३ ॥

गरुडैः पन्नगैः सिद्धैरभीष्टाप्त्यै निषेवितम् ।
इत्येवं शिवशक्त्याख्यक्षेत्रयोर्मध्यतः स्थितः ॥ १४४ ॥

मल्लनामाङ्कदेशोऽयं यत्र मत्पूर्वजा नृपाः ।
धर्मतेजोयशोभाजो धरणीमन्वपालयन् ॥ १४५ ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे पञ्चमकल्लोले कुटजाद्रिवर्णनवयस्तम्भकालवञ्चनमृतसञ्जीविनीपादुकागत्यदृश्यकरणपरकायप्रवेशादिनिरूपणं नाम प्रथमस्तरङ्गः

द्वितीयस्तरङ्गः

क्षेत्रद्वितयमध्यस्थो मल्लदेशो य ईरितः ।
स च कीदृग्वंशवृद्धोऽस्माकं प्राथमिकश्च कः ॥ १ ॥

प्रावर्तत कथं तस्मादेतद्वंशपरंपरा ।
वृत्तानि कीदृशान्यासन्नेतत्सन्ततिजन्मनाम् ॥ २ ॥

एतत्सर्वं समाख्याहि गुरो ! विख्यातविक्रम ! ।
विस्तृतं तद्ब्रुवे तुभ्यं सर्वाश्चर्यकरं सुत ! ॥ ३ ॥

विस्तरेण मल्लदेशवर्णनम्

तुङ्गभद्रादयो यत्र परितः सरितः शुभाः ।
स्वपयोबिन्दुसम्बन्धनिर्धूताखिलपातकाः ॥ ४ ॥

स्वयं व्यक्तिमवाप्तानि शिवलिङ्गानि भूरिशः ।
रामेश्वरादीनीष्टार्थान्[1] दिशन्ति स्वैकचेतसाम् ॥ ५ ॥

यत्र सर्वेऽपि मनुजा शिवलिङ्गार्चनापराः ।
तन्नामासक्तरसनास्तद्ध्यानामीलितेक्षणाः ॥ ६ ॥

विभूतिरेखाविलसल्ललाटफलकान्तराः ।
रुद्राक्षमालिकोद्भासिहृदो यत्राखिला नराः ॥ ७ ॥

आश्रमा यत्र विविधा विनिर्धूतातिथिश्रमाः ।
रुद्रैकादशिनीशैवागमपाठरवाङ्किताः ॥ ८ ॥

यत्राग्रहारा बहवो भूसुरेभ्यः समर्पिताः ।
क्षोणीरमण्या रुचिरा हारा इव विभान्ति ये ॥ ९ ॥

यत्र प्रतिपदं सत्राण्यासते तत्र भूसुराः ।
पात्रार्पितपदार्थानां श्राम्यन्ति कबलीकृतौ ॥ १० ॥

धर्ममठेष्वेव नासक्त्या किंतु भोक्तृजनेष्वपि ।
तेषां निवासदिवसेष्वपीयं परिदृश्यते ॥ ११ ॥

यत्र देशे प्रवर्तन्ते सर्वतो दर्शनान्यपि ।
धर्मतानुगतानां च मठभेदाः सहस्रशः ॥ १२ ॥

कुम्भसम्भवभी[2]त्यक्ताः स्वस्थानाः संभृतामृताः ।
सागरा इव कासरा यत्र राजन्ति भूरिशः ॥ १३ ॥

हंसा यत्र सरस्तीरे विभूतिविशदश्रियः ।
आत्मचिन्तापरा एव क्षपयन्ति दिवानिशम् ॥ १४ ॥

यत्र शालिवनी व्याप्ता परितो हरितप्रभा ।
महिष्या भूपतेः क्षोण्याः प्रतिसीरेव दृश्यते ॥ १५ ॥

दृश्यन्ते बहुशो यत्र क्रमुकारामवीथयः ।
वर्णसाम्यधृता भूमेः हरिद्ध्वजपटा इव ॥ १६ ॥

---

[1] दिशन्त्येकाग्रचेतसाम्-मु. [2] त्यक्तस्वस्थानाः-मु.

यत्र ताम्बूलवल्लीभिराश्लिष्टाः पूगशाखिनः ।
आरामे कामिनां भूयः सूचयन्त्युपगूहनम् ॥ १७ ॥

जानुदघ्नप्रसूनोद्यद्रजोनिवहसंभृते ।
पटवासो यदुद्याने वर्तते सर्वसुग्रहः ॥ १८ ॥

शुकचञ्चूमुखदलत्पुण्ड्रेक्षूद्यद्रसापगाः ।
क्षेत्राणामतिमाधुर्यमावहन्त्यो वहन्ति याः ॥ १९ ॥

द्रुमाः फलभरानम्रा यत्र पल्लवपाणिभिः ।
चलितैराह्वयन्तीव छायां प्रत्यध्वयायिनः ॥ २० ॥

तरूणामालवालाम्बुसेको विफलतां गतः ।
पुष्परेणुभरैर्यत्र मकरन्दद्रवैरपि ॥ २१ ॥

चिक्रोडदष्टकेरद्रुफलाम्भःपङ्किले तले ।
तत्फलेषु पदं न्यस्य सञ्चरन्त्यध्वयायिनः ॥ २२ ॥

यद्ग्रामे धान्यराश्यग्रमषीमुद्राङ्कितान्तरः ।
निशाकरः स्वैरचारी कलङ्कित्वमवाप्तवान् ॥ २३ ॥

बन्धः काव्ये शशिन्यङ्को मदो यत्र मतङ्गजे ।
छत्रे कनकदण्डश्च शास्त्रे चिन्ता न चान्यथा ॥ २४ ॥

कम्पा ध्वजेषु वर्णानां संकरश्चित्रकर्मसु ।
मधुपानमलिव्राते दूतसंप्रेषणं रतौ ॥ २५ ॥

अधोगतिर्द्रुमूलेषु तारकोद्धरणं गुहे ।
रामायणे स्त्रीवधश्च भारते द्यूतखेलनम् ॥ २६ ॥

मृणालेषु गुणच्छेदो भङ्गः स्रोतस्सु नान्यथा ।

केलदिराजपरंपरापीठिका

देशेऽस्मिन् केलदीनाम्नि पुरे गार्हस्थ्यमाश्रितः ॥ २७ ॥

गुरुभक्तिपरस्तस्थौ शैवो बसवनामकः ।
सनाम्नया कान्तया युक्तः शिवया स यथा शिवः ॥ २८ ॥

तस्य पर्याप्तवसनाशनसौख्यस्य जज्ञिरे ।
क्रमात्कुमाराश्चत्वारः पुमर्था इव धीमतः ॥ २९ ॥

कालक्रमेण सविधं शिवस्य समुपेयुषि ।
तस्मिन्नथानुगतयोस्तं द्वयोः सुतयोरपि ॥ ३० ॥

अवर्धेतां चौडभद्रनामानौ द्वौ कुमारकौ ।
ताभ्यां माता बभौ भानुचन्द्राभ्यां द्यौरिवोन्नता ॥ ३१ ॥

उद्वाहमङ्गलमपि कारयामास सा तयोः ।
अनन्तरं च सुखिनोस्तिष्ठतोरेकदा तयोः ॥ ३२ ॥

चौडनाम्नः कथा

स्वकारितां कृषिं द्रष्टुं चौडनामा विनिर्गतः ।
कृकलासाः पक्षिणश्च तस्य श्रेयांस्यसूचयन् ॥ ३३ ॥

तानालोक्य पुरो हृष्यन्मानसे चलितेऽग्रतः ।
सपल्लवलसच्छायं रसालतलमाश्रिते ॥ ३४ ॥

शयाने कश्चन फणी मन्दं मन्दमुपागतः ।
प्रसार्य फणमुन्नम्रमुपर्युपरि मस्तकम् ॥ ३५ ॥

आतन्वानोऽवसत्स्वैरविहारी तावदम्बिका ।
अन्वेषयन्त्युपागच्छदपश्यच्चापि निद्रितम् ॥ ३६ ॥

ऊर्ध्वे प्रसारितं मूर्ध्नः फणिनः फणमण्डलम् ।
आलोक्य शङ्कितमनाश्चिन्तयामास भूरिशः ॥ ३७ ॥

तस्मिन्नवसरे सोऽपि फणी तस्मादपासरत् ।
सा च प्रबोध्य पुत्राय जगादोदन्तमीदृशम् ॥ ३८ ॥

रणे वने जले शैले सुप्तं मत्तं च देहिनम् ।
पुराकृतानि पुण्यानि रक्षन्तीति न वाङ्मृषा ॥ ३९ ॥

इति संभाषमाणौ तौ मातापुत्रौ गृहं गतौ ।
ततोऽस्य कपिला धेनुरेका भवनवर्तिनी ॥ ४० ॥

वनं प्रतिदिनं गत्वा सायमायाति तद्गृहम् ।
पयो न कियदप्येषा दोग्धीत्यालोच्य चेतसि ॥ ४१ ॥

न क्षीरमूधस्ति स्वल्पमपि वा दृश्यते कुतः ।
त्वमेतां दुग्धवान् धेनुमिति वाचा प्रतर्जितः ॥ ४२ ॥

गोपालस्तामनु व्यग्रो जाग्रदेव परेद्यवि ।
ययौ प्रतीक्षमाणो गौरारामावसरे तु सा ॥ ४३ ॥

कंचिद्बिलं प्रविश्य स्वं क्षीरं तस्मिन् ददाविति ।
दृष्ट्वोदन्तममुं गोपः स्वामिनेऽथ न्यवेदयत् ॥ ४४ ॥

परेद्युरद्भुतं चैतद्दिदृक्षुः स्वजनैः सह ।
गत्वा संछेद्य तद्बिलं भृत्यैस्तन्मध्यगं परम् ॥ ४५ ॥

चौडप्पनाम्नो गुहायां रामेश्वराभिधलिङ्गदर्शनम्

लिङ्गमेकं ददर्शान्यत्किमस्तीति दिदृक्षया ।
खातायां शासनशिलाफलको भुव्यदृश्यत ॥ ४६ ॥

वाचिते निरधार्यस्मिन् लिङ्गं रामेश्वराभिधम् ।
पूजयामास तं नित्यमुपचारैस्तदेकधीः ॥ ४७ ॥

स्वेच्छया सृजतो लोकान् तेषां प्रेरयतो धियम् ।
अन्यथा कुर्वतोऽप्येतान् दुष्करं किं महेशितुः ॥ ४८ ॥

तत्प्रसादमहिम्नाऽस्य कदाचित्स्वपतो निशि ।
स्वप्नो जातस्त्रियामान्ते निधिसंप्राप्तिसूचकः ॥ ४९ ॥

ततः प्रातः समुत्थाय तत्फलं च विमृश्य सः ।
निधानं लब्धवान् पश्चात् बहुद्रविणपूरितम् ॥ ५० ॥

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे पञ्चमकल्लोले देशवर्णनचौडप्पनायकरामेश्वरानुग्रहवर्णनं नाम द्वितीयस्तरङ्गः

———

तृतीयस्तरङ्गः

गुरो! स्वप्नान्निधिप्राप्तिसूचकादवधारयम् ।
तस्य स्थानं च तच्चिह्नैः निधिं प्रापेति कीर्तितम् ॥ १ ॥

स्वप्नाश्च कीदृशास्तेषु के पुनः कस्य सूचकाः ।
निधिस्थानं तु कैश्चिह्नैः केन वा ज्ञायते वद ॥ २ ॥

ब्रुवे फलानि स्वप्नानां निधिचिह्नाञ्जनानि च ।

स्वप्नभेदाः

दृष्टः श्रुतोऽनुभूतश्च प्रार्थितः कल्पितस्तथा ॥ ३ ॥

भाविको दोषजश्चेति स्वप्नः सप्तविधः स्मृतः ।
तेष्वाद्या निष्फलाः पञ्च यथा स्वप्रकृतिर्दिवा ॥ ४ ॥

विस्मृतो दीर्घदृष्टस्थो हि पूर्वरात्रे चिरात्फलम् ।

सुस्वप्नफलानि

रात्रौ पूर्वादियामेषु स्वप्नो दृष्टः क्रमात्फलम् ॥ ५ ॥

करोति वर्षाद्वर्षार्धात्त्रिमासात्पक्षतस्तथा ।
अरुणोदयवेलायां द्वादशाहात्फलप्रदः ॥ ६ ॥

गवां दोहनकाले तु त्रिरात्रेण फलप्रदः ।
गोविसर्जनवेलायां तदहस्तु फलप्रदः ॥ ७ ॥

अशुभः प्राक् शुभः पश्चाच्छुभः प्राक् च ततोऽशुभः ।
पाश्चात्यः फलदः स्वप्नस्तत्र पूर्वस्तु निष्फलः ॥ ८ ॥

यत्किंचिदशुभं दृष्ट्वा तत्क्षयाय पुनः स्वपेत् ।
सुस्वप्नं कीर्तयेत्सद्यो दुःस्वप्नं नैव कीर्तयेत् ॥ ९ ॥

धातुप्रकोपजनितं चिन्तितं चापि वर्जयेत् ।

वातजः स्वप्नः

वातप्रकोपवान् रात्रावाकाशगमनादिकम् ॥ १० ॥

यत्पश्यति पुनः स्वप्ने तद्वातजमुदाहृतम् ।

पित्तजः स्वप्नः

स्वप्ने तु पश्यति सुवर्णदिनेशदीप-
दावाग्निकिंशुकजपामणिकर्णिकारान् ।
रक्ताब्जषण्डरुधिरौघतटित्समूहान्
पित्तप्रकोपसहितः स तु पित्तजः स्यात् ॥ ११ ॥

कफजः स्वप्नः

सुप्तस्तु पश्यति समुद्रनदीसरांसि
मुक्ताफलप्रकरहंससिताब्जशङ्खान् ।
नक्षत्रकुन्दकुमुदेन्दुतुषारपातान्
श्लेष्माधिको यदि नरः कफजः स तु स्यात् ॥ १२ ॥

चिन्तितस्वप्नः

यद्यच्च ध्यायति दिवा नरः कार्यसमाकुलः ।
तत्पश्यति पुनः स्वप्ने तच्चिन्तितमुदाहृतम् ॥ १३ ॥

फलासाधकाः स्वप्नाः

व्याधितेन सशोकेन चिन्ताग्रस्तेन जन्तुना ।
कामार्तेनातिधूर्तेन दृष्टः स्वप्नो न सिद्ध्यति ॥ १४ ॥

मलमूत्रादिपीडोत्थः स्वप्नः सर्वो निरर्थकः ।

सत्यफलप्रदाः स्वप्नाः

अदृष्टहेतुकाः स्वप्नाः सर्वे सत्यफलप्रदाः ॥ १५ ॥

स्वप्ने तु यो नरः पश्येद्राजानं कुञ्जरं हयम् ।
सुवर्णं वृषभं गां च कुटुम्बं तस्य वर्धते ॥ १६ ॥

आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां
प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम् ।
विष्ठानुलेपो रुदितं मृतिश्च
स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्यम् ॥ १७ ॥

क्षीरिणं फलिनं वृक्षमेकाकी योऽधिरोहति ।
तत्रस्थश्च विबुध्येत धनं शीघ्रमवाप्नुयात् ॥ १८ ॥

आदित्यमण्डलं स्वप्ने चन्द्रं वा यदि सप्रभम् ।
पश्येद्रोगाद्विमुच्येत महतीं श्रियमाप्नुयात् ॥ १९ ॥

आदित्यमण्डलं वापि चन्द्रमण्डलमेव वा ।
स्वप्ने गृह्णाति हस्ताभ्यां राज्यं संप्राप्नुयान्नरः ॥ २० ॥

सफलं च महावृक्षं वनं च सफलं महत् ।
पर्वतं वा सकान्तारं स्वप्ने दृष्ट्वा श्रियं भजेत् ॥ २१ ॥

आरोहणे वा चैतेषां श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।
द्रुमानारुह्य च फलं गृह्णंच्छ्रियमवाप्नुयात् ॥ २२ ॥

यत्किंचिदुच्चमारुह्य स्वप्ने वृद्धिमवाप्नुयात् ।
पिबेत्सागर[1]मक्षोभ्यं सजलां सरितं पिबेत् ॥ २३ ॥

तृष्णया यो विबुध्येत स राज्यं लभते ध्रुवम् ।
सागरं सरितो वापि तीर्णो यस्तु प्रबुध्यते ॥ २४ ॥

तीर्णं भयं विजानीयात् स्वप्नान्ते तु ध्रुवं नरः ।
पूर्णं तु सागरं क्षुब्धं सर्वाश्च सरितस्तथा ॥ २५ ॥

दृष्ट्वा श्रियमवाप्नोति महद्राज्यं ततो [2]भवेत् ।
मातरं पितरं पुत्रान् द्विजान् बन्धून् सुहृज्जनान् ॥ २६ ॥

यदि पश्येन्नरः स्वप्ने विपुलां श्रियमाप्नुयात् ।
सुरां पिबति यः स्वप्ने अगम्यां वापि गच्छति ॥ २७ ॥

अचिरेणैव कालेन कल्याणं तस्य निर्दिशेत् ।
उत्तमं रूपसंपन्नं पुरुषं शुक्लवाससम् ॥ २८ ॥

स्त्रियं वा तादृशीं स्वप्ने यदि पश्येद्धनागमः ।
मानुष्यकाकमत्स्यानां शवमांसं स्पृशेद्यदि ॥ २९ ॥

---

[1] मक्षिभ्यां–क. [2] लभेत्–मु.

रक्तां वाराङ्गनां चापि महद्धनमवाप्नुयात् ।
कन्यां सपद्महस्तां च गौरीं चापि तथाविधाम् ॥ ३० ॥

स्वप्ने दृष्ट्वा नरः शीघ्रं लक्ष्मीं संप्राप्नुयाद्ध्रुवम् ।
बलाकान् कुक्कुटांश्चैव मृगांश्च श्वेतपादपान् ॥ ३१ ॥

सुवर्णपक्षिणश्चैव दृष्ट्वा तु लभते श्रियम् ।
गृहधिष्ण्यादिकरणं कुलगोत्रविचारणा ॥ ३२ ॥

वृक्षारामादिकरणं स्थितिप्रदमिहोच्यते ।
उत्पलं कमलं शुक्लमालामाभरणानि च ॥ ३३ ॥

अगरुं चापि यः स्वप्ने लभते स सुखी भवेत् ।
गोऽश्वयुक्तं रथं स्वप्ने एकाकी योऽधिरोहति ॥ ३४ ॥

तत्रस्थो यदि बुध्येत ऐश्वर्यं लभते नरः ।
आसने शयने याने शरीरे चापि वाहने ॥ ३५ ॥

ज्वलमानो विबुध्येत लभते महतीं श्रियम् ।
दीपं मूलं फलं स्वप्ने कन्यां छत्रं तथा ध्वजम् ॥ ३६ ॥

गोशकृच्च तथा दृष्ट्वा चिन्तितं लभते ध्रुवम् ।
आमं मानुषमांसं तु स्वप्नान्ते यस्तु खादति ॥ ३७ ॥

पादभक्षी शतप्राप्तिः सहस्रं बाहुभक्षणे ।
राज्यं शतसहस्रं वा लभते शीर्षभक्षणे ॥ ३८ ॥

यस्तु श्वेतेन सर्पेण दश्यते दक्षिणे भुजे ।
सहस्रं लभते क्षिप्रमपूर्णे त्वष्टमीदिने ॥ ३९ ॥

क्षीरं वा बहु पीत्वा तु स्वप्नान्ते यः प्रबुध्यते ।
विपुलार्थागमस्तस्य भवतीह न संशयः ॥ ४० ॥

सर्पैः श्वभिर्वा दष्टस्य भवेद्यस्य न शोणितम् ।
उत्थितस्यैव जानीयात्सम्पदस्तस्य वै ध्रुवम् ॥ ४१ ॥

तरुणं जीर्णमात्मानं स्वप्ने यस्तु प्रपश्यति ।
वृद्धिं चास्य विजानीयादायुषामिति निश्चयः ॥ ४२ ॥

जातरूपमयं छत्रं श्वेतमाल्यविभूषितम् ।
आकाशात्तु समीपस्थं दृष्ट्वा निधिमवाप्नुयात् ॥ ४३ ॥

देवालये च प्रतिमां शुक्लमाल्यविभूषिताम् ।
दृष्ट्वाप्नोति श्रियं सम्यक्तेषामेवाभिभाषितम् ॥ ४४ ॥

विप्राणां शुक्लवस्त्राणां शुक्लानां च गवामपि ।
दर्शनं त्वसकृत्स्वप्ने कार्यसिद्धेस्तु लक्षणम् ॥ ४५ ॥

स्वर्णं रौप्यं सिताम्भोजं शस्त्रमाभरणं तथा ।
यः पश्येच्छ्रियमाप्नोति निधिं चापि समश्नुते ॥ ४६ ॥

पूर्णं च विपुलं धान्यं ग्रहमग्निवृतं तथा ।
राजानं चोन्नतागारं कांस्यं दृष्ट्वा श्रियं लभेत् ॥ ४७ ॥

सौवर्णैः क्रिमिभिर्गात्रं स्वप्ने यस्य विशीर्यते ।
धनधान्यमवाप्नोति आरोग्यं च भजेन्नरः ॥ ४८ ॥

सुवर्णमिव चात्मानं स्वप्नान्ते यस्तु पश्यति ।
वृद्धिं तस्य विजानीयादायुष्मानप्यसौ भवेत् ॥ ४९ ॥

बीजानामङ्कुरं चापि दृष्ट्वा सन्तानमाप्नुयात् ।
शङ्खचक्रध्वजादीनि तालवृन्तं च चामरम् ॥ ५० ॥

रक्तकुम्भं च संपूर्णं पश्यन्निधिमवाप्नुयात् ।
घृतं च पायसं सक्तून् क्षीरं वा शर्करा दधि ॥ ५१ ॥

[1](आम्रादिकं फलं वापि भक्षयन् सुखमाप्नुयात् ।
वेदादिपुण्यशब्दानां श्रवणे च धनागमः) ॥ ५२ ॥

देवद्विजगुरुस्त्रीभिर्भाषणं च शुभं विदुः ।
आत्मनश्चाभिषेकः स्यात् क्षीराद्यैर्द्रविणप्रदः ॥ ५३ ॥

शकटं च गजं चैव प्रासादं शिबिकां तथा ।
फलकं च रथं चापि धिष्ण्यं चारोहयेद्यदि ॥ ५४ ॥

---

[1] मुद्रिते नास्ति.

धनं प्राप्नोति विपुलं शुभं वृक्षादिकं तथा ।
आत्मनो बन्धनं चैव आरोग्यप्रदमुच्यते ॥ ५५ ॥

सुस्वप्ना इति संप्रोक्ताः सङ्ग्रहेण मयाधुना ।
अथात्रावसरे [1] दृष्टे दुःस्वप्ने फलमुच्यते ॥ ५६ ॥

दुःस्वप्नफलानि

शुनः सृगालान्गृध्रांश्च पिशाचान् कृष्णकीटकान् ।
स्वप्ने तु यदि वीक्षेत नरः शोकमवाप्नुयात् ॥ ५७ ॥

काकं गृध्रं वटे श्येनं पिशाचं वाऽथ राक्षसम् ।
पतन्तं पतितं वापि दृष्ट्वा व्यसनमाप्नुयात् ॥ ५८ ॥

कृष्णकीटं च गां कृष्णां पश्यन् भयमवाप्नुयात् ।
आरोहणं तथा तेषां स्पर्शश्चातिभयप्रदः ॥ ५९ ॥

अश्वमुष्ट्रं खरं वापि महिषं श्वानमेव च ।
कृष्णस्त्रियश्च यः स्वप्ने पश्येच्छोकमवाप्नुयात् ॥ ६० ॥

देवता यत्र नृत्यन्ति हसन्ति च रुदन्ति च ।
आस्फोटयन्ति धावन्ति स देशस्तु विनश्यति ॥ ६१ ॥

रक्ताम्बरधरा नारी रक्तगन्धानुलेपना ।
उपगूहति यं स्वप्ने सा रात्रिस्तस्य पश्चिमा ॥ ६२ ॥

रक्तमाल्याम्बरधरो यो गच्छेद्दक्षिणां दिशम् ।
कृष्णां स्त्रियं करे गृह्णन्मरणं तस्य निर्दिशेत् ॥ ६३ ॥

कपिलामूर्ध्वकेशीं च स्वप्नान्ते यस्तु पश्यति ।
शरीरपतनं तस्य प्रधानपुरुषस्य वा ॥ ६४ ॥

चण्डालान् पतितान्म्लेच्छान् दुर्वर्णान् भीषणानपि ।
श्वापदान् कृष्णसर्पांश्च दृष्ट्वा मरणमाप्नुयात् ॥ ६५ ॥

[1] दृष्टे दुःस्वप्नफल—क.

मधुना वाथ वाज्येन तैलेनान्येन वा यदि ।
अभ्यज्य यो विबुध्येत रोगं तस्य विनिर्दिशेत् ॥ ६६ ॥

अभिद्रवन्ति यं स्वप्ने शृङ्गिणो दंष्ट्रिणोऽपि वा ।
वानरो वा वराहो वा तस्य स्याद्व्यसनं महत् ॥ ६७ ॥

पूर्णकुम्भविनाशं च पश्यञ्छोकमवाप्नुयात् ।
आदित्यं वाथ चन्द्रं वा विगतद्युतिकं यदि ॥ ६८ ॥

निपतच्चापि नक्षत्रं तारकाश्चापि वा यदि ।
वीक्षेत मानवः स्वप्ने मरणं शोकमाप्नुयात् ॥ ६९ ॥

नदीं शुष्कां समुद्रं वा शुष्कां पुष्करिणीं तथा ।
चक्षुषा नरः पश्येत्स्वप्ने तस्य धनक्षयः ॥ ७० ॥

केशा यस्य विशीर्यन्ते दन्ता यस्य पतन्ति वा ।
सन्तापं बन्धुनाशं च व्यसनं च विनिर्दिशेत् ॥ ७१ ॥

स्वमादिकदुःस्वप्नदर्शने तु प्रतिक्रिया ।
कीर्तनं पुनः स्वापः श्रवणे गोश्च कीर्तनम् ॥ ७२ ॥

एवं सुस्वप्नदुःस्वप्नफलान्युक्तानि ते मया ।

इति श्रीशिवतत्त्वरत्नाकरे पञ्चमकल्लोले शुभाशुभस्वप्नफलनिरूपणं नाम तृतीयस्तरङ्गः

चतुर्थस्तरङ्गः

पूर्वं स्वप्नाः समाख्याताः शुभाशुभफलप्रदाः ।
लक्षणान्यथ वक्ष्यामि निधीनां प्रतिपत्तये ॥ १ ॥

निधिलक्षणानि

वर्षासु शीतकाले च यत्र गोधा निरन्तरम् ।
वृश्चिकः पन्नगो वास्ते तत्र भूमौ भवेन्निधिः ॥ २ ॥